

श्री
भारत-इतिहास-संशोधक-मंडळ

अहवाल शके १८३३ १८९९

संपादक

खंडेराव चिंतामण मेहेंदळे, बी. ए.

चिटणीस

हैं पुस्तक

पुणें येथें 'आर्यभूषण' छापखान्यांत छापिलें.

(सर्व हक राखून ठेविले आहेत.)

विजयादशमी शके १८३४

किंमत ५ रुपये

2899

38e

अ।८५

श्री

इतिहास-संशोधक-मंडळाचा

शके १८३३ चा

अहवाल

सन्मान्य सभासद हो,

१. शके १८३२ सालीं मंडळाची स्थापना झाल्या नंतर त्या वर्षी जें कांहीं काम झालें त्याचा आढावा काढून आपणांस सादर केला च आहे. आज दुसऱ्या वर्षी म्हणजे शके १८३३ सालीं जें कांहीं थोडें फार काम मंडळाच्या हातून झालें त्याचा आढावा घेण्याचा योग आला आहे.

२. साल मजकुरीं वर्षसुरुवातीस मंडळावर फार दुःखाचा प्रसंग कोसळला; त्याचा उल्लेख प्रथमतः केल्याशिवाय माझ्यानें रहावत नाहीं. मंडळाचे अध्यक्ष नामदार राबचहादुर गणेश षंकरेश जोशी, बी. ए. यांचे आकस्मिक मृत्युमुळे (वैशाख रु. ७।३३) मंडळाच्या प्रमुख चालक व प्रवर्तकांपैकी एक आपणांस लाभलेला पोक सभासद गमावला. नामदार जोशी यांचा ऐतिहासिक व्यासंग, त्यांची जगाच्या इतिहासाच्या वाचनानें व मननानें वसविलेलीं प्रमेयें स्पष्ट व सुलभ रीतीनें सांगण्याची खुबी, पुष्कळ वर्षांच्या, विद्याव्यासंगांत आलेल्या अनुभवाच्या अधिकारानें त्यांची वादविवाद करण्याची शैली त्यांची उद्योगप्रियता, बहुश्रुतता व पुनः विनयशालिता, स्वतःच्या उत्कट उद्योगाच्या उदाहरणानें होतकरू संशोधकांस प्रोत्साहन देऊन त्यांच्यांत कामाची आवड व स्फूर्ति उत्पन्न करण्याची उत्कृष्ट हातोटी, अशा एक कीं दोन किती तरी गोष्टींस जोशी-बोवांच्या आकस्मिक मृत्युमुळे मंडळ मुकलें याबद्दल मंडळास अत्यंत दुःख वाटतें. हें होत असलेलें दुःख व राबचहादुरांच्याबद्दल वाटत असलेला आदर मंडळानें रा. घ. चिं. वि. वेंद्य यांचे अध्यक्षनेखालीं सभा भरवून, रा. दिमकर गणेश जोशी यांस दुसऱ्याचें पत्र-द्वारे कळविला. मंडळाची एक सभा जोशीबोवांच्या सन्मानार्थ तहकूब ठेविली होती.

३. गतसाली पुण्यांत प्लेगचा वादुभाव झाल्यामुळे मंडळाचे कामास घरा च व्यत्यय आला. कार्तिक शु. ११ र्चा सभा झाल्यावर फाल्गुन वद्य ४।५ पर्यंत सभा निरुपायानें बंद ठेवावी लागली. चाको मुदनीत मंडळाच्या सत्रा सभा झाल्या. त्या वेळीं वाचलेले बहुतेक लेख पुढें छापले आहेत.

• (अ) विठ्ठल टिके, दादोजी कोंडदेव यांचा मृत्यु आश्विन व. १३ शक १५६९ रोजी झाला हें सिद्ध करित असलेलें पत्र, ' मुकाम कसबा पाटगाऊ शके १६३० सर्वधारी संवसरे चैत्र शुध सप्तमी सुहुरसन समान मद्या अलफ छ० ६ मोहरम'चे बाळाजी विश्वनाथ पंतअनात्यांकडे मुतालिक होते असें दिग्दर्शित करित असलेलें साक्ष-पत्र; शिवकालीन व राजारामाचे कारकीर्दीतील कांहीं पत्रें रा. राजवाडे यांनीं मंडळापुढें वाचलीं होतीं. हीं सर्व प्रकरणें सत्कार्योत्तिजक समेकारित प्रसिद्ध होणाऱ्या ' साधना'च्या खंडांत छापलीं जात असल्यामुळे द्विरुक्ति टाळण्यासाठीं-रा. राजवाडे यांचे सूचनेवरून-येथें छापलीं नाहीत. (आ) नव्हंवर सन १८५२ मधील सदाशिव पेंढेंनील बागा व वाडगीं यांची एक यादी मंडळास रा. राजवाडे यांनीं सादर केली. सदाशिव यादीवरून सन १८५२ सालीं सदाशिव पेंढेंत उत्पन्नाच्या बागा ४०, उत्पन्नार्ची वाडगीं ६६, व उत्पन्न होत नाहीं अशा कोरडवाऊ खुल्या जागा १२२ होत्या असा तपशील समजतो. (इ) शके १७३४ मार्गशीर्षान पुण्यांत श्रीमंत सुमंत यांचे येथें दत्तविद्यान व्हावयाचें होतें, त्याच्या अक्षतेस व भोजनास जी प्रमुख व लोभांतली मंडळी बोलाविली होती त्याच्या यादी मंडळापुढें रा. राजवाडे यांनीं मांडल्या होत्या. त्या यादींत एकोनएक प्रमुख घराण्यांची नोंद झालेली नाही. व त्या यादीपासून इतर कांहीं महत्त्वाची ऐतिहासिक निष्पत्ति होणार नसल्यामुळे त्या यादी छापल्या नाहीत. (ई) इंद्रजालांतल कौतुकांचीं, मंत्र-तंत्रांचीं एक दोन प्रकरणें सांपडलीं होतीं. या मंत्रतंत्रांचा नमुना देऊन जें काय लिहावयाचें तें रा. राजवाडे यांनीं लिहिलें आहे च (भा. इ. सं. मंडळ अहवाल शके १८३२ पृ. ४३-५४). सचच तीं प्रकरणें येथें पुनः छापलीं नाहीत. (उ) एक ज्ञानेश्वर-स्तोत्र मंडळापुढें वाचलें गेलें होतें, परंतु त्यांत काव्य किंवा इतिहास यापैकीं कशाचा हि अंश नसल्यामुळे तें छापलें नाही. (ऊ) दुसऱ्या बाजीरावाच्या कारकीर्दीतील ए. वाटटिपण रा. राजवाडे यांनीं सभासदांस दाखविलें होतें, त्यावरून हल्लींप्रमाणें पूर्वीं हि Traveller's Guides लोक संग्रहीं ठेवीत, हें दिसून येतें. (ऋ) प्रो. भानू यांनीं ' साधना'च्या पहिल्या खंडांतल १७५ लेखांकावरील टीपेवर टीका करून आपलें म्हणणें ज्ञान-प्रकाशांत प्रसिद्ध केलें आहे. (ऋ) रा. का. ना. साने यांनीं एका सभेंत सत्याद्रिखंडावर टीका केली. त्याचें म्हणणें असें होतें कीं:—(१) सत्याद्रिखंड स्कंदपुराणान्तर्गत म्हणून म्हटलेलें आढळतें, परंतु हें खंड वरील पुराणाचा भाग असेल असें सात्रांनीं म्हणतां येत

नाहीं असें अष्टादश पुराणदर्पणाचे कर्ते पंडित ज्वालाप्रसाद यांचें मत आहे. (२) शक १५००-१६०० चे सुमारास एका असंस्कृतज्ञ वैष्णव महापंडितांनै स्मार्तधर्मी ब्राह्मणांची कुचेष्टा व निंदा करण्याच्या हेतूनें हें खंड लिहिलेलें आहे, हा इकडील जुन्या पंडितांचा समज, खंडातील संस्कृत भाषेकडे पाहिलें असतां, दृढ होतो. (३) डॉक्टर कुन्हा यांनीं मस्योद्वि-खंड संपादनांतां ' खंडा'च्या १४ प्रति मिळविल्या होत्या, कै. रावसाहेब मंडलीक यांचे संग्रहीं वेगवेगळ्या ठिकाणाहून मिळविलेल्या ३ प्रति होत्या यांवरून पेशव्यांनीं ब्राह्मण-मात्रांची निंदा करणाऱ्या सदर खंडाच्या सर्व प्रति जाळून टाकल्या असें पांढर डक आपले इतिहासांत म्हणतो तें विश्वासाहें दिसत नाहीं. (४) चित्पावन, कऱ्हाडे वगैरे ब्राह्मण ज्ञातींचे उत्पत्तीबद्दल सदर खंडामधून मिळणारे माहितीवर कितपत भिन्न ठेवावी याची शंका आहे.

४. गेले सालचा जमाखर्च सालीं लिहिलेप्रमाणें:—

१६५-७-९	शिल्क सालगुदस्त.	१८३-०-०	अहवाल छपाई.
१३१-०-०	जमा वर्गणीखर्च.	६-४-०	इतर छपाई.
९-०-०	जमा पुस्तकविक्री.	८-१-०	टपालखर्च.
<hr/>		<hr/>	
३०५-७-९	एकूण जमा.	१९७-५-०	एकूण खर्च.
<hr/>		<hr/>	
		१०८-२-९	शिल्क पुढील सालासाठी.

५. सालमजकुरीं सालील गृहस्थ मंडळाचे सभासद होते.

- १ ना. रा. व. गणेश व्यंकटेश जोशी., बी. ए., पुणे (अध्यक्ष).
- २ रा. व. चिंतामण विनायक वैद्य, एम्. ए., एल्. एल्. बी., कल्याण.
- ३ रा. काशीनाथ नारायण साने, बी. ए., पुणे (अध्यक्ष).
- ४ श्रीमंत विनायक निळकंठ नातू, पुणे.
- ५ प्रो. चिंतामण गंगाधर भानू, बी. ए., पुणे.
- ६ रा. अच्युत सिताराम साठे, सबज्ज, दर्यापूर.
- ७ रा. नारायण भवानराव पावगी, बी. ए., पुणे.
- ८ श्रीमंत गंगाधर नारायण मुजूमदार, पुणे.
- ९ प्रो. हरि गोविंद लिमये, एम्. ए., पुणे.
- १० रा. गणेश संक्षाराम खरे, पुणे.
- ११ रा. हरि नारायण आपटे, पुणे.

- १२ रा. शिवराम महादेव परांजपे, एम्. ए., पुणे.
- १३ रा. विश्वनाथ काशीनाथ राजवाडे, बी. ए., पुणे.
- १४ रा. लक्ष्मण रामचंद्र पांगारकर, बी. ए., पुणे.
- १५ रा. अनंत विनायक पटवर्धन, बी. ए., पुणे.
- १६ श्री. महादेव मोरेश्वर भानू-फडणीस, पुणे.
- १७ रा. नरसिंह चिंतामण केळकर, बी. ए., एल्. एल्. बी., पुणे.
- १८ रा. शंकर श्रीकृष्ण देव, बी. ए., एल्. एल्. बी., धुळे.
- १९ रा. कृष्णाजी गोविंद ओक, पुणे.
- २० रा. काशीनाथ कृष्ण लेले, पुणे.
- २१ रा. रामकृष्ण दत्तात्रेय पराडकर, पुणे.
- २२ रा. पांडुरंग नरसिंह पटवर्धन, पुणे.
- २३ रा. दत्तात्रेय वामन पोतदार, बी. ए., पुणे.
- २४ रा. विनायक लक्ष्मण भावे बी. एस्. सी. ठाणे.
- २५ रा. खंडेराव चिंतामण मेहेंदळे, बी. ए., (चिंटाणीस).

६. मंडळानें आखून घेतलेल काम आस्ते आस्ते शक्त्यनुसार चाललें आहे च. अध्यक्ष रा. का. ना. साने यांचे नेतृत्वाखालीं मंडळानें काम अधिक नेटानें चालेल अशी उमेद धरून आपण नव्यान वर्षांचे कामास प्रारंभ करूं.

आप्या बळवंताचा वाडा, शनवार पेठ,
पुणे शहर, चैत्र. शु. १ । १८३४.

खं. चिं. मेहेंदळे.

अनुक्रमणिका

अनुक्रमांक	नांव	लेखक	पृष्ठे
१	उपाहरण	रा. राजवाडे	१-५५
२	गीताचंद्रिका	"	५५-७७
३	वैद्यक-पोथी	"	७७-८९
४	बयाबाई-रामदासी-पदें	"	९०-९४
५	अंबाबाई-रामदासी-पद	"	९४-९४
६	निवृत्तिनाथाचा एक नवीन अभंग	"	९५-९५
७	ज्ञानेश्वराचा एक नवीन अभंग	"	९५-९५
८	मुक्ताबाईचा एक नवीन अभंग	"	९६-९६
९	तान्हाजी नामक कवीचें पद	"	९६-९७
१०	महापोत	"	९७-९८
११	देवदासकृत भामावर्णन	"	९९-९९
१२	पाध्ये व जोशी	"	१००-१०७
१३	श्रीधरस्वामी	रा. साने	१०७-११४
१४	विजयदुर्गचे धुळप	रा. पटवर्धन	११४-१२१
१५	विष्णुदास नामा	रा. राजवाडे	१२२-१२२
१६	चित्पावन	"	१२३-१२५
१७	चित्पावन	रा. साने	१२६-१३०
१८	मेस्तक-हेमाडपंती	रा. राजवाडे	१३१-१४१
१९	व्युत्पत्त्या	"	१४१-१६९
२०	शुद्धिपत्र		१६९

भारत-इतिहास-संशोधक-मंडळाचे

नियम

१. मंडळाचे सभासद होऊं इच्छिणारे गृहस्थाचे अर्जाची अगर इच्छेची लेखी सूचना मंडळापुढें एक पंधरवडा अगाऊ आली पाहिजे, मंडळाचे बहुमतानें निवड झाल्यावर त्या गृहस्थास मंडळाचा सभासद होतां येतें.

२. वार्षिक वर्गणी रुपये २५ अगाऊ दिली पाहिजे. (दुसरे वर्षांपासून या नियमाची दुरुस्ती करण्यांत आली आहे. महिन्याच्या ऐन उत्पन्ना इतके आणि वर्गणी प्रत्येक सभासदानें दरवर्षास कमींत कमी यावी.)

३. मंडळाची सभा दर पंधरवड्यास भरते.

४. मंडळापुढें वाचण्यांत अगर चर्चेस येणारे निबंध साधार व लेखनिविष्ट असले पाहिजेत.

श्री.
चौभाकृत
उपाहरण.

(सुमारे शके १३००—१४००.)
(लेखक-रा. वि. का. राजवाडे.)

१. अहमदनगराच्या ईशान्येस सुमारे चौदा कोसांवर तिसगांव नांवाचे खेडे आहे. तेथे दिनकर रामदासी यांच्या मठांत प्रस्तुत काव्य रा० रा० शंकर श्रीरुष्ण देव, धुळे, यांस सांपडले. मठांत पोथ्यांच्या पत्रांचा ढीग व गळाटा पडला होता, त्यांतलें एक पान रा० देव यांच्या प्रथम नजरेस पडलें व आकारावरून तें जुनें असावेसें वाटलें. जरा वाचून पाहतां, तो च अंदाज सरा झाला, तेव्हां ढीगांतील तसलीं सर्व पत्रे रा० देव यांनीं निवडून काढिलीं. तीं ४९ भरलीं. तीं त्यांनीं रूपाळुपर्णे माझ्या स्वाधीन केलीं.

२. पोथीच्या पानाची लांबी ९ इंच व रुंदी ४१ इंच असून, कोपरे वाटोळे झालेले आहेत. कागदाची दुहेरी घडी गोंदानें आंतून चिकटवून, प्रत्येक पान एकजीव केलेलें आहे. पृष्ठास दहा किंवा अकरा ओळी असून, अक्षर सुवाच्य आहे. एकंदर पोथीचीं पानें पावणे दोनशें किंवा दोनशें सुमारानें असावीं; पैकीं, सध्यां फक्त ४९ उपलब्ध आहेत तीं येणेंप्रमाणें:—

३×अ	६४	९७	१२७	१५३
७	६९	९८	१३९	१५४
९	७२	९९	१४१	१५६
२१	७३	११९	१४३	१५८
२८	७४	१२०	१४६	१५९
४१	७६	१२१	१४८	१६०
५०	७७	१२२	१४९	१६२
५४	८०	१२४	१५०	१६३
५७	९५	१२५	१५१	१६६
६२	९६	१२६	१५२	१६९

तिसऱ्या पानाची एकच बाजू उपलब्ध आहे. दुसरी बाजू कोणी खरडून काढिली आहे. तेव्हा वस्तुतः २८^३ साडे अठ्ठाळास च पाने आहेत. पोथी अगदी जाण व लिवलिवीत झालेली आहे.

३. सुदेवानें १० देव यांच्या नजरेस ती पडली म्हणून बरें झालें. नाहीं तर इतर अनेक ग्रंथांच्या प्रमाणें, हा काव्याचें व त्याच्या कर्त्याचें नांव हि आपल्यास न कळतें. तिसगांवर मठाधिकाऱ्यांचेही आपण ऋणा आहेत. अशाकरितां कीं इतर अनेक लोकांच्याप्रमाणें जुन्या पोथ्यांच्या पानांचीं त्यांनीं टोपलीं केलीं नाहींत.

४. पहिली व शेवटलीं पानें गहाळ झाल्यामुळें, आयन्ताना आपण प्रायः कायमचेच मुकलीं आहों. कवीच्या नांवासही मुकलीं असतां; परंतु, लिहिण्याच्या ओघांत कवीनें आपल्या नांवाचा दोनदां निर्देश केला असल्याकारणानें, हा दुर्देवाचा प्रसंग टळला आहे. पहिल्या प्रसंगाच्या शेवटीं ३५ व्या ओवींत.

चोंभा म्हणे अनुवादन । उपाहरणाचा प्रसंग ॥ ३५ ॥

व १६५२ व्या ओवींत.

आंता हरिहरांचे जुंझ । चोंभा म्हणे अवधारा ॥ ५४ ॥

कवीनें आपलें नांव स्वतः उल्लेखिलें आहे व काव्याच्या नांवाचा हि उल्लेख ३५ व्या ओवींत केला आहे. कवीच्या नांवापलीकडे व काव्याच्या नांवापलीकडे, हा दोन्ही बाबींसंबंधानें जास्त कांहीं एक माहिती सध्यां उपलब्ध नाहीं. कोण, कोठचा, कधींचा, हे प्रश्न कांहीं काल अनुत्तर च रहाणार. इतकेंच नव्हे, तर कवीच्या नांवाचा उच्चार सानुनासिक करावा किंवा सानुस्वार करावा, एतद्विषयी हि संदेह उत्पन्न होतो. किंवा अनुस्वार व अनुनासिक हे दोन्ही आगतुक असून, खरें नांव चोभा हि असावें, असें म्हणण्याकडे मन धांवतें. कारण अनवश्यक स्थलीं अनुस्वार किंवा अनुनासिक उगाच देण्याची किंवा अवश्यक स्थलीं न देण्याची सोड पोथी लिहिणाऱ्या लेखकाला प्रकृत नकलेंत पदोपदीं दिसते. जेव्हां कवीचें नांव चोभा, चोंभा किंवा चोभा हा तिन्ही तऱ्हांनीं सध्यां उच्चारण्याला मुबलक अवकाश सांपडतो. पैकीं चोभा हा निरनुस्वार व निरनुनासिक उच्चार खरा असावा, असें एकवार वाटतें. चोभा उच्चार चोभा या उच्चारांतील वां त महाप्राण घालून बनलेला दिसतो. चतुर्वेदिक हा शब्दाचा चोबिया, चोब्या, चोभ्या, चोभा, हे अपभ्रंश आहेत. सध्यां चोभे किंवा चोबे हें आडनांव महाराष्ट्रांतील ब्राह्मणांत आढळतें. येथें अशी हि एक शंका येते कीं चोभा हे कवीचें पाळण्यांतील नांव असावें कीं आडनांव असावें ? प्रायः महाराष्ट्रांतील कवी काव्याच्या किंवा काव्यसंज्ञाच्या शेवटीं आपलें पाळण्यांतील नांव एकवचनानें उल्लेखितांना दिसतात, आडनांव उल्लेखितांना दिसत नाहींत. तेव्हां चोभा हे आडनांव नसावें, पाळण्यांतील नांव असावें, असें मानणें प्राप्त होतें. चोभा, चोंभा किंवा चोभा हें जर जन्मनांव आहे, तर आतां प्रस्तुत कालीं मराठींत तें कोणत्या रूपांनें उपलब्ध आहे, हें पाहिलें पाहिजे. परंतु हें जन्मनांव किंवा आवडतें नांव सध्यां मराठींत प्रचारांत असलेलें माहीत नाहीं. तस्मात् सध्यां प्रचारांतून गेलेलीं अशीं जीं कित्येक जन्मनामें किंवा आव-

इती नावें मराठींत होती त्यांपैकी हें नांव असावें असें म्हणावें लागतें. कदाचित् शुभ या शब्दापासून अपत्यार्थी शौभ हा शब्द, शौभ=सौभ=चौभ=चौभ=चौभा अशा परंपरेनें, चौभा ह्या शब्दाचा मूलशब्द असू शकेल. स चा मराठींत च होतो. तात्पर्य, ही व्युत्पत्ति जमेस धरून, असें म्हणतां येतें की चौभा हें व्यक्तिनाम आहे. प्रायः हा कवी ब्राह्मण असावा; परंतु वाताचेताचा च संस्कृतज्ञ असावा. कारण प्राकृत रूपें याच्या लिहिण्यांत अतोनात येतात; व हाच ह्या ग्रंथाचा बहुमोल गुण आहे.

५. चौभा अमुक एका सालीं जन्मला किंवा समाप्त झाला, हें यद्यपि सांगतां येणें, साधनराहित्यामुळे, मुष्कळ आहे, तत्रापि स्थूल मानांनं त्याचा काल ठरवितां येतो. मात्र, तो केवळ अंतःप्रमाणावरून व भाषेवरून. प्रस्तुत काव्यांतील ११०२ व्या ओंवीत

जेणे फेडिला दैत्यांचा ठावो

असा चरण आला आहे. तो ज्ञानेश्वरीच्या दुसऱ्या अध्यायांतील

निवातकवचाचा ठावो फेडीला (२—१०)

या दहाव्या ओंवीतील चरणासारखा आहे. शिवाय ज्ञानेश्वरीतील जेया हें रूप यद्यपि ह्या पौर्वांत हमेशा येतें तत्रापि जया हें हि रूप चारदां (६८, ७२५, ८५६, १६५६) आलें आहे. कदाचित् जया मधील ज वर मात्रा देण्यास नकळकार चुकला असल्याचा फार संभव आहे. कां की, अशाच इतर स्थलीं कासेया, तेया, अवचितेया, वगैरे शेंकडां स्थलीं एकार नियमानें आढळतो. तेव्हां नकळकार जर चुकला असेल तर हें एकार राहित्याचें प्रमाण अधू पडतें व चौभ्याचें ज्ञानेश्वरपश्चात्कत्व स्थापिण्यास असमर्थ बनतें. इया, यया व एया हीं रूपें ज्ञानेश्वरींत शेंकडा नव्वद येतात. प्रकृत काव्यांत यया हें रूप एकदां हि आलें नाहीं. प्रायः या हें रूप सर्वत्र आढळतें. त्यावरून असें विधान करणें शक्य होतें की ज्ञानेश्वराच्याहून चौभा अर्वाचीन आहे. एकनाथाचा समकालीन व त्याहून वडील जो दासोपंत त्याच्या भाषेहून चौभ्याची भाषा ज्ञानेश्वरी भाषेसारखी जास्त आहे. एकनाथी भाषेंत जया, तया, कासया, वगैरे एकार विरहित रूपें फार. तेव्हां एकनाथाहून चौभा फारच प्राचीन आहे, यांत संशय नाहीं. चौभ्याच्या काव्यांत फारसी शब्द एक हि नाहीं. तात्पर्य, नामांची, धातूंची व अव्ययांचीं रूपें प्रकृत काव्यांत थेट ज्ञानेश्वरींतल्या सारखी आहेत. उनुप्रत्ययान्त धातुसाधितें या काव्यांत सडकून आहेत. हें उनुधातुसाधित ज्ञानेश्वरींत फार, दासोपंतांत त्याहून अति कमी, दांसबोधांत क्वचित् व श्रीधराच्या काव्यांत बिलकुल न दिसणारें. परंतु, जुन्या पत्रांत व दस्तऐवजांत हें वारंवार येतें. दासोपंताच्या काव्यांतल्या पेशां ह्या काव्यांत उनुधातुसाधिक फार. चतुर्थीचा थें प्रत्यय ज्ञानेश्वरींत पांच चार स्थलीं आहे. या काव्यांत पंधरा वीस ठिकाणीं आहे. म्हणौनी, म्हणौनु, वगैरे औनि, औनु, प्रत्ययान्त धातुसाधितें या ग्रंथांत सडकून आहेत. दोघै, नेदखे, नधली, वगैरे रूपें थेट ज्ञानेश्वरींतल्या सारखी आहेत. तात्पर्य, भाषा बहुतेक ज्ञानेश्वरींतल्या सारखी आहे. फक्त त्या त्याचा हें एक रूप अर्वाचीन भासतें. त्यावरून व वरती दिलेल्या ज्ञानेश्वरींतल्या सारख्या चरणावरून असें दिसतें की हा कवी ज्ञानेश्वरपश्चात्क आहे. १८२५ व्या ओंवीत असमसास-असमसाहास हा शब्द आला आहे, तो ज्ञानेश्वरींत येतो.

एकंदरीत भाषा ज्ञानेश्वरीतल्या सारसी हुबेहुब आहे. फरक असलाच (व तो आहे) तर तो अत्यन्त सूक्ष्म आहे. त्यामुळे, असें विधान करणें शक्य होतें कीं ज्ञानेश्वरांनंतर थोड्याच अवधीनं हा चोंभा कवि झाला. शक १३०० पासून शक १४०० पर्यंतच्या काळांत, हा केव्हां तरी होऊन गेला असावा. खेरीज, ह्याचें नांव हि आजपर्यंत महेशूर नव्हतें, या बाबीचें हि कालनिर्णयाला उपयुक्तत्व आहे.

६. ह्या काव्याचा जो त्रुटित भाग सध्यां प्रसिद्ध होत आहे त्याच्या शेवटल्या ओंवीचा संख्यांक १८८५ आहे. संपूर्ण काव्य व्हावयाला आणीक सुमारे ४००१५०० ओंव्या हव्या. म्हणजे सुमारानें सरासरी २३००।२४०० ओंव्यांचा हा ग्रंथ मूळांत असावा. परकीं जीं ४८३ पातें सध्यां प्रसिद्ध होत आहेत त्यांत २२४३ बावीसशें त्रैचाळीस चरण आहेत. म्हणजे सुमारें एकचतुर्थास काव्य आपल्या हातीं लागलें आहे. बाकीचें काव्यमचें गहाळ झालें. कदाचित् दुसरी एखादी प्रत पुढें मागें सांपडल्यास प्रत्यंतराला तेव्हां उप-योगी पडेल. सध्यां प्रत्यन्तराशिवाय एकाच एकट्या दुकट्या त्रुटित पोथीवरून प्रसिद्धि निरुपायानें करावी लागत आहे. त्यामुळे एक मोठें नुकसान होत आहे. ग्रंथकारानें मूळ ग्रंथ जो रचिला त्याची नकलकारानें भाषा जशीची तशी उतरली आहे किंवा स्वतःच्या जात-गोताच्या अनुरोधानें भाषेत फरक केला आहे, हें स्पष्ट सांगतां येत नाहीं. चोंभा जातीचा ब्राह्मण आहे. भागवत व हरिवंश आपण ताडून पाहिले हेंते म्हणून तो सांगतो (ओंवी ६४) म्हणजे संस्कृत भाषा त्याला अवगत होती, असें अनुमान होते. बाकी महाराष्ट्रांतलें मराठ्यांना म्हणजे क्षत्रियांना त्या कालीं संस्कृत येतच नसे असें म्हणतां येत नाहीं. शिलाहारवंशीय अपराकं (शक ११०६) या क्षत्रियानें मिताक्षरेवर लिहिलेली टीका प्रसिद्ध आहे. कदाचित् पौराणिकांच्या पुराणांच्या द्वारा हि भागवत व हरिवंश चोंभ्यानें ऐकिले असतील. तत्रापि एवढें सरें कीं, चोंभा हा ब्राह्मण आहे. कां कीं १८४३ व्या ओंवीपासून १८५२ व्या ओंवीपर्यंत व इतरत्र ब्राह्मणांचें स्तोत्र कर्वाणें चांगलें गायिलें आहे. कसें ही असो, चोंभ्यानें रचिलेलें मूळ कोणतें व नकलकाराची नकल कोणती, ह्याचा निवाडा करण्यास साधन नाहीं. बाकी नकलकार हि ब्राह्मण च होता, असें दिसतें; नकलकार यजुर्वेदी असावा. तो यज्ञ शब्द येम असा लिहितो. ऋष्व अक्षर काढण्याकडे त्याची प्रवृत्ति नाहीं. ह्वा असेल तेथें अनुस्वार व अनुनासिक देत नाहीं व नको असेल तेथें देतो. प्रायः जशी त्या कालीं भाषा सामान्य यजुर्वेदी ब्राह्मण बोलत तशी या नकलेंत आढळते. अपभ्रंश बोलतांना जे त्या कालीं होते ते या ग्रंथांत पहावयास सांपडतात. श्वास बद्दल सस; स्वामी बद्दल सामी; शस्त्र बद्दल सस्त्र; कालिंदी बद्दल काळंद्री; धनुष्य बद्दल धनुक; जिव्हां बद्दल जीवा; अनिरुद्ध बद्दल अनुर्घ; रुष्ण बद्दल कष्ण; पन्नग बद्दल पानक; भाषा बद्दल भास; स्मर बद्दल सुमर; असें शेंकडों अपभ्रंश अगदीं महाराष्ट्री व अपभ्रंश प्राकृतांतल्या प्रमाणें या ग्रंथांत आढळतात. हें च या काव्याचें मुख्य महत्व होय. आणि या च दृष्टीनें तें येथें संपादलें जात आहे. ज्ञानेश्वरीत शुद्ध संस्कृत उच्चारंचा भरण या ग्रंथांतल्याहून फार. ज्ञानेश्वर सर्व विद्यासंपन्न होता व यद्यपि प्राकृतांत ग्रंथरचना करण्याचा प्रयत्न त्यानें केला, तत्रापि शुद्ध संस्कृत उच्चार त्याच्या ग्रंथांत

अतोनात आले. तशी गोष्ट चोंब्याची किंवा चोंब्याच्या नकलकाराची नाही. ते संस्कृत शब्द हि तत्कालीन बोलण्यांतल्या भाषेप्रमाणें अपभ्रंश करून लिहितात व अर्थात् बोलतात.

७. हा ग्रंथ ओंबोळंदांत लिहिलेला आहे. मात्र ह्यांत एक वेलक्षण्य आहे. तें अद्यापपर्यंत प्रसिद्ध झालेल्या किंवा माझ्या संग्रहास असलेल्या कोणत्या हि जुन्या ओंबी-बद्ध ग्रंथांत नाही. प्रायः ज्ञानेश्वरी ओंबांत पहिले तीन चरण अंती सयमक असतात. प्रस्तुत ग्रंथांत प्रायः पहिले दोन चरण सयमक, तिसरा नियमक व चौथा सयमक असतो. कित्येक ओंब्यांत मुळीच यमक नाही. कित्येकांत कोणते तरी दोन चरण सयमक असतात. कित्येक ओंब्यांत यमकाचें सवर्गायि व्यंजन असतें. कोठें कोठें यमकाचे अंत्यस्वर भिन्न असतात. असे काहीं विचित्र प्रकार ह्या ग्रंथांत आहेत. ज्ञानेश्वरींत चौथा चरण अर्धा असतो. या ग्रंथांत तो सबंध असतो, पाऊण असतो किंवा दीड हि असतो. या ग्रंथांत पहिला, दुसरा, किंवा वाटेल तो चरण अर्धा असतो. असा काहीं स्वैर प्रकार या अद्वितीय ग्रंथांत आहे. पृथ्वीवरील कोणत्या हि भाषेंतल्या कोण्या हि कवीच्या काव्यांत असले चमत्कार नसतील. बरें, कवीची वर्णनशैली सामान्य आहे म्हणावें तर तशांतली हि गोष्ट नाही. युद्धांची वर्णनें, ब्रह्मदेवाची थटा, वगैरे प्रसंग चांगले खुलवून सांगण्याची कला कवीला माहीत आहे. असो. असली ही सुलक्षण कृति महाराष्ट्रांतली रसिक जनांच्या आद्रास व कौतुकास पात्र होईल, यांत संशय नाही. नियमक काव्य मराठींत नाही म्हणून कित्येक देशभक्त हिरमुसले होतात व इंग्रजी नियमक काव्यांचा हेवा करतात ! तो कमीपणा आतां राहिला नाही ! ज्या कालीं चांसर इंग्रजांत यमकें धुंडाळीत होता, त्या कालीं महाराष्ट्रांत असा एक कवि निघाला की सयमक, नियमक व अर्धयमक, अशी नाना प्रकारची रचना त्यानें मराठींत केली. स्वैर कवीची ही स्वैर कृति त्याच्यासारख्या च स्वैर अशा काव्यचणकांना आनंद देवो.

८. ज्ञानेश्वर व नामदेव ह्यांच्या नंतर शक १४०० पर्यंत म्हणजे गंगाधर सरस्वतीचा गुरुचरित्र हा ग्रंथ होण्याच्या सुमारापर्यंत महाराष्ट्रांतली एका हि ग्रंथकाराच्या -रुतीचें तर एका बाजूस राहो-नांवांचें हि ठिकाण आजपर्यंत नव्हतें. हा दीडशें वर्षांचा खंड भरून निघण्याचा प्रारंभ चौभा कवीच्या उपाहरणानें केला आहे. तेव्हां ह्या हि दृष्टीनें प्रस्तुत काव्याची मातृवरी विशेष च समजली पाहिजे.

९. ज्ञानेश्वरींतली मराठी भाषेच्या व्याकरणांत जीं रूपें सांगितलीं आहेत त्याहून एक दोन रूपें या ग्रंथांत विलक्षण अशीं सांपडतात. तीं हीं:—

दैत्य-काळयुनासा भेण । गेलेती समुद्रा सरण ॥ १४२३ ॥

कालयवन नांवाचा दैत्य रुणाचा शत्रु होता, त्याच्या भयानें; असा दैत्यकाळयुनासा भेण या वाक्यखंडाचा अर्थ आहे. येथें काळयुनासा हें चान्त विशेषण आहे. काळयुनासा भेण म्हणजे काळयुनाचा (उच्चार ज्या) भेण. चा चा चौभा किंवा चों-

भ्याचा नकलकार सा उच्चार करतो. ग्रंथांत चान्त विशेषणें इतरत्र हवीं तितकीं आहेत. ज्या चान्त विशेषणाला अर्वाचीन वैयाकरण पष्ठी म्हणतात, त्याचें हें सान्त रूप आहे.

कालयवन=काळयोन=काळयुन. पष्ठी काळयुनासा.

१७३३ व्या ओंवेति असा प्रयोग आहे:—

तयिे अग्नीसी माझारी । गरुड जळती कवणी परी ।

तयिे अग्नीसी माझारी म्हणजे त्या अग्नीच्या मध्वें. अग्नीसी हें पष्ठिसंबंधवाचक विशेषण आहे.

अग्नीचिये = अग्नीसिए = अग्नीसी

हा सा-सी प्रयोग लक्ष्यांत ठेवण्यासारखा आहे.

दुसरें विलक्षण रूप म्हटलें म्हणजे नीनीला (ओंवी ७०५) या पौनःपुन्यवाचक क्रियापदाचें. घरघरणें, भरभरणें, धरधरणें, तसें नीनीणें-नेनेणें.

प्राकृत भाषांच्या व्युत्पित्मुला ह्या ग्रंथांत बहुत साय सांपडेल. ज्ञानेश्वरकालीन जुन्या मराठी भाषेंतील ह्या दुसरा ग्रंथ प्रसिद्ध करण्यापासून मराठी भाषेच्या व्याकरणाला व इतिहासाला फायदा होईल हें उघड आहे.

१०. ह्या काव्यांत ओंवीसंख्या एक पासून अठराशें पंचायशीपर्यंत आहे. ३५ व्या ओंवीच्या सालीं शोध म्हणून “ प्रसंग १ ” अशीं अक्षरें व १६५४ व्या ओंवीच्या सालीं “ प्रसं (ग) १० ” अशीं अक्षरें लिहिलेलीं आहेत. त्यावरून दिसतें कीं मूळांत ह्या काव्याचे दहाहून जास्त प्रसंग होते, व काव्याचे प्रसंग म्हणून विभाग केलेले होते. परंतु मधले आठ प्रसंग व पुढील जे असतील ते प्रसंग कोठें संपले याचें दर्शन नकलकारानें केलें नाहीं. कवीनं हें दर्शन केलेलें होतें असें दिसतें. मात्र ओंवीसंख्या प्रत्येक प्रसंगाला एक पासून न मोजतां, एकसारखी मागल्याच्या पुढें मोजलेली होती. कवीचें काव्य जसें सयमक, निर्यमक व अर्धयमक म्हणजे विचित्र आहे, तशीच ओंव्या मोजण्याची ही त्याची तऱ्हा इतर कवींच्या तऱ्हेहून निराळी, एवढें च येथें म्हणतां येतें.

* * * * *

उपाहरण.

पृष्ठ ३ अ.

काई करावीया दोनी भुजा ।

ऐसा मंदभक्तु देवा । उपजविलां कवणा काजा ॥ ३० ॥

जीवीं नाहीं नीर्मळपण । सदा कटिण अंतकरण ।

पाये न व्हाती कव्हणीये वेळें । जातां दींडी जामरणा ॥ ३१ ॥

१. उपजविला=उत्पादित: उपजविलो=उत्पादित: आसम् उपजविलो=उत्पादित: अस्मि. २ वह=वह्वाति=व्हाति (तृतीय पुरुष, अनेकवचन). ३ अनुनासिक वैकल्पिक. ४ यात्=जात. सप्तमी जातां.

जरी बैसलेयां देषं संत । आरत मनन केची तेथ ।
 ऐसी काहीं नुपजे ची बुधी । त्यासी घांलीजे दंडवत ॥ ३२ ॥
 पाये धुनी पांहीजे ईस्वरू । ऐसा नुपजेची वीचारू ।
 धीगी धीगी जीवित्व माझें । कां नुपजवीलां भुमीभारू ॥ ३३ ॥
 ऐसा वीनवीला करुणा वचनी । तवं ते कृपाळु भवानी ।
 अभयेंकरु ठेवीला माथां । उपदेसीलां हरीचरणी ॥ ३४ ॥
 आतां मज सक्तीचा प्रसादु । वरी भक्तीचा अनुवादु ।
 चांभा म्हणे अनुवादैन । उपाहरणीचा प्रबंधु ॥ ३५ ॥

प्रसंग १.

पृष्ठ ७ अ व आ.

प्रसन जाले जगंनाथु । त्याचीये माथां ठेविला हातु ।
 जननीयां घेतला उसंगा । म्हणींनी त्रीभुवनी विख्यातु ॥ ६३ ॥
 हरिवंसीं असे ऐसे । ग्रंथीं बोलीलें व्यासें ।
 श्रीभागवती सुकदेवो । अनुवादले अनारीसें ॥ ६४ ॥
 सुकदेवो अनुवादला । ईस्वरू तांडवनासी गेला ।
 तें पांष वाजौनी । बाणासुरें रीझवीला ॥ ६५ ॥
 वाईत वातां संतोषला देवो । बाणासी दीधला प्रासावो ।
 पाटाचा गणु करुणी । केला श्रोणीतापुरीचा रावो ॥ ६६ ॥
 तें श्रोणीतापुर बोलीलें । कृतिकांचे गर्भ गळीनले ।
 तीये ठाउनी उभारलें नगर । नांव श्रोणीतापुर जाले ॥ ६७ ॥

१ गतं, उपविष्टं, भुक्तं, हीं संस्कृतांत नामें आहेत, केवळ विशेषणें नाहींत. जेव्हां हीं नामें असतात, तेव्हां मराठींत त्यांच्यापासून गेलें, बैसलें, भोजिलें, उठलें, आलें, अशीं नपुंसक नामें होतात. उठल्या बसल्या तो हस्तो=उठलेयां बैसलेयां तो हस्तो=उत्थिते उपविष्टे स हसति. येथें उठल्या किंवा उठलेयां हि उठलें या नामाची सप्तमी आहे. २ प्रयोजक, कर्मणि लिङ्. ३ प्रार्थं पासून पाह, कर्मणि लिङ्. ४ करुणां वचनीं. ५ आतां (म्हणजे अधुना) हें संस्कृत अथपासून निघालें आहे. ६ उपाहरणीय=उपाहरणिज्ज=उपाहरणांच (चा-ची-चें). ७ द्वितीया. ८ हा शब्द संस्कृत मन् धातूपासून निघाला आहे. म्हणून म्हणजे इति मत्वा. इति गळाला व मत्वा मात्र राहिला. तो आला म्हणून मी गेलों=स आगतः इति मत्वा अहं गतवान्. म्हणजे याचें मूळ रूप म्हणिजे. हा हि शब्द मन् पासून निघाला आहे. रुष्ण म्हणजे वसुदेवाचा पुत्र=रुष्णः मन्येत वसुदेवस्य पुत्रः. ९ वाई=वायू. वाईचा वीसद, हे शब्द वैद्यूच्या बोलण्यांत आढळतात. सति सप्तमी.

तेथ प्रतापवंतु । राज्य करी बाणु दैत्यू ।
 घोडेया दळा संख्या नाही । जयाचा परीवारु अमीतु ॥ ६८ ॥
 माताईत भद्रजाती । महारथीयां कैची मीती ।
 तेयासीं समतुल्य उपमा । नाहीं त्रीजगती ॥ ६९ ॥
 जेयातें घोडेयां नाहीं मीती । रावो वानीजे अस्वपती ।
 तरी तेया बाणाचीये वोळगे । तेया सारीखे नेणो कीती ॥ ७० ॥
 गजपती रावो वानीजे महाबळी । रथीया अद्भुत राउळीं ।
 येरां संख्या कवण जाणे । नृपती नाहीं लेषावळी ॥ ७१ ॥
 वीसां भुजांचा दसासीरु । जो राख्येसां महावीरु ।
 तेयाची उपमा देवो म्हणो । तरी येरु सहश्रकरु ॥ ७२ ॥
 रावणा सारीषे धाकटें । जेयाचे थार्पटणेकार गोमंटे ।
 वीसां हातीं करीती सेवा । येक भाणवसीं कामवटे ॥ ७३ ॥
 म्हणौनी बाणा आणी रावणा । उपमा देतां सर्वयां हीणा ।
 श्रो

पृष्ठ ९ अ व आ.

ते षोवीली^१ दषणभागें । कासे थोत्राचां परवंटीं ॥ ८६ ॥
 सकळ परीवारु राहावीला । सर्वें हड्डुं ची येकला ।
 मग चढेला वीवीनी । वोळगे संभुचीये नीगाला ॥ ८७ ॥
 तो पातला सिवद्वार । बहु संतोषु बाणासुरा ।
 नेणो कैसा पाहीं अनं(ता) । अभीनवला तीया अवस्वरा ॥ ८८ ॥

१ वोळिग हें पूर्व रूप. लिग् धातूपासून. वोळिग, ओळिग म्हणजे आश्रय.
 २ नेणो लोट्. ३ वानीजे कर्मणि लिङ्. ४ कोनु. ५ अनुनासिक उगाच दिला आहे.
 धाकटे=धाकडे. धाकड म्हणजे अति दीर्घ, अति मोठे, अति अकळविक्राळ. अति
 शयेन दीर्घः=द्राघिष्ठः द्राघिष्ठ=दाघिष्ठ=धाकिष्ठ=धाकिठ=धाकट. (विचार्य) धणधाकड.
 ६ अंग धापटणारे, रगडणारे, चंपी करणारे. हातानें पिटणारे. पिट् संघाते. हस्त-
 पिटनं=हस्थपिटण=थपिटण=थापिटण=थापटण. ७ गोमत्-गोमिष्ठ. गोमत् म्हणजे
 संभावित, सुंदर इ. इ. ८ सति सप्तमी. ९ समता=सर्वआ=सवयां. १० स्कुप्
 स्तंभने. स्कुप्=सुह=खोअ=खोव. ११ वायका लुगडें नेसतांना पोटाशीं लुगड्याचा खो-
 वून वरवंटा कारितात. वरवंट शब्दाचें दुसरें रूप परवंट. उपरिवंट=परिवंट=परवंट=वर-
 वंट म्हणजे खोवण. ती पुरुषाच्या धोतराची कक्षेस किंवा कटिप्रदेशास येते. तेथें
 वस्तु खोऊन. काय वस्तु खोविली तें कळत नाही. कारण ओवीचा पूर्वार्ध आठव्या
 पानांत होतें. तें पान नष्ट झालें. १२ हट्टिप=हडपु. हट्टिप=शुद्र सेवक. १३ चल-
 =चड=चढ. १४ विमान=विमान. १५ पद् चें निष्कारूप पन्न. परंतु दुसरें हि एक रूप
 असावें, नव्हे होतें. तें पत्त हें होय. हें रूप पाणिनीय भाषेंत नाही. परंतु प्रांतिक
 संस्कृतांत असावें. पत्त=पात. पात × ल=पाउल. पत्त धातू येथें नाट लागू पडत नाही.

तवं तो वीमानौ(नी) (उत)रला । त्यासी द्वारपालु म्हणो लागला ।
 बाणासुरा + + + + जें कीजो^१ । ऐसें काठीकरु बोलीला ॥ ८९ ॥
 वीमान + + + दारवटां । आपण भीतरी जाला पैटा ।
 तवं संभुची (ये वोळगे) भुपाळ । बैसले असती घनदाट ॥ ९० ॥
 सीहास (नी ईस्व) रु । लोकत्रयाचा दातारु ।
 सदाअनंदु सक्ती सही (तु) । + + + + मनोहरु ॥ ९१ ॥
 सत्यलोकीचा ब्राह्मणु । दर्षी(ण) + + चतुराननु ।
 तेतिस कोडी देवां सहीतु । वाम भुजेस + + + णु ॥ ९२ ॥
 श्रेस्ट्र संभुचा नंदनु । पुढां बैसला सु(षकास)नु ।
 वेद-श्रुती-आदी-वंदु । विघ्नेस्वरु गजवदनु ॥ ९३ ॥
 (जे)णें संभुचीया कोपा सवें वेगें । मोडीलें दख्याचें + + + + ।
 (तो)वीरभद्रु बैसला असे । विघ्नेस्वरा दखीणभागें ॥ ९४ ॥
 नातरी कौचा पर्वतीं । जेयाची आडळली कांती ।
 तो कार्तीकयो बैसला असे । विघ्नेस्वराचीये पालपती ॥ ९५ ॥
 हे संभुचे तीन्ही कुमर । येर असंख्यात पुरंदर ।
 तेयां गणा संख्या नाहीं । वोळगे बैसले नीरंतर ॥ ९६ ॥
 सकळ गंधवांचा नायेकु । चीत्रांगु म्हणीजे येकु ।
 आपुलेणी परीवारेंसीं । बैसला ईश्वरा सदमुषु ॥ ९७ ॥
 संभु मागां वाव्यकोणीं ।

पृष्ठ २१ अ व आ.

भवंती अश्वीयांची राषणे । तेथें घातली ते राजकुंमरी ॥ २४ ॥
 पांच सतें सोदासीणी । उषा तेयाचे राषणी ।

१ कर्मणि लोट्. २ सोन्याची काठी हातीं असलेला द्वारपाल. भाषान्तर शब्दशः
 केलें आहे. काष्टं करे यस्य. ३ षष्ठी अनेकवचन मराठींत; तृतीया संस्कृतांत. ४
 सि-सप्रत्यय (अभि) आशे शब्दापासून निघाला आहे. ह्या चरणांत तें स्पष्ट दिसतें.
 आशे = आसैं = आस = स. ५ परिपार्श्वतः = पलिआपता = पालिखता = पालखती, पालखती
 म्हणजे जवळ, बाजूला, पार्श्वभागां. ६ हा म्हणिजे शब्द भणू पासून निघाला आहे.
 ७ समंत = समंत = समवंत = (सलोप) भवंत म चा भ होतो. ८ हन हिंसागत्योः ।
 गत्यर्थी हन आहे. गवळी गाई हणतो = गोपालः गाः हन्ति. हन चें प्रयोजक घातय.
 त्याची निष्ठा घातित. गवळी गाई गोठ्यांत घालतो = गोपालः गाः गोष्ठे घातयति, घात-
 घाततो, घातणें. घातणें = घाडणें = घालणें (त = ड = ल) घालणें म्हणजे जाववणें.

ह्या घातणें—घालणें क्रियापदाचा ग्रह पासून निघालेल्या घे घानुशीं कांहीं एक
 संबंध नाहीं. [पृष्ठ १० पहा.]

आंगा जवळी प्रधानकन्या । जे कां बुधीवंतां सीरोमणी ॥ २५ ॥
 प्रधानकन्या देषा । जीये नावं चीत्ररेषा ।
 तीयेसी निरोडीली ते बाळा । तुज लागे हें भाणीक ॥ २६ ॥
 पार्वतीचीये वोळगे न्यावी । राया जवळी आणावी ।
 दों ठाईं स्वरसु असे । आणी केडुंती जांवों नेदावी ॥ २७ ॥
 पुरुषाचेनी नावें पाहीं । तेथ वारियां सौरसु नाहीं ।
 मरण बांधीनी पालवी । कवण रीगेल तीये ठाईं ॥ २८ ॥
 ऐसीये परीची जतन केली । बहुतं-येक द्वीस गेले ।
 रायें मानीला वीस्वासु । वीघ्न न घडे ची लोटलें ॥ २९ ॥
 ऐसी कव्हाणी येकीं अवस्वरी । गजदंताचीया माचेया वरी ।
 भवंती अस्त्रीयांची वोळग । बैसली होती राजकुमारी ॥ ३० ॥

[पृष्ठ ९ वरून पुढें चालू.]

भाड्यांत पाणी घालतो=भाडे पानीयं घातयति.

पण

भाड्यांत पाणी गाळतो=भाडे पानीयं गालयति (गल खवणे).

पण

मार्तांत भाडें गाडतो=मृत्तिकायां भाडें गडयति.

गड व गल धानूत्पन्न गाडणें व गाळणें यांचा घातणें—घालणें या धानूशीं कांहीं एक संबंध नाही.

१ यम म्हणजे एकदम जन्मलेले, बरोबर असणारे, अर्थात् सामीप्य. यम=जवं.

जवं + ल (स्वार्थक)=जवळ, (सप्तमी) जवळीं.

२ कम् या संस्कृत निपातापासून मराठी कां निपात आला आहे. हा कां केवळ पादपूरक असतो.

तूं आलास कां ?=त्वं आगतोऽसि किं ?

येथें किं पासून कां आला आहे.

तो कां तूं, तो कीं तूं=सः किंवा त्वं

येथें किंवा पासून कां आला आहे.

किंवा=किंवा=कां=कां.

तात्पर्य, मराठींत तीन संस्कृत शब्दांपासून तीन निरनिराळे कां आले आहेत. त्यामुळें या एका उच्चाराचे तीन निरनिराळे अर्थ होतात. (१) केवळ पादपूरक; (२) काय या अर्थी; (३) पक्षान्तरार्थी. आणीक हि अर्थ आहेत, ते इतरत्र व्युत्पादिलेले आहेत.

३ सर गतो. अवसर किंवा सर म्हणजे गति, प्रवेश. स्वसर किंवा सुसर म्हणजे चांगला, सोपा, सुलभ प्रवेश. स व र यांचा व्युत्क्रम होऊन, व चा लोप होऊन, स्वसर चें स्वरस, स्वरस चें सौरस. आणि एवढी केवढीशीं सुद्धां जाऊं न यावी.

५ वातरक=वाअरअ=वारा. ६ बध्वा=बाधोनि. अनुस्वाराची जरूर आहे असें नाही.

७ कति-कतिय; बहु-बहुय. बहुय=बहुत. ८ लड्. ९ हें कंसवाक्य आहे.

चीत्ररेषा उभी ठेली । तवं प्रभातेची घडी भरली ।
 घाला श्रीधाराची आईती । वोळगेची वेळ जाली ॥ ३१ ॥
 जावों भवानीचीया दुरुसना । ठाकिल देवीची सेवना ।
 येतां जातां उसीरु हाईल । दीसु चढैल मध्याना ॥ ३२ ॥
 भुकैजसी राजकुमरी । वोळग सारु झडकरी ।
 तेया सबदां सवें उठीली । तीयेचें उतर नव्हेंरी ॥ ३३ ॥
 श्रीधारु होता केला । नेसली पीरोदकु सेला ।
 तेया वरी वीलीपेची बुंथी । ऐहवीं उबारन गांदेल ॥ ३४ ॥
 उदयो भास्करु चोषडा । कापुरें संहितु घेतला वीडा ।
 मुषी फोडी^१ हातीं पाणे । मग ते नीगाली झडझडां ॥ ३५ ॥

पृष्ठ २८ अ व आ.

+ + + + + कां आंतु । तरी गीवसुनु आनीन नभिंतांत ॥६॥
 तुजं मेळवीन तुंज देषतां । झाडीन अँवस्तेचे वीष ।
 ऐसेया मन्मथा भुवांगाची । मी जाणती असें वैदीक^१ ॥ ७ ॥
 ऐरी^२ म्हणे जालें स्वप्न । तेंची जालें अस्माधान ।
 कवणु काह्यांचा नेणे । देषीलीयां वोळपेन ॥ ८ ॥

१ अनुस्वार दिला नाही; हवा आहे. २ आयति=थाट, ऐट. ३ येतां=एतां आ-
 याते=एते. जातां=याते. सप्तमी. ४ लिङ्; द्वितीय पुरुष, एकवचन. ५ अनु-
 स्वार दिला नाही. ६ वालीप म्हणजे गंवसणी. ह्या शब्दाचा संकृत प्रतिशब्द माहीन
 नाही. ७ बुन्ध् वांधणें. बुन्धि म्हणजे बुरसा. परंतु हा शब्द क्रोशांत सांपडत नाही.
 संस्कृत भाषेत असावा. गुंठ-गुंठि; बुन्ध-बुन्धि. ८ उध्म=उध्व-ऊध्व. उध्मतर=
 उध्वअर=उवार, उवारा. ९ गन्ध् इजा होणें. गन्ध=गांध=गाद. १० विड्याची
 फोड. ११ उदकपात्र. १२ तृतीया. १३ सतः पृष्ठी. १४ दुरवस्था या अर्थी
 मराठीत अवस्था शब्द योजतात. १५ भुजंग=भवंग. भुवांग (अपभ्रंश). १६ वैद्यक
 बह्ल्ल वैदिक (अपभ्रंश). १७ इदम् ला तर प्रत्यय लागून इतर. इदम् म्हणजे हा.
 इतर म्हणजे ह्या जवळच्या पैकीं एक.

इतर=इअर=एर (रु, री, रें).

एतत् ला तर लागून एतर. त्या दूरच्या पैकीं एक.

एतर=एअर=एर (रु, री, रें).

एतर शब्द पाणिनीय संस्कृतांत नाही.

१८ संस्कृत पुल्लिङ्ग; मराठी नपुंसक. १९ किं ला ईय प्रत्यय लागून किमीय.
 किमीय म्हणजे कोणाच्या संबन्धाचा.

किं अपि=कां हि

किमपीय=काह्याचा

किमपि हा एक शब्द समजून त्याला ईय प्रत्यय लागलेला आहे.

आहा नोळषसी ची नीरुता । आतां काज न ये हातां ।
 नावेक चिंतवनी पडली । मंत्रु आठवला नीभ्रांत ॥ ९ ॥
 नाभी बाळे आन करीन । तिन्ही लोक चीत्री लीहीन ।
 जेयाचें सारीपें दाषवीसी । घडीये माजी घेऊनी येईन ॥ १० ॥
 चीत्र लेहों जाणे सुरेष । म्हणौनी नांव चीत्र रेषा ।
 सप्रिचें सुष सीस करील । अवधारीजे कवतीक ॥ ११ ॥
 ऐसा प्राभीला मंत्रु । तवं उंदो जाँला दीनकरु ।
 पुर्व दिसा उजळलीया । पळौनी गेला अंधकार ॥ १२ ॥

१ ऋतं (निपात) म्हणजे सास. निरुतं म्हणजे अगदीं सास. २ किं इति=
 काँ इइ=काँइ=काय=काज

किमिति म्हणजे काय म्हणून !

३ मराठी चतुर्थी; संस्कृत सप्तमी. ४ संस्कृतांत चादि गणांत जे निपात पठित
 आहते त्यांपैकीं फारच थोडे ग्राथिक संस्कृतांत आढळतात. प्रायः ह्या निपातांपैकीं ग्राथिक
 संस्कृतांत जे निपात सांपडत नाहींत ते बोलण्याच्या घरगुती संस्कृतांत योजले जात होते,
 हें उघड आहे. नाहीं तर गणपाठकारांनीं त्यांची गणना केली नसती. पैकीं कांहीं निपात
 मराठींत असे आढळतात कीं जे ग्राथिक संस्कृतांत सहजच सांपडत नाहींत. अशा
 निपातांपैकीं नावेक हा मराठी निपात आहे. हा निपात संस्कृतांतील दोन निपातांपासून
 निघाला आहे. एक न्वै व दुसरा कम्. न्वै म्हणजे खरोखर व कम् म्हणजे बरें.

न्वैकम् म्हणजे खरोखर बरें !

न्वै कम्=नावेक

नावेक चितवनी पडली=खरोखर बरें ! चिंतामन्न झाली.

नावेक म्हणजे क्षणभर असा अर्थ मराठींत कोणी करतात; परंतु तें केवळ अनु-
 मानधक्याचें बोलणें आहे. क्षण या अर्थाचा नावेक शब्दांत एकहि अवयव नाहीं.

५ चिंतापन=चिंतावण. ६ आस्तुत=आटुअ.

आटुअ×ल=आटुवल=आठव.

७ इति मत्वा म्हणजे अतः; मराठींत येतांना इति शब्द गळाला व मत्वा राहिला.
 मत्वा पासून म्हणौनी. म चा भ होतो. ८ सत्य=सच्च=साच=सास.

सास असा उच्चार गांवढ्यांत आढळतो.

९ द्वितीया. १० यातः=जातः; यात+ल=जाअ+ल=जाअल=जाल (ला-ली-लें).

चीत्र लीहावेयाची आईती केली । नीट भींती कापडीली ।
षडी सारुनी घोंटाळली । वर्ते षडी मेळवीली ॥ १३ ॥

- १ कर्म कर्तव्य=काम करावें (काम धातुरूपेश) कर्मणि व भावे;
कर्माणि कर्तव्यानि=कामे करावीं (कामे धातुरूपेश) कर्मणि व भावे;
काम करावेयासि गेला=कर्म कर्तव्यं एतदर्थं गतः;
कामे करावेयासि गेला=कर्माणि कर्तव्यानि एतदर्थं गतः;
काम करावेयाचे=कर्म कर्तव्यं;
कामे करावेयाचीं=कर्माणि कर्तव्यानि;
काम करावेयाची इच्छा=कर्म कर्तव्यं एतदीया इच्छा;
कामे करावेयाची इच्छा=कर्माणि कर्तव्यानि एतदीया इच्छा;
कर्तव्यं+एतदीय=कराव+एअइज्ज
= कराव+एआच्च
= कराव+एआच
= करावेयाच (चा-ची-चें);
कामे करावेयाची इच्छा=कामे करावीं एयाची इच्छा;
= कामे कराव्येयाची इच्छा;
= कामे करावेयाची इच्छा;
= कर्माणि कर्तव्यानि एतदीया इच्छा;
(कामे करावीं एतद्विषयक इच्छा).

आतां,
त्यानें कामे करावेयाची इच्छा केली, या वाक्याचा परिस्कोट कंठ.
कर्मणि प्रयोग.

त्यानें इच्छा केली, प्रधान वाक्य.

कामे करावीं एयाची, गौण वाक्य.

कामे करावीं, कर्माणि प्रयोग, कामे धातुरूपेश.

एयाची, एतद्विषयक विशेषण इच्छा शब्दाचें.

करावीं व एयाची यांचा संधि कराव्येयाची, करावेयाची.

करावेयाची याचें वर्तमानकालीन आधुनिक रूप करावयाची.

करावेयाची-करावयाची या एक दिसणाऱ्या शब्दसमूहाची ही अशी फोड आहे.
आधुनिक वैयाकरण करावेयाची एक शब्द समजतात. त्यांच्या मते, करावेयाची हें करावें
या धातुसाधित नामाचें पष्ठिचें एकवचन व कामे हें करावेयाची ह्या नामाचें द्वितीयान्त
कर्म. परंतु अशी वास्तविक स्थिति नाही. कर्तव्य-कराव हें सदा कर्मणि व भावे असतें.
कर्मणि असतें तेव्हां काम-कामे हा शब्द धातुरूपेश असतो. भावे असतें तेव्हां कर्म व
कर्ता कर्तव्य-कराव या क्रियापदांत च अंतर्भूत असतात. मराठींत संधि फारसा होत नाही.
तो ह्या स्थलीं होतो.

एयाची = That (conjunction).

त्यानें कामे करावयाची इच्छा केली-A wish that work should be
done was made by him. येथें that ह्याला इंग्रजी वैयाकरण conjunction
समजतात. परंतु ती चुकी आहे. that हें विशेषण आहे व तें wish या नामाचें विशेष-
ण आहे. हा that शब्द एतत् या शब्दाचा सोदर आहे.

षढी पाँची हींशुळु अळीता । नीळी मनसीळ गोदंतां ।
 मसी डीकुं दोडे धुं । केलीयां लिषर्णायां बहुता ॥ १४ ॥
 भींभी मारुनु केला संघु । मग आद्रीलें चीत्र रेणुं ।
 वीघ्नेस्वरु सुषी करुनु । मग आकारीला स्वर्गलोकु ॥ १५ ॥
 स्वर्गा माजी बरवा गावो । जो कां अत्रावती-ठावो ।
 तेतीस कोडी देवां सहीतु । लीहीला ईंदु रावो ॥ १६ ॥
 ईंद्रो वोळगे सकळ । लीहीले अस्ट लोकपाळ ।
 यां माझारी पाहे वो उषें । वोळपौनी करी वेगळा ॥ १७ ॥

पृष्ठ ४८ अ व आ.

++++ ली नरवीरांची । गर्जिनला ब्रह्मकटाहो ॥ ३७ ॥
 देषा उटावला दळभारु । भवंता वेढीला अवारु ।
 सैन्या संख्या कवण जाणे । नाहीं मर्यादा अंतु पारु ॥ ३८ ॥
 नीसाणीया लावोलीया अवारा । भवंते वर्ळघताती सैरावैरा ।
 ऐक म्हणती न घला घावो । ऐक म्हणती हीरवा धरा ॥ ३९ ॥
 बाहीरी सातवां द्वारीं । होती दारवठेकारी ।
 ते धावंती सांघो गेली । उषे कुंमरीसी भीतरी ॥ ४० ॥
 माये वो आमचाची परीवारु । पण तो कैसा भयासुरु ।
 लषलषीत लोहोजाळ । भवंता वेढीला अवारु ॥ ४१ ॥
 मज पाहातां ऐसें होईल । हा राजकुमरु उमटेंला ।
 कोपें काळाग्री रुदु । रावो उभा असे ठाकला ॥ ४२ ॥
 दोघें घळतें होतीं सारी । फासे होते उषे करी ।
 ते गळानले हातोनीया । प्राणु नाहीं तीये अवस्वरी ॥ ४३ ॥
 आवो राषे राषे ग्रीजे माये । आतां मांथें कवण आहे ।
 अंत्यकाळीं तुं ची सोडूरी । धरी वरी पडत घाये ॥ ४४ ॥
 तुं ची जालीसी प्रसन । मी लाधलीये सुषनीधान ।
 सक्तीवाइक्य लटीकें नव्हे । या सबदां करी पां जंतन ॥ ४५ ॥

१ हें काय द्रव्य आहे व ह्याचें संस्कृत नांव काय तें माहित नाहीं. २ दिहू=का-
 सणें, चिटकवणें. धिक्=डिक, डिक. ३ धुं असा शब्द असावा. धू हलवणें. ४ अनु
 स्वार दिला नाहीं. ५ अनुनासिक आगतुक. ६ अवलग=वळघ. ७ हीकु=हीरकु=
 हीरवा (लजायुक्त). ८ संख्या=सांघ. ९ तृतीया. १० उन्मथू=उन्मट. ११
 मदर्थे=मअर्थे=मार्थे=मातें.

ते हा चतुर्थीचा प्रत्यय अर्थ, अर्थे या निपातापासून निघाला आहे.

१२ लब्ध=लब्ध, लब्ध=लाभ, लांघ.

लाभ+ल=लामल (ला-ली-लें).

लाध+ल=लाधल (ला-ली-लें).

१३ यत्-यतन=जतन (Restoration).

जीव अस्त्रीयाचे कयार । कांपती असे थरथरां ।
 आळुकी गळ्या झोंबीनली । कांड करीन प्राणेश्वरा ॥ ४६ ॥
 ऐरु म्हणे राहे निवांती । कासेया येतासी काकुळती ।
 आम्ही यादवकुळीचे वीर । आम्हां अद्भुत असे सामर्थ्यि ॥ ४७ ॥
 वाया रुदना करीसी टळमळा । जात असे डोळांचें काजळ ।
 अस्वपात पडती नयनी । काळें होत असे वक्रेस्तळ ॥ ४८ ॥
 नाना आद्रीची बरवंटी । होती चंदनाची उटि ।

पृष्ठ ५० अ व आ.

+++++ लां वीरा । असा मीनिले अपार ।
 साहा साहा रे मातें अनुर्घातें । जे जे असा सत्वपर ॥ ६२ ॥
 यादवांचा भद्रजाती । आतां दांवीन तुम्हा ख्याती ।
 म्हणोनी तेंवकें उडी घातली । मांडा पालुती ॥ ६३ ॥
 कवाड घालीजे रात्री वेळा । होती लोहाची भुवांगळ ।
 ते प्रजुनी उभा ठेला । सातां दारवटेया वेगळा ॥ ६४ ॥
 द्वारा बाहारी उभा ठेला । कैसा परीवारें देपीला ।
 सेज सांडूनीया सीहुं । आंग मोडूनी जेवी उठीला ॥ ६५ ॥
 हातु घांसीला भुईसी । आगळ उभारीली कैसी ।
 गर्ज योध्या वरी चपेट । जेसा उचले सीहांसीं ॥ ६६ ॥

१ युप् चें णिच् योप्

योप्=जोव=जोव=झोव=झोव;

योपित=झोविअ

झोविअ+ल=झोवियल=झोवल (ला-ली-लें)

योपित=झोविन्न=झोविन्न+ल=झोविन्नल=झोविनल (ला-ली-लें).

२ किं हि=कां इ=कांड. ३ सामर्थ्य. ४ टल भ्रांत होणें. ५ असु+आपात=अस्वा-
 पात. ६ वक्षस्तल. ७ वरीयन्-वरीयत्=वरवंटी. ८ मा (वैदिक रचणें, तयार
 करणें), मित, मिन (प्रांतिक) मिन + ल=मिनल (ला-ली-लें). ९ अनिरुद्ध.
 १० दा-दापयिष्यामि. ११ तक्कन्, तक्का (वैदिक) धावून जाणें, हळ्या करणें. तक्कन्=त-
 कवां, तवक. १२ माडि=मंदिर, मोठें घर, राजवाडा; माडि=माड. १३ भुजांगला.
 १४ प्रेर्य. १५ भूः=आसे (अभ्यासे) भूइ+आसिं=भूइसिं=भूइसी.

चतुर्थीचा आसी-सी प्रत्यय अभ्यास-अभ्याश या निपातांतील आस-आश अव-
 यवापासून निघालेला आहे.

रामासी=रामस्य अभ्यासे-शे. इ. इ. इ.

१६ गजः योधानां उपरि चपेटं यथा उच्चालयति सिंहस्य अभ्यासे-शे.

येरीं वेढीला भवंता । सुटताती संख-घात ।
 नारांजांचा माहाडुरु । बाण वरीपले अमीत ॥ ६७ ॥
 गुंण वाजती रुणुमुणा । भौली येताती सणसणा ।
 वरीपडताती ईटाळे । हार्तगुंडे पाषाण ॥ ६८ ॥
 कोडी संख्या नेणीजे मीती । तीतुले येकातें म्हणती ।
 पण तेया अनुर्घा वीरा । कैसी अद्भुत सक्ती ॥ ६९ ॥
 सखजाळ सुटलें कैसें । माजी अनुर्घु न दीसे ।
 मेघपटळीं झाकोळले । सूर्याचें बींब जैसे ॥ ७० ॥
 नातरी काळंड्रीये माझारी । ऋणु वेढीला वीषारीं ।
 तैसा धनुकसर्प । वरीपताती गरळ (तेयाव)री ॥ ७१ ॥
 सर्पा दोनी दोनी जीवां जाण । तैसे वरीपताती बाण ।
 अनुर्घाचां आंगी । रुपताती सणसणा ॥ ५७२ ॥
 + + + ण सीळा थोरी । वरीपले मेघ च्यारी ।
 कोपा इंद्राचे(या) पासौनी । गोवर्धनुगीरीवरी ॥ ७३ ॥
 पारीयातकहरणी + + + ।

पृष्ट ५४ अ व आ.

यर म्हणे सांडी हा भ्रमु । तुं नेणसी क्षेत्रधंमु ।
 रणी नव्हे धीरुं । सांणा हा सत्वाचा प्राकंमु ॥ ६०८ ॥
 रणी आधीं तुंथें हाणे । तरी सोमवंशा येइल उणे ।
 मज तुज हो कां जुंझ । उसीना घाई देणे घेणे ॥ ९ ॥
 मांडीये माजी उभा आहासी । रणभुमी न रीगसी ।
 ऐसेया अर्वचतियाथें हाणे । तरी वीरु नव्हे सोमवंसी ॥ १० ॥
 सहश्रंभुजांचा सुभद्र । पण तुं नव्हसी तर्षिद्र ।
 कां नेघसी हातीयेरु । कां न बंधसी रणवद्र ॥ ६११ ॥
 बाणु म्हणे देष-देषां । कैसी बोलत असे आगळीक ।
 सैन्य मारीलें अद्भुत । आतां न धरें लावीन सीक ॥ १२ ॥

१ सृज्-सृष्ट.

सृष्ट=सुट=सुट.

२ सहस्रघातम् (निपात). ३ कामटीची दोरी. ४ भल्ल=भल्लिका=बाण. ५
 इष्टका+ल (स्वार्थिक)=इष्टकाल=इटाळ (विटा). ६ गुंड=चारीक वाटोळे दगड. ७ झप्=झॉक,
 झॉकोळ, झप् To cover. ८ कालेन्द्री, कालिंदी. कालेन्द्री चें कालिंदी प्राकृत दिसतें.
 ९ जिब्हा. १० क्षात्रधर्मु. ११ धैर्य. १२ अल्प. श्लक्ष्ण=सान्ध=सान (ना-नी-नें).
 १३ पराक्रमु. १४ तूतें. थें प्रत्यय. १५ आभासी=आहासी. भा दिसणें. आभा=आहा.
 आहा हा मराठींत धातू आहे. १६ थें प्रत्यय चतुर्थ्याचा. १७ स्र. १८ तीक्ष्णष्ठ.
 १९ दृश्यतपश्यता.

बोल देषीनी आचागळे । मग प्रजीलें माहांकाळें ।
 पांच सतें धनुका । उचलीलीं येके वेळें ॥ १३ ॥
 तेतुला गुणी लावीले बाण । षडतर सुटलें संधान ।
 बापु बळीयां अनुर्घा । आणीका न साहावे कवणा ॥ १४ ॥
 घाई अद्भुतु पोचला । तेयातें न मनीतु पातला ।
 मग तवंकें सर्वप्राणे । घावो बाणावरी घातला ॥ १५ ॥
 घावो पडतां बाणा वरी । तवं आड घातलें आणीकी वीरी ।
 अढाउ-करीं लोट्टनी नेला । कांठीचीये माने वरी ॥ १६ ॥
 ना गवे रे ना गवे रणसुभद्र । सैन्या भवंतुसे आद्र ।
 तेव्हळी म्हणत असे बाणासुरु । आतां निर्वट्ट याचा कंट्ट ॥ १७ ॥
 आतां प्रकाळा काईसा । यासी धरुं नागफांसा ।
 पानकासख जपीनला । सुमरीली मंत्रभास ॥ १८ ॥
 रामदळीचे वीर + + + । मा + + + + + ।

पृष्ठ ५७ अ व आ.

+ + + + + तुर्घु ॥ ४२ ॥

परीयेसा दैतें जन्मलें अपार । भरें दांढली वसुंधरा ।
 ते बोर्जाती सांधो गेली । तेया पीरसागरा ॥ ४३ ॥
 गाईचेनी तोंडें वीनवी । वीष्णु राषे राषें प्रीश्वीं ।
 सरण आलीये गोवीददेवा । वोंझें फेडी फेडी स्वामी ॥ ४४ ॥
 तें आइकांनु गरुडु वीरु । धरीला आठवां अवतारु ।
 देवाकिये उदरीं जन्मला । नावें सारंगधरु ॥ ४५ ॥
 तो गोसावीं आमचा । सदा मानुं घे दैतांचा ।
 आतां बाणु ची उरला असे । भारु फेडीला प्रीश्वीयेचा ॥ ४६ ॥
 आईकीजे द्वारकापुरनगरी । तेथे रींजी करी मुरारी ।
 त्याचा कुमरु मदनु । तो माझा पीता अवधारी ॥ ४७ ॥

१ धनुष्कानि. धनुका हें प्रथमेचें अनेकवचन. २ उद्गारवाचक. ३ बलीयान्.
 ४ अनिरुद्धकः=अनुर्घा. ५ अढावकर=अढाव ज्यांचे हातीं आहे ते. Sappers. ६ काठी
 म्हणजे तिरडी. ७ मान म्हणजे क्षेत्र. ८ होतसे. ९ निर्वट्ट=तोडणें. निर्वट्ट=नोवट (कापणें,
 तोडणें). १० उशीर, विलंब. ११ नागपाश. १२ पन्नगशस्त्र. १३ जपितवान्. १४ स्मृता.
 १५ भाषा. १६ परिशु. १७ दैत्य. १८ दृंहिता. १९ बोधुवन्ती. २० संख्यापयित्तुं.
 २१ मन्यु (क्रोध, द्वेष)=मानु. २२ आकर्ण्येत. २३ राज्य=राजि.

ऐतुलें आइकौनु नीगालें । राया पुढें सांगितलें ।
 क्षेणुं येकु नीचळु राहीला । मग काइ अनुमानीलें ॥ ४८ ॥
 बाणु म्हणताये देशदेशा । तवं बुधी आठवलि कुंभका ।
 तो गेला कुमरीचीया राउळा । जवळी बोलावीली उषा ॥ ४९ ॥
 आवो आईकें राजकुमरी । माझें बोलणे व्रीधारी ।
 ऐहवीं होईल आणे आन । क्षेणा एका माझारी ॥ ५० ॥
 हा करील रायासी साह्यारु । यातें मारील परीवारु ।
 तुज दोन्ही ठायें नव्हती । देषें पीता ना भ्रतारु ॥ ५१ ॥
 याचां हातीं सुद्रीका असे । तुं काडी कोन्हे ऐकें मीसैं ।
 तरी यातें जीवें राषवीन । तुं पुढार माझीये भासे ॥ ५२ ॥
 र्याथें न मरु माझी भास । हीरवा धरुनु नागपासा ।
 राया करवी आपुलां हाती । दोघां जना भरवीन सेसैं ॥ ५३ ॥
 ऐरी म्हणे ऐसैं घडे । तरी मी देवांची + + + + ।

पृष्ठ ६२ अ व आ.

+ + + + + नीकु ॥ ९९ ॥

तुझिया बीजाची नीमळ । उधरीन तुझें कुळ ।
 जाईन भ्रतारा सीरीसी । सत्व पाहे आपुलां डोळां ॥ ७०० ॥
 अनुर्था सवें देशा । वीरां पाहात असे माणीक ।
 तेणें करुणासरें । झळंबले तीन्ही लोक ॥ १ ॥
 उपरीयां माडावरी । आपुलालां घरोघरी ।
 म्हणताती नगरनारी । काई वतेंल तीपुरारी ॥ २ ॥
 जुझारांचीं अंतक्रणे । वज्रा पासुनी कठीणे ।
 ते ही जाले हृदये अस्फुट । करुणारसैं अवतरणे ॥ ३ ॥
 जवळे होते कां प्रधान । जे रायासी समान ।
 कांहीं बोलों वीसरले । पाहाती उषेचें वदन ॥ ४ ॥
 रागु मागु अर्धव्रला । आंगी क्रोधु संचरला ।
 करुणासरें पचाषरीये । जैसा पीटूनी नीनीली ॥ ५ ॥

१ ए हें अक्षर या पोर्थीत ऐ असें लिहिलें आहे व तेंच परंपराशुद्ध आहे.
 २ क्षत्रिय=क्षेत्रिय. क्षण=क्षेण. अ चा ए उच्चार करतो. ३ निर्धारिं. ४ सं-
 हार=सांहार=साहार. ५ पुरस्करु. ६ चतुर्थाचा थें प्रत्यय. ७ नवरानवरीस अक्षता.
 ८ सधयश्च=सरिस (सा-सी-सें), सधयश्च म्हणजे जवळ. ९ हृदयें तृतीया. १०
 अवतरला=अवतलां=अवत्रला. तर् असा लिहितो. ११ पंचाक्षरी. तृतीया, १२
 नेनीतः=नीनीला (क्रियासमभिहारः).

उषा पढीये जीउ प्राणु । तेव्हळी उचंबळला बाणु ।
 आंगी रोमाचळ उटीलें । धर्म पडलें हातौनु ॥ ६ ॥
 मग पसरुनु सहश्र भुजांची बाहें । उषा उचलीलि राये ।
 कर्डीये घेउनी आळंगीली । प्रेम सतीयांची माये ॥ ७ ॥
 कोडीसवाणे पाये धाकुलें । रायें हातें प्रवसीले ।
 आतां बुझावीलीसी वो मातें । म्हणौनी नीडळीं लावीलें ॥ ८ ॥
 मग होउनु सुसुवाळु । काई बोलीला माहांकाळु ।
 थोर सीणलीसी माते । माझां बोलिं येवढा वेळु ॥ ९ ॥
 आपुलां हातीं तुज वधीन । मग मी कीती द्वीस जीन ।
 पण भेडसउं आदरीलें । तवं जालें आनेआन ॥ १० ॥
 आतां प्रकाळा काइसा । दोघां जना भरीन सेस ।

पृष्ठ ६४ अ व आ.

+ + + + जी चोरी नेला । अनर्घु नारायणाचा नातु ॥ ७२३ ॥
 तेया अनुर्घाचां घरीं । मांदीया न माती आंतु बाहीरी ।
 सोळा सहश्री गोपी सहीतु । देवों बैसले सपरीवारुं ॥ ७२४ ॥
 जया सोळा सहश्र अंतःपुरां । ऐकीकि राणीयेचे दाहा दाहा कुंमर ।
 बांधु नांदनुक वीचीत्र । कुमरां येकु लक्षु साटी सहश्र ॥ ७२५ ॥
 बैसला यादवकुळटीळकु । कुमरवर्गा साटी लक्षु ।
 तेतुल्याचीया भार्या । आलीया मातेतें संबोषु ॥ ७२६ ॥
 अनुर्घाचीया माया रघुमावतीया । मोकलीली धांधो ।
 रात्री माजी काइ जालासी । सादु दे कां रे पुत्रराया ॥ ७२७ ॥
 दुखें भुमी वरी लोळें । केंस सुटलें मोकळे ।
 अधर वाळले बोबातां । रक्तवर्ण जाले डोळें ॥ २८ ॥
 आपणपर्यांतें न संभाळीत । षांवेसीं कपाळ आदळीत ।
 जीव्हा आसुडील म्हणौनी । रुक्मीणी धरीले हात ॥ २९ ॥

१ सङ्घ. २ कुतुकवन्तः=कुडुअवाण=कौडि(स)वाण=उत्तम, सुंदर, आश्रय
 इत्यन्न करणारे. कौतिक असें रूप मराठींत आहे. त्यावरून कौडिस मधील इ उस्थाने.
 ३ प्रमृशू=प्रवस. प्रवसिल (ला-ली-लें), प्रमृशू म्हणजे थापटणें, कुरवाळणें, चोळणें.
 ४ बोधिता आसि. ५ सु+अश्रूपहत=स्वश्रूपहत=सुसुवाड=सुसुवाल. ६ मंडळ=मांदळ
 (पुष्कळ)=मात्रदळ. हा शब्द अशिष्ट अद्याप योजनात. मंडल म्हणजे थवा, समुदाय.
 मंडली=मांदली=मांदी (समुदाय) समुदित=समदे (मांदळ, मात्रदळ). ७ अनुनासिक
 आर्गांतुक. ८ निपात. ९ श्लक्ष्णः=लक्षु. १० हृदय=धाय (द+ह=ध).

तेव्हळी म्हणीतलें रुक्मीणीतें । सोडा सोडा वो मातें ।
 प्राण तंजुं देयां कां । कां कां धराल पापीणीतें ॥ ३० ॥
 नव मास पुरीनु । ज्या द्वीसीं मज जाला कोनु ।
 जातक वर्तिलें ऐसें । होईल पद्मना स्मानु ॥ ३१ ॥
 तेव्हळी हरीषु माझा चीती । वोवाळीला पांचें वाती ।
 सषीया म्हणती दैवांची । आतां जालीसी पुत्रवंती ॥ ३२ ॥
 षेळतु देणे वो पाळणा । पाठीं जाला वो रांगणा ।
 अवधीये मंदीरीं न माये । केवी विसरेंन तेयाचे गुण ॥ ७३३ ॥
 चींता पड + + + + + ।

पृष्ठ ६९ अ व आ.

+ + + + द्वारीं उभा ठेलां ॥ ७५ ॥

आला आला नारंद मुनी । पाहाती बगाटें उचलौणी ।
 अस्थानी तेणे देषीलीं आंसुवे । अवघेयांचां लोचणी ॥ ७६ ॥
 ते वीनोद देषत असे । केहीं न माये तेने संतोसे ।
 मीदीये माजी उभा ठेला । कांहीं न बोले ना न बैसे ॥ ७७ ॥
 रांजी करीतु आहे ईद्राहुनु । तो बळीया उग्रेसेनु ।
 मुनी बैसा सीहासनी । साउमा पां वो अवधारुनु ॥ ७८ ॥
 आतां जालें आमचेया ऐसें । धरीतां धरीतां येताये हांसे ।
 तव अर्थ सीहासन । सोडीलें रुषकिसें ॥ ७९ ॥
 तेव्हळी म्हणत असे मुनीरावो । न बैसों मोटा असे संदेहो ।
 बाइलां माजी बैसतां । आंगां येईल अन्यावो ॥ ७८० ॥
 आंसुवें अवघेयांचां डोळां । रडते असा धरुनु कपाळ ।
 नपुसकां माजी बैसता । कवण होईल फळ ॥ ७८१ ॥
 यादवां जरी तुम्हा होये बळ । असे आपुलेपणाचें सळ ।
 अनर्घु बाणाचीये बांधवडी । त्यावरी पंचवीस सांकळा ॥ ८२ ॥
 बांधवडी पां हों गेला । म्यां देषीला कोमाइला ।
 गहीवरु न सवरे ची मज । अंतक्रणी उचंबळला ॥ ८३ ॥
 नीच नीच कांढीजे मारुं । सुमर सुमर म्हणे बाणासुरु ।
 ऐरु म्हणे कवणु राषैल । दुरी ठेला सारंगधरु ॥ ८४ ॥

१ त्यजुं. २ दत्त. ३ समान. ४ वक्षस्तट=वक्षअट=बसाट=बगाट. बसाट
 व बगाट दोन्ही उच्चार आहेत. बसाटींत मारिलें म्हणजे वक्षस्तटावर मारिलें. ५ तें.
 ६ मा वर अनुस्वार पाहिजे. ७ राज्य=राजे=राजी. ८ प्रत्यक्ष, साक्षात्. ९ पाहा.
 १० पै. ११ नित्य. १२ रुष्यते.

तेया रायासी मंत्रु म्हणें । सोडउं पाहें ब्राह्मणपणे ।
तेव्हाळी मज आठवलें । जें यादवां येईल उणें ॥ ८५ ॥
ऐसा उपनला भावो ।

पृष्ठ ७२ अ व आ.

पारीयातकहरणी + + + । केलीं ईद्राचीं भंगाणी ।
ते पवाडे तुझे अवघे । आम्हीं देषां आपुलां नयेणी ॥ ७ ॥
ना तरी रुक्मीणीसैवरी । नेली लोकांची नोवरी ।
दैतां वेढीलासी भवंता । पण तुवां जीतलें सुरारी ॥ ८ ॥
आठवे वो सारंगधरा । जालासी पांडेन नोवरा ।
हळदी लागे नवां घाई । तै तुज वांचुनी कवणु सौरां ॥ ९ ॥
तुं दैत्या भलेतेया कोपसी । पण एकलाची जासी ।
तैसा नव्हे तो बाणासुरु । असकेयां प्रतापाची रासी ॥ १० ॥
बाणासुरु दैत्यराजा । तें संभुचें महातेज ।
जरी कोपला सहश्रवाहो । दों ची भुजीं ना गवे तुज ॥ ११ ॥
ज्याचे घरीचीं पर्डीणी । दळ त्रीपण क्षौणी ।
मंडळीकां संख्या नाहीं । जीही भरली असे मेदनी ॥ १२ ॥
आणीक आइके यादवटीळका । तरी तो नव्हे नीनायका ।
तेया बाणा साटी आंवेसैल । देषे कविलासनायका ॥ १३ ॥
होईल बाणेसीं जुंझारी । लांगा पावैल तीपुरारी ।
तो येकला नव्हे देषा । गणी सहीतु परीवारीं ॥ १४ ॥
बाणाच्या कैवारा + + + । येतील ईस्वराचे कुमर ।
उभा टाकला येकु ची । ग्रासुं सके सचराचर ॥ १५ ॥

१ नुकसानी. २ य हे अक्षर ये असें जुनाट पोथ्यांत आढळतें. पुरातन य ह्या अक्षराचें शंपूट २) असें वर गेलेलें असे. तें ह्या जुनाट पोथ्यांत परंपरेनें आलेलें आहे. तेव्हां क्रिस्विक स्थळीं जेथें ये लिहिला असेल तेथें तो य वाचणें जरूर आहे. य वर एक मात्रा ये हा उच्चार हि ह्या शेषट्या य सारखाच च लिहितात. तेव्हां जुनाट पोथ्यांतून य उच्चार व ये उच्चार तारतम्यानें ओळखिले पाहिजेत. हा च प्रकार ए व ऐ ह्या उच्चारांचा आहे. ह्या पोथ्यांत ए उच्चार सदा ए ह्या खुणेनें दाखविला असतो. ३ खांड=खड. ४ शूर, शौरि=शोर=सौर. ५ सर्व. ६ षडानन=षडाण. तत्संबंधीं षडाणी. ७ निर्नायकक=निनायका. ८ आवेशायिष्यते (नामधातु). ९ युद्धकार=जुझआर=जुझार. युद्धकारिता=जुझआरिआ=जुझारी. १० लग् तात्काळ पाठीमागून येणें. लाग तात्काळ आगमन. ११ रूपाकर=क्रींवाअर=क्रींवार. क्रींवारस्यभाव कैंवार=रूपाकरत्व. कैंवारा म्हणजे क्रींव, रूपा, साहाय्य करण्यास.

ऐवढे वीर पांवतील काळा । काई झुजसील तुं येकला ।
 म्हणोनी जाईजे सर्व भारिंसीं । ऐसें अकुरु बोलीला ॥ १६ ॥
 अकुरु भला भला । सकळै परीवारु मानवला ।
 आ रे पलाणा पलाणा । म्हणोनी निसांना घावो दीधला ॥ ८१७ ॥

पृष्ठ ७३ अ व आ.

देवें अस्फुरीला संघु । गर्जीनला ब्रह्मलोकु ।
 सैमै पाताळें दणदणीली । भेणें पुंटी वळला सेघु ॥ १८ ॥
 अंबर गर्जत नीसांणी । जाली पलाणा वलाणी ।
 वीर धांवती सैराचैरा । थरारीत आहे मेदिनी ॥ १९ ॥
 ऐक हस्ती गुंढेर घालीत । येक वारु पलाणीत ।
 झडकरी पातलें सारथी । देषा संज करीती रथ ॥ २० ॥
 देवें लाधलें महुंरत । झडकरी नीगाला त्वरीत ।
 तो आधीं ची पुढें गेला । वेहाळीचे वारे वांतां^{१४} ॥ २१ ॥
 वीर्भाडीलें भुमासुरातें । वारु येकवीस प्रयोतें ।
 चौदा सहश्र भद्रजाती । तें^{१५} आणीलें गोपीनाथें ॥ २२ ॥
 तेयासी बाणलीया पीखरां । सैनात बंध असांवारं ।
 येउनी झडकरी उभे ठेलें । हुस्ती पुढें सारंगधरा ॥ २३ ॥

१ सकळ हि=सकळ इ=सकळे. सर्वे इ. इ. रूपें होतात तीं पहा. २ पल्ययत. परि+अय=पल्यय. परि+अयन=पल्ययन. पल्ययन म्हणजे खोगीर. पलाणा म्हणजे खोगीर घाला, घोड्यावर खोगीर घालून सज्ज व्हा. ३ निःसाण=रणवाद्य, तंबूर, भेरीविशेष. ४ घात=घाअ=घाव (मारणें, बुडवणें) ५ आस्फुर. ६ सम हि. किंवा सर्वनामाचें अनेकवचन; जसें सर्वे, सकळे, दोषे. संस्कृतांत सर्वे, एके अशां रूपें होतात. त्या धर्तीवर जास्त दीर्घ उच्चार करून सर्वे, सकळे, समे हीं रूपें साधिलेलीं आहेत. ७ मे ची तृतीया. ८ वेटाळे, पडदे, वळसे. ९ निःसाण वाद्यविशेष, रणपटह. निशान हा शब्द फारशी आहे व त्याचा अर्थ झेंडा. त्याहून हा पटहवाचक निःसाण शब्द मिराळा. १० गुध् वखानें आच्छादणें. गूधवख=गुढअर=गूढर (हत्तीचा खोगीर). ११ लड्. अयाहयनू=यालीत (ज्ञानेश्वरीचें व्याकरण पहा). १२ लड्. १३ मुहुर्त. १४ विभात म्हणजे प्रातःकाळ, सूर्योदयाचा काळ, प्रभाताच्या अगोदरचा काळ. वैभातीय=वैहाडिज्ज=वेहाळिच (चा-ची-चें) येथें च संस्कृत ईयं व प्राक्त इज्ज पासून निघाला आहे. १५ सति सप्तमी. वायों वाति. वातां सप्तमी एकवचन. १६ विभंडू मस्करा करणें, तिरस्करणें. विभंडित=विभांडिअ+ल=विभांडिअल=विभांडिल (ला-ली-लें). १७ तें. ह्या पोथींत पुढेकड टिकारणीं अनुनासिक व अनुस्वार विकल्पानें दिले किंवा न दिले आहेत. ते संदभानें पहावे. १८ ? १९ ? २० ? २१ अश्ववार=स्वार.

पुढील^१ अर्णिया भाले । जवळी पांच पांच सेले^३ ।
 आडासनी दोनी दोनी पर्णे । मोजे^५ धर्सनी पातले ॥ २४ ॥
 लोहीत स्वेत- । दां वांनीचे मदोन्मत ।
 चौदा सहश्र भद्रजाती । जैसे पाषाणाचे पर्वत ॥ २५ ॥
 वज्रा ईद्राचेंर्या चुकले । अंती सपक्षे वांचले ।
 ते कृष्णकार्या लागी । धरत्री फोडूनी जेव्री नीगाले ॥ २६ ॥
 राहा राहा थीरु थीरु म्हणत । रथ पातले घडघडीत ।
 बहुताती वरींचे यादव । जुंझा लागीनी उनंत ॥ २७ ॥
 पांचटंके आंदोळेत । पडवळ-काठीया डोळेत ।
 सारथी आबुंडीत वागारे । गजवें घोडे वांसीपत ॥ २८ ॥
 तेया सर्पण कोडी वरी । पडे अंधकारु + लवेंसंत्री ।
 प्रलयकाळीचे जळंधर । जैसे वळले अंबरी ॥ २९ ॥
 अवघेया मोतीयाच्या वेंटी^{१२} । कीले^{२३} फाकती गो(मटी) ।

पृष्ठ ७४ अ व आ.

काळेया मेघा तळी उजळ । जैसी वीजुची दाटी ॥ ३० ॥
 सुटला प्रतार्पाचा वारा । तेणे उधळताये धुळौरा ।
 घडघडीत चक्रवाटी । ते ची मेघांचे गजर ॥ ३१ ॥

१ पुढिल, पुढिलीं सप्तमां. २ अर्णयान्=वारीक टोंकाचें. ३ शिलि=वाण.
 ४ अर्धासन. ५ मुज् नाद करणें. मोज नाद. वाद्यांच्या नादावर. ६ युद्ध. ७ वर्षीय=
 वाणिज्ज=वाणिच (चा-ची-चें) (विशेषण, पष्ठी नव्हे). ८ ई वर अनुस्वार दिला
 नाही. ९ अतिवंच्. अति व वंच् हे दोन शब्द वेदभाषेच्या धर्तीवर फोडले व मध्यें
 सपक्षे हा शब्द घातला. १० बहुतिथ. ११ वरीयान्=श्रेष्ठ. १२ न वरील अनुस्वार
 उ नंतर उच्चारवयाचा व वाचावयाचा आहे, रेफाप्रमाणें. १३ स्कंभा श्र टंका श्र
 स्कंभटंकाः=खांबटंके. खांबटंका=तरवारविशेष. १४ आंदोलयन् लड्. अनद्यतनभूत.
 १५ पटालय=पडाळ=पडवळ (तंत्र्). १६ लड् अदोलयन्. १७ लड् आसोडयन्,
 आकषयन्. १८ अवासृप् वांकडे तिकडे सरपटणें, भिरुन नाचूं लागणें, इ. इ. अवासृप्=
 वासृप्=वासिप. वासिप म्हणजे भयानें नाचूं लागणें. वासिपत (अनद्यतनभूते लड्)
 अवासर्पन्). १९ छपन. २० अक्षर गेल्यामुळें अर्थ लागत नाही. २१ प्रलयका-
 लीय = प्रलयकालीज्ज = प्रलयकालीच (चा-ची-चें) (विशेषण, पष्ठी नव्हे).
 २२ वेष्टन=(झूल)=वेष्टि (झूल) वेष्टि=वेंटी. २३ किरण=किरळ=(ण=ळ). २४
 स्फाय् पसरणें. स्फाय्-फाअ=फाक=फांक. २५ पष्ठी. २६ अत्यन्त ऊष्ण. २७ उध-
 क्त+आहे=उधळताहे=उधळताये. २८ अघटघटायत लड्. २९ चक्रवातिका=चक्रवा
 टिआ=चक्रवाटी; चक्रवात म्हणजे वावधूळ.

ऐती सरजाळें वरीसत । वाहाती असुंधाचीया सरीता ।
 तेथी मीळती रणसागरीं । बुडती कुंजरपर्वत ॥ ३२ ॥
 म्हणोनू कल्पांतमेघ ऐसे । यादवांचें सैन्य दीसें ।
 नाना नव्हे हे उपमा । तेथें म्हणो न ये अनारीसें ॥ ३३ ॥
 ना ते यादवांचे वीर । रणसमुद्रीचे जुंझार ।
 रथ तारुवां सारीषे । प्रतिभासले अवधारा ॥ ३४ ॥
 चहुं वारुवांचे घुरतळ । ते ची वरीपडत असे सोळें ।
 चुळक्षालु ते रणसागरीं । रथ चालतां लागे बळ ॥ ३५ ॥
 अंधा-घडीता तो ची वींदांनी । मकरतोड ते ची आणी ।
 लाळ गळे वारुवांची । जेवी गोमतीचें सांडे पाणी ॥ ३६ ॥
 बैसलेनी जावें सारथी । तेहीं भुषण धरिलें हातीं ।
 मुंते तैसे ची वांगारे । रथ तेउते ची मुरडंती ॥ ३७ ॥
 मुर्दल-वाणीये माहारथी । भरलीया सत्वाचीया संपती ।
 ध्वजास्तंभ ते ची कुंडे । सीडें पताका झळकती ॥ ३८ ॥
 नागे लाटांचेनी सवाये । तरी वेकुंठदीपीं जाये ।
 कैसी महिमा जाणोनीयां । मागोते न ये तेथें ची रीहें ॥ ३९ ॥

१ शरज्जाल=पावसाचें आडंबर; शरज्जाल=सरजाल. २ अशुद्ध=असुध (रक्त).
 ३ तिया=तेया=त्या (खालिग प्रथमा अनेकवचन). ४ विशेषण घुरतळ याचें.
 ५ घोड्यांचे. ६ उपरिपतत्. ७ खोळ. ८ चुलुक म्हणजे चिखल. क्षल पुसणें.
 चुलुकक्षाल=चुळक्षाल=चुळक्षालु. चुळक्षालु म्हणजे समुद्र तीरचा चिखल ढवळणारे.
 येथें रणसागरांतल रक्तानें भरलेल्या मातीचा चिखल ढवळणारे रथ. ते चालवण्यास
 रक्ताच्या चिखलामुळें बळ लागतें. ९ ? १० ? ११ घोड्याची जी अणी तें च
 मकरतोड. घोड्याच्या रथाची तारवाशीं तुलना मोठी नामी केली आहे.
 १२ तृतीया अनेकवचन. १३ मूर्त. १४ लगाम. १५ मूड सुबनें. मूडन=मुरडणें.
 १६ मूलद वाणिज् (मूलधन देणारे वाणी, मोठे वाणी)=मूदल वाणिज्=मुदल वाणिजा,
 अनेकवचन मुदल वाणिजे. फारशी मुदल या शब्दाचा संस्कृत मूलद-मूलद ह्या
 शब्दाशीं कांहीं एक संबंध नाही. मूलद या शब्दांतल ल व द या अक्षरांचा विपर्यय
 होऊन मूदल ह्या शब्द निष्पन्न झाला आहे. आकस्मिकत्वानें आरथी मुदल शब्द ह्या
 संस्कृतोत्पन्न मूलद शब्दासारखा उच्चारिला जातो इतकें च. येथें तर मुदलवाणी या
 समासांत फारशी मुदल शब्दाच्या अर्थाचा स्पर्श च नाही. मुदल या शब्दाचा येथें
 अर्थ मूल धन देणारे, मूळ माल देणारे असा आहे. १७ डोलकाठ्या. १८ लाटांच्या.
 लाटाचा या विशेषणाची तृतीया लाटाचेन; लाटाचेन=लाटाचें; चांगला मुलगा=चांगः
 पोतः; चांगलेन मुलगेन=चांगलें मुलग्यानं=चांगेन पोतेन. येथें चांगलें हें तृतीया एकवचन
 चांगला या विशेषणाचें. १९ सुवात=सुवाअ=सुवाय. तृतीया सुवायें. २० द्वीप=दीप.
 २१ अनुनासिक निरर्थक. मराठींत अनुनासिक विकल्पानें वाटेल तेथें देतां येतो किंवा
 देतां येत नाही (मराठींतल अनुनासिकाची पूर्वपरंपरा-ग्रंथमाला मासिक पुस्तक),

ऐसें टाँकी लागें वेगें । तरी तेया हातीहुनी लागे ।
 अस्टमासिधी होती दासी । येरी संख्या कवण साँपें ॥ ४० ॥
 भेडपणाचें वावदळ उठी । रौरवाचा वळसा दाटी ।
 तरी बुडाला माझारीची । द्रीस्टी न पडें ची वैकुंठी ॥ ४१ ॥
 म्हणौनु तारुवां सारीपें । यादवांचें सैन्य देपें ।
 आतां असो काइ आठवलें ।

पृष्ठ ७६ अ व आ.

++++ से आला । समुद्राच्या तीउरी गेला ।
 उंच लंकेचा डोंगरु । तेया सीपरा वरी बैसला ॥ ५३ ॥
 आंवींसि आंरोगीलें उडाला । जांबु-डाहाळा तेथेंची ठेला ।
 तेणे लंकेचा डोंगरु । अवघा सुवर्णाचा जाला ॥ ५४ ॥
 लंका होती वाटोळी । दाटली गरुडाचां आंशुळीं ।
 म्हणौनी तीनी सीपरे जालीं । त्रीकुट-लंका बोलीजे तीये वेळीं ॥ ५५ ॥
 जयाचेनी काळकुटे वीपें । त्रीभुवन जळीं सके ।
 तें खादलें तेणें पाखरुचें । केलें सर्पाचें भर्तुकें ॥ ५६ ॥
 नागां होती कुळें सतीस । तेणे षादलीं सतावीस ।
 नव उरलीं जीसुतीवाहाने । गरुडू बांधला तेया भासा ॥ ५७ ॥
 त्या ही नवां आंतुं देषा । जन्माजये जाळिले ऐक ।
 आठ अस्तीकें राषीलीं । म्हणौनी अस्टकुळ पानक ॥ ५८ ॥
 आतां असो हें पलांळ । तो पातला धुरुमंडळ ।
 तेथौनी पंखेरांजें । अवल्येकीलें भुवस्तळ ॥ ५९ ॥
 द्वारके बाहीरी । देवो देषीले सपरीवारीं ।
 मनुखेवेपें अवत्रला । मृत्येलोकासीं भीतरी ॥ ६० ॥
 मृत्येलोकासी देउनी मानु । माझा गोसांवीं जाला मानु ।
 मज ची येसणे रूप काईसें । वडीलां गोसांवीयां पासुनु ॥ ६१ ॥
 माझा गोसावीं सारंगधरु । सेवकातें करी थोरु ।
 बळीसी दीधलें पताळ । आपण जाला दारवठेकारु ॥ ६२ ॥

१ पृष्ठी. २ हातून. ३ अष्टमा सिद्धि=वशिख. ४ सा वर अनुनासिक हवा. ५ तीर. त्रिपुर=तिउर असा अपभ्रंश आहे; परंतु तो येथें समीचीन नाही. तीर या शब्दाचा च तीउर असा अपभ्रंश केलेला आहे. ६ आमिप=मांस. ७ आरुजू फोडणें. आरोगण=फोडणें. ८ भक्त=भात. भातुकें म्हणजे भात, खाय. ९ पन्नग. १० पाल्हाळ. ११ पक्षिराज. १२ भुवः (पृष्ठी) तल=भुवस्तल.

पुंडलीकाचां घरीं । उभा असे पांढरपुरी ।
जाली द्षिण द्वारावती । देषा जुगानजुग वरी ॥ ६३ ॥
अंबुरुषी वरी आंवेसला । महासुनी दुर्वासा कोपला ।
तेणे दीधला श्रापु ।

पृष्ठ ७७ अ व आ.

दाहा गर्भवास जाले ॥ ६४ ॥
ते तो काकुळती आला । तीये अपदीं देवो सुमरीला ।
वोड्ढे आपण स्वीकरीलें । त्यासी दीधलें कैवल्य ॥ ६५ ॥
दुर्वासिन रथीं । जुनीला लक्ष्मीपती ।
रथु चालवीला नीवांतु । न कोपे ची न करी पंती ॥ ६६ ॥
जसोदा दावेनी बांधला । ते दानोधरु नावं पातला ।
आपण साहीले बंधन । तीयेचा कोपु सीधीं नेला ॥ ६७ ॥
कोपला श्रीवच्छ ब्राह्मणु । चरणे हांला आवेसौनु ।
तें ची लेणे लेउनु ठेला । जाला श्रीवच्छलच्छनु ॥ ६८ ॥
बाह्यणाचा चरणघातु । देवो साहातु असे नीवांतु ।
मज पाहातां तीहीं लोकीं । ब्राह्मणु पवीत्रु समर्थु ॥ ६९ ॥
सूर्याचेनी दीपें । वसीस्टाची कांठी तपें ।
समुद्राचा घोटू भरी । जरी येकु ब्राह्मणु कोपें ॥ ७० ॥
वोड्ढे प्रीथ्वीं येवढें देषा । तें सांवरीलें दर्भसीषा ।
सेषु मेला आपुलेया काजा । अमरभुवना स्वर्गलोका ॥ ७१ ॥
हे नवपंड पीती ११ । आठें दाटली पर्वती ।
ऐकेकु कवणे सांवराबा । तेथें बैसला अगस्ती ॥ ७२ ॥
येका चाडांला कारणे । जालें इंद्रेंसीं बोलणें ।
दुसरी श्रीस्टी करुं आदरीली । वीस्वामीत्रें ब्राह्मणें ॥ ७३ ॥
जरी पुन्याची चाड धरीजे । सहश्र येझें धर्मु कीजे ।
येर पुन्याचें ची पाप । जरी नेणतां आचरीजे ॥ ७४ ॥
न मनी पीतेयाचें वचन । तेया पुत्रा हांये पतन ।
तें ची केलें प्रह्लाददेवें । जालें नरसी + + + +

१ रागावला. २ आपदीं, संकर्दी. ३ जुंपला. यु-युत=जुत+ल=जुतल
(ला-ली-लें). ४ क्षांति=पंती, संती. ५ तृतीया. ६ चतुर्थी. ७ हन्-हत.
हत+ल=हअ+ल=हाल (ला-ली-लें) (निष्ठा) हाला म्हणजे ताडिला, मारिला. हाल
(ला-ली-लें) हें भूतरुदन्त ज्ञानेश्वरींत घेतें. ८ शरीरघाटि. ९ दर्भशिक्षा. तृ-
तीया. १० क्षिति. ११ अनुस्वार हवा. १२ यज्ञ. ज्ञ हें अक्षर म असें लिहिलें
आहे. ज्ञ चा उच्चार सध्यां महाराष्ट्रांत दून असा करतात. सरा उच्चार जून आहे.
यजुर्वेदी सध्यां म असा उच्चार करतात. १३ प्रह्लाद, प्रह्लाद=प्रह्लाद.

पृष्ठ ८० अ व आ.

सैन्य नीगालें पवनगती ।
 येका अहोरात्रा माजी । धाडी पडली अवचीती ॥ ९७ ॥
 पाहातीये पाहारीं । धाडी पडली श्रोणीतापुरी ।
 सुंधी नेणती असुर । भवंती वेढीली नगरी ॥ ९८ ॥
 अनुर्धा कारणे । पडलें अवचितें घालणे ।
 असो सांधेन पुढील कथा । तो सुटला कवणे गुणे ॥ ९९ ॥
 गरुडू देषीनी अकासी । पळु सुटला पानकासी ।
 जाला अनुर्धु मुर्तुत । मग काई बोलीला उषेसी ॥ १०० ॥
 अनुर्धु म्हणत असे उषेतें । तुथें सोडवीन प्रभातें ।
 वदन न करी कारीसवाणे । सीणु न धरीं प्राणनाथें ॥ १ ॥
 भेटों जात असें नारायेणा । पण मी येथेंची असें जाणा ।
 प्रेमे पाये गुंडाळत । बापु प्रीतीचें लक्षेण ॥ १०२ ॥
 भद्रजाती मदोन्मतु । तैसा नीगाला त्वरीतु ।
 लागतु आवडीचा आंकुसु । तेणे मागुना मुरडतु ॥ ३ ॥
 पुडुती पुडुती संघोषीतें । येरी अनंदें उचंचळत ।
 तेव्हळी पालवें पुसीत असे । तीये उषेचे अस्वपात ॥ ४ ॥
 प्रेमे पीसी^१ जाली उषा । सवें ची नीगो पाताये देषा ।
 येरें बैसवीली मागौती । मग धरीली चित्ररेषीं ॥ ५ ॥
 जातु पाहाताये पाठीमोरा । टाकीतु आपुले दळभार ।
 सीरला यादवां माजी । मग भेटला सारंगधरा ॥ ६ ॥
 येर येरां क्षेम जालें । तेणे अनंदें गगन भरलें ।
 ते आळीवे कृष्णकुमर । सांधे काड करीते जालें ॥ ७ ॥

१ धाटी (दरवडा)=धाडी. २ आहोस्वित्=आवोचित्=अवचित, अवचितें, अव-
 चितां, अवचितिं हीं आणीक रूपें. ३ प्रभात=पहात=पाहात (ता-ती-तें). ४
 प्रहर=पहर=पाहार. ५ शुद्धि=घातमी. ६ मुक्तः=मुगुता. ७ कृशवर्णं=करिसवाणं=
 कारिसवाणें. ८ लडू. अगुंयन्त. गुंठ लपविणें. लपणें. गुंडाळणें=घोंटाळणें.
 ९ अनयतनभूते लडू. समयोपत्. १० उदंचत्. लडू ११ तृतीया. लुगड्याच्या
 पदरानें. १२ पिशाच=पिसाअ=पिसा-पिसा (सा=सां=सें). १३ पाहात आहे=पाताये.
 १४ तृतीया. चित्ररेखेनें. १५ लडू. अतकत्. तक् जोरानें धावणें. १६ ? १७
 अनुनासिक वैकल्पिक व निरर्थक.

पृष्ठ ९५ अ व आ.

+ + + + + षतां जुझ ॥ ६४ ॥
 इंद्रावरी करीं पेणे^१ । तरी तो मज ची दे ग^२हाणे ।
 जी जी देतीं उपद्रवीलां । न संभाला कवणे गुणे ॥ ६५ ॥
 सतेजु म्हणौनी । लांटा आईकीजे अग्री ।
 अंना लागी वोंडवीं मुपें । द्वीजांचां होमस्थानी ॥ ६६ ॥
 धाडी घातली जर्मा वरी । थोर काकुळती करी ।
 काईसेया कोपाल अवधारा । मी ब्रह्मयांचा आंधीकारी ॥ ६७ ॥
 तसें ची करील पेणे । नैरुन्येंसी जुझों म्हणे ।
 तो नीर्जीवा^३ प्रेतवाहानु । सर्वयां दीसे कारीसवाणे ॥ ६८ ॥
 वरुणा वरी करीं संघारणी । देपा भेण आणी ते पाणी ।
 बापुडा वीस्वाचें जीवन । तें मारीतां आम्हासी ची हाणी ॥ ६९ ॥
 लाटा आइकीजे मारुती । जेया वीरासी गगनी गती ।
 तो तचं द्रीस्टी आगोचरु नव्हे । म्हणौनी तेयाची उपजे षती ॥ ७० ॥
 लाटा आइकीजे ईसाइन्धु वीरु । दुजा संभुचा अवतारु ।
 मानु गोसावीयां समानु । म्हणौनी न ये तांती करुं ॥ ७१ ॥
 मजसी भीडे ऐसा वीरु । तीहीं लोकीं नाहीं जुंझारु ।
 संदेहो पडला ईस्वरा । मग चींतीला सारंगधरु ॥ ७२ ॥
 धन्य मी ची सचराचरीं । माहावीस्णुसीं जुंझारीं ।
 आतां मारीन विस्णुतें । माझेयां पुर्वजांचा वैरी ॥ ७३ ॥
 हिरण्यकाश्यपाचें पोट । जेणे फाडीलें तटतटां ।
 तेयाच्या उत्पटीन भुजा । फेडीन असुरांचा कांटा ॥ ७४ ॥
 हीरण्यकाश्यपाचा सुनु । जाला काँया थोरु नीभ्रांतु ।
 प्रलादा सुनु न म्हणवी ची । दुर्णाम जोडीलें भागवंतु ॥ ७५ ॥

१ परिअयनं=पइअअणें=पेणें (धिरट्या घालणें, भोंवतीं फिरणें, टप्पा, मुक्काम, हळा). २ गन्हणं=गन्हणें. गन्हण म्हणजे एखाद्याजवळ तक्रार, अर्ज करणें. ३ उपद्रावितवान् अस्मि. ४ संभालयत. ५ लष्ट (तेजस्वी)=लष्ट=लाठ (ठा-ठी-ठें). ६ अन्ना. ७ उपपाद=उववाड=वोवाड=वोड, उपपादयती=वोडवी (जवळ नेतो). ८ यमाच्या, पश्टी. ९ अधिकारी. अनुनासिक वैकल्पिक व निरर्थक. १० रुद्रार्शी. ११ निर्जीववान्. १२ साम्ये. सप्तमी. १३ संघर झांकणें. संघारण=झडप. १४ ताप, इजा. तप्त=तप्त=तात. नाम. (ताती). १५ तट ताटयती (मारणें), तटतटा. १६ काया (स्त्री) तृतीया.

वीरोधा सारीषे नीडान । सांडूनी काइसें भगती ध्यान ।
सम जन्मे आराधावा । सेपी उपजे वीन्न ॥ ७६ ॥
वीरोधे तैसें न घडे । कृष्ण असका चि सांपडे ।
लोहे प्रकासीले उदक ।

पृष्ठ ९६ अ व आ.

गीळुनी टाकावा तेणे पाडे ॥ १०७७ ॥
अपराधे वीन बळी । जेणे बांधौनी घातला पताळी ।
तो मीया गीवसुनी मारावा । स्वर्गमृत्युपाताळी ॥ ७८ ॥
पण प्रसंगु घडला पैसा । आतां सांपडला कैसा ।
या वरी पैजे ची काइसी । दों ची भुजांचें मानुस ॥ ७९ ॥
मारिन आपुलीया ईसा । दावीन भुजांचा भरवसा ।
सुडू काढीन पुर्वजांचा । माथा तुर्कवीन महेशा ॥ ८० ॥
येतुलें बोलों सरला । मग नीसाणा घावो दीधला ।
आपण मोडीली बैसका । कास घालावेया उठीला ॥ ८१ ॥
कनका साद्रुस्य पुतळा । बरवा फुटा सोणेसळा ।
त्याचेया भुजांचेन प्रमाणे । जो नीषडे हात सोळा ॥ ८२ ॥
तेणे परवंटा वरीयां अडस । बळकट दांटीली कास ।
पीळीव नागबंधे बोधीले^१ । सुरगुरुळे भुमी सरीसा ॥ १०८३ ॥
चरणी वांकीचीं गर्जरे । लांबु रुळतु असे तोडरे ।
तवं तो भांडारी पातला । घेउनी रायाचा अळंकार ॥ ८४ ॥
सहश्रा हाती लेणे देषा । लेईला सुरेष ।
तारांगणां माजी चंद्रु । तैसें कंठीचे पदक ॥ ८५ ॥
वैरोचनाचा सुगुद्र पडला । तो वैरागरु होउनु टेला ।
त्याचा नातु बाणासुरु । सुगुद्र कोणासी वर्णवेल ॥ ८६ ॥
उपमा ऐकी^२ मी देषत । झणे कोपती संत महंत ।
मती सारीषे बोलैन । अवधारीजो दतचित ॥ ८७ ॥

१ तापले. २ प्रतिज्ञा=पहज्जा=पैजा=पैज. ३ ईर्ष्या=ईसा. तृतीया. ४ भ्रमवशः (भ्रामक इच्छा)=भरवंवसा=भरवंसा=भरवंसा. ५ पुष्ट अनादरे. सुष्ट=सूड (अनादर, अपमान). ६ तुप् (समाधान करणे)=तुख=तुक. (णिच्) तुकव=संतृत करणे. ७ षष्ठी. ८ संपला. ९ उपवेशन=बैठक. १० स्फुट=स्पष्ट. ११ निःखंड=बिनतूट, असंड. १२ वरवंटा. १३ आटोपशीर. १४ द्रढयिता. १५ पांड=पाळ. १६ धोतर खोवावयाची सोंगटी वगैरे. १७ अनुनासिक निरर्थक. १८ ? १९ व्युत्पत्ति लागत नाही. २० भांडागारिन्=भांडारी (अळंकारादि ठेवणारा). २१ ए. २२ अबुधायते=अवधारिजे. अवधायतां=अवधारिजो.

बाणु अवघाची सुनीळु । जेवी पर्वतु उदयाचळु ।
लोही^१ वारणु-वदू माथां । जैसा प्रभातेचा संध्याकाळु ॥ ८८ ॥
त्या वरी भाणु होये प्रकट्टं । कैसा मीरवला सुगुदू ।
काणी झळकते कुंडले । तेणे सोभत असे कट्ट ॥ ८९ ॥
जुंझती कुजांत्रांचीया आसा ।

पृष्ट ९७ अ व आ.

बाणु वीरु नव्हे तैसा ।
हंवे न पुरे त्रीभुवन । ऐसा भुजांचा भरवंसा ॥ ९० ॥
आगीं वीभुतीची उटी । ते ची वज्रांगी गोमटी ।
काळा त्या ही भेदों नैये । मनुख्याची कवणी गोठी ॥ ९१ ॥
रुद्राक्ष्यांचीया जपमाळा । वीजा सर्वांगीं परीवळा ।
लोळती जमाचीया मुरकुंडी । तीये वीदांने लागती डोळा ॥ ९२ ॥
मुपीं घातलीया फोडी । हडपु करनु देताये वीडी ।
रणदीक्ष्या स्त्रीकरुनी । मग नीगाला सर्वप्रीढी ॥ ९३ ॥
सारथीये वेगवतरे । झडकरी आणीला राहिवरु ।
पांयां पडौनी वारुवांचीया । रथीं चढला बाणासुरु ॥ ९४ ॥
सारथीये आणीला रथु । रथीं चढला दैतनाथु ।
नाहीं रथांची वर्णना । श्रोते म्हणती ठेला ग्रंथु ॥ ९५ ॥
पुत्रिं अग्नीचा तो रथु । बाणासी आला कवणी हेतु ।
हा प्रसंगु अवधारीजो । अनुवादेन संकळीतु ॥ ९६ ॥
सुषे होतीं ग्रीजाहंरु । अग्नी गेला भीक्षा करुं ।
वीये घेउनी आली सर्कती । येरे वोडवीला करु ॥ ९७ ॥
वीर्य पडेल धरणी । तरी श्रापील जननी ।
आण करुं न ये बापा । म्हणौनी घातले वदनी ॥ ९८ ॥

१ लोहित=रक्तवर्ण. २ ? ३ भानु. ४ मिहिरायते=मिहिरावे=मिरावे=मिरवे. ५ कानीं.
६ झळक्या=झळका (आगवांव) झळकणे (झळक असा धातू, ज्वलू चें एक रूपांतर).
७ कुयंत्र=कुजंत्र=कुजांत्र (वाईट हत्यार). ८ आशु (आ+अशु, अश्रोति). आशः
सान्निध्य, साहाय्य. आश=आस आशा=आसा-वाईट हत्याराच्या साहाय्यानें. ९ व्हेत्र.
स्पर्धायां हाव=स्पर्धा. १० अनुस्वार हवा. ११ प्रचळ. १२ मृ (मोडणे, फोडणे),
मूर-मूरकुंडी म्हणजे मुरकडणे. १३ कळसूत्रें. १४ हडिप=हडपु (क्षुद्र सेवक).
१५ वेगवत्तर. १६ रथवर. रथ=रह. रहां (पट्टी अनेकवचन) रथानां वरः=रहां
वरु; हे दोन निराळे शब्द आहेत. १७ गिरिजाहरो. १८ शक्तिः १९ अन्यत्.

केतुले येक दीस वरी । होतें अग्नीचां जठरीं ।
तेणें उपायें घातलें । साहि क्रीतीचां उदरीं ॥ १९ ॥
साही जालीया गरोदरा । काइ वर्तलें ईश्वरा ।
श्रापुनी करीतील भस्म । जरी जाणतील भ्रतार ॥ ११०० ॥
तेया रीषाचीया पतीव्रता । सां जणी सांडीला जेथ ।
सावदनाचा जन्मला ।

पृष्ठ ९८ अ व आ.

हा स्वामी कार्तीकु नीभ्रांत ॥ ११०१ ॥
पूर्वीं तारकासुरु माहाबाहो । जेणे फेडीला दैत्यांचा ठावो ।
चंद्रसूर्याथें फेडूनी । तीही लोकीं तो ची रावो ॥ ११०२ ॥
तेया दैत्या असे सुगुती । स्वामी कार्तीकाचां हातीं ।
तै अग्नी आपुला रथु । तेया दीधला तीये संकेती ॥ ३ ॥
बाणासी संभु प्रसन जाला । पुत्रपणे स्वीकरीला ।
तै स्वामी कार्तीकें रथु । बाणासी दीधला ॥ ४ ॥
ऐसा जुगानजुगांचा रथु । नसुधेया तेजाचा झळफळीतु ।
ध्वजु पात्रका समानु । दीसे गगनचुंबीतु ॥ ५ ॥
तेणे रथेंसी आला जवळा । मग फोडीली रस्त्रसाळा ।
सस्त्रें कैसीं धगधगीतें । जैसीया अग्नीचीया जाळा ॥ ६ ॥
सस्त्रें नव्हती मज पाहाता । कल्पताचीया वीजुलता ।
बाणरुपें साहांकाळु । प्रकट जाला असे नीभ्रांत ॥ ७ ॥
बाणे मागीतली त्वरीतें । कोदंडां पांच सतें ।
रथीं बाण घातले । देषा तेतुले ची भाते ॥ ८ ॥
सस्त्रास्त्रीं बहुती परी । रथीं केली सामग्री ।
बाहीरी पलाणु सरलें । आवघेयां मंडळीकांचां घरी ॥ ९ ॥
माहाद्वारा पुढें राये । बहुतु पैसुं धरीला आहे ।
तेथें नव थडीयांचे घोडें । वाहाणी लावीती कटारवाहें ॥ १० ॥

१ रुत्तिका=कृतीआ=कृती. २ निवातकवचाचा ठावो फेडिला (ज्ञानेश्वरी-२-१०).
३ थें चतुर्थीचा प्रत्यय. ४ प्रथमा अनेकवचन. कोदंडानि=कोदंडांइ=कोदंडां; किंवा षष्ठी
अनेकवचन. कोदंडस्य=कोदंडह=कोदंडा. कोदंडां (अनेकवचन). ५ हत्ती, घोडे यांची
तयारी. ६ संपलें. ७ प्रवेश=परस=पैस (मार्ग). ८ तटी=थडी. हा ग्रंथकार ज्या कालीं
लिहीत होता त्या कालीं महागात्रांत नऊ थडींचीं घोडें पैदा होत, असें दिसतें. पैकीं
भामथड, गंगथड, भामथड, इंधड, पाईनथड, या थडी अद्याप हि प्रसिद्ध आहेत. ९
कटीतर-ल (तरवार)=कटीअर=कट्यार कट्यार वाहणारे, बाळगणारे ते कटारवाहा.
अनुनासिक निरर्थक.

बहुतु येकु पैसु जेथ । नसुधेयां मंडळीकांचे रथ तेथ ।
दाटोवाटी सामाइले । ऐर सैन्य असंख्यात ॥ ११ ॥
तेयांतु पाहाताये बाणु । तवं तो नेदपे प्रधानु ।
मग कोपला तेयासी । आरुता आणा रे गीवसुनु ॥ १२ ॥
प्रधाने वीन राज्य । मंत्रु अथवा जुंझ ।
इये दोन्ही वीसंसती ।

पृष्ट ९९ अ व आ.

नीती पुर्वजांची वोज ॥ १३ ॥
आणीला प्रधानु त्वरीतु । बीडा दीधला मानु सहीतु ।
सकळा राज्याचें मंडण । आम्हा मार्जा तुं बुधीवंतु ॥ १४ ॥
राया आजीचीया जुंझा । येथ आंगवण मज ।
पण प्रधानपण असे आंगी । म्हणौनी सीकवावें लागे तुज ॥ १५ ॥
पण जी आतां काइसी बुधी । जुंझें वीण नाहीं सीधी ।
जी देषाविळा पाहा पा नयेनी । हे भीतरी दाटनी असे मांदी ॥ १६ ॥
बाहीरी पाहीजे देषाळा । तरी लागेल परीकाळा ॥
रणी त्रीषा उपजती । जुंझ होईल तातवेळा ॥ १७ ॥
ना तरी आणीक येक करावें । आंटाळेंया वरी उभे ठाकावें ।
सैन्य नीगेल दारवटां । वोज दीसिल स्वभावें ॥ १८ ॥
ऐसें प्रधानें बोलीलें । चाला चाला रे म्हणीतलें ।
आंगवणेचा टंकेकौरी । पुढें दारवटे उघडीलें ॥ १९ ॥
देषा उघडिला दारवटा । सैन्य नीगालें घणदाट ।
हळाळ उदधी उचंचळलेयां । तैसें उसळलें कालकुट ॥ २० ॥
ना तरी फोडूनी पताळ । नीगर्त कर्कोट व्याळ ।
फणी पसरित बाबरीझांटी । जिह्वासखाची झळाळ ॥ २१ ॥
गरुडा भेण येहीं वीषारी । हात पाय सुंदले उदरीं ।
तें उणें काढावेयां । जैसे जाले चरण च्यारीं ॥ २२ ॥

१ समावले. २ आरात=जवळ. ३ विशंस् (नापसंत करणें)=विसंस. ४ वोज=रीती. ५ अंगापन (आणणें. अंगू गतौ)=अंगावण=आंगवण. ६ दृश=देख. दर्शय्=देखाव. देखावळा=देखावा. ७ प्रकाल=उशीर. ८ तावलेलायां=तातवेळा; सप्तमी. ९ आस्थालय (आस्था=सभा)=आट्टाळभ=आटाळें-ळें. आटाळें=सभा-मंडप. १० प्रवेशमार्गाचा द्वारपाल. ११ हलहला=हलाला=हलाळ (गर्जत). १२ लडू. १३ लडू. १४ चर्वरझाटी (चर्वर=नीग्रो व झाटी=झाडझुडूप, केंस)=चावर-झाटी (चर्वराच्या प्रमाणें डोक्यावरचे केंस). १५ सूद क्षरणें । १६ कर्ण=ऊर्ण=उणें.

जीये दीसी माहाप्रलयो घाटें । उदधीचें वळण कुटें ।
 तो सांडूनी मरीयादा । जैसा श्रीस्ती माजी लोटें ॥ २३ ॥
 तैसा दारवठा उघडीला । सैन्यसमुद्रु लोटला ।
 त्याथें ग्रासावेया क्षेणु येकु । कृष्ण अगस्ती होईल ॥ २४ ॥
 अग्नीकुंड तें सुलेष । बाणु मंत्रवादी देषा ।
 आहुती पडला प्रतापु । नीगती अग्नीचीया उका ॥ २५ ॥
 ऐकुनी + + + + + ।

पृष्ठ ११९ अ व आ.

दुषंड करुणी सांडीलें तेणे ।
 तेव्हळी देवां सुटला पळु । तवं पडपळीला नारायेणे ॥ ४४ ॥
 वीरभद्रु मदसुदनें । हाँला चक्रे सुदसेनें ।
 ऐरें पसरिलें मुष । ऐतां ची घेतलें वदन ॥ ४५ ॥
 अमृतफळाचेया परी । चक्र गीळीलें तीये अवस्वरीं ।
 तेव्हळी सुटला पळु । येग्रमंडपा माझारी ॥ ४६ ॥
 न सवरे ची आला कैसा । मोडीलें दक्षाचें सीस ।
 तें घातलें अग्नीकुंडीं । देव पळाले दाही दीसा ॥ ४७ ॥
 तप करुनी पीपळेस्वरीं । चक्र मागीतलें मुरारी ।
 येवढेया पवाडेयाचा वीरु । कोपला अनुर्घा वरी ॥ ४८ ॥
 च्यारी भुजा वीरभद्रा । ऐकी फलें येकी चक्र ।
 ऐकी लषलषीत पांडें । ऐकी भयांसुर त्रीसुळ अवधारा ॥ ४९ ॥
 तीषा दाढा झळफळ करीती । डोळे गरगरां भँवती ।
 तेयाचा आवेसु देषौनी । कांपीनली त्रीजगती ॥ ५० ॥
 अनुर्घु रथा वरी । वीरभद्रु चरण च्यारीं ।
 देषा येकु धनुर्धरु । ऐकु त्रीसुळ धरुनी करीं ॥ ५१ ॥
 दीधला वीरभद्रें उठावा । तेव्हळी आंदोळले देव ।
 पेवढा माहांकालु रुठला । आतां कवणे सांवरावा ॥ ५२ ॥
 ऐया वैराचा सन्मधु । वीरभद्रा चडला क्रोधु ।
 यावा साहीला तेया काळाचा । बाणु लाटा अनुर्घु ॥ ५३ ॥

१ उल्का. २ प्रतिस्खलित=पडिस्खलिअ+ल=पडिस्खलिअल=पडस्खलिअल=पडस्खलिअल
 (ला-ली-लें). ३ नारायण. ण वर मात्रा आगतुक. नारायेण असा उच्चार असाप
 हि काहीं लोक करतात. नारायेणे असा ही उच्चार काहीं करतात. ४ हत+ल=हअल=
 हाल (ला-ली-लें) हाला म्हणजे हाणिला. ५ यज्ञ. ६ पिप्पलेश्वर. ७ भ्रमति=
 भ्रंति. ८ ऐ=ए. ९ रुद्र मारणें, चडवणें. १० संबंध=सन्मधु. ११ यामन्=यावा
 (आगमन, हला).

लाठें यादवांचें कुळ । कैसें न कळें हरीमेषळ ।
 केलें संधान अनुचें । बाणी भरलें अंतराळ ॥ ५४ ॥
 जळंधराचीया परी । वरषतु असे सरधारी ।
 ऐरु जंगमु पर्वतु । म्हणौनु साहाताये आंगा वरी ॥ ५५ ॥
 आड फळें वोडवीत । तेयातें भेदुनी रुपत ।
 असीकां कांडीं मोरुं केला ।

पृष्ठ १२० अ व आ.

टावो रथाचा न पँवतां ॥ ५६ ॥
 माथां होता जो रणवदू । त्या वरी बाण लागला नीदू ।
 तुटौनी पडीला भुमी । वीषुरला जटाजुटु ॥ ५७ ॥
 उपहूनी सांडी सर । सवें ची असुधाचीया धारां ।
 अवघा रगतें वोहोळला । अधीका दीसत असेषा वीरा ॥ ५८ ॥
 धृते वीझवीता अग्नी । अधीका अधीक लागे गगनी ।
 तैसा षांचतु दुणावंतु । जाळ नीगती लोचणी ॥ ५९ ॥
 ऐरु वींधताये षडंतर । आंगी उपटत हाती-सर ।
 जैसे वज्राचे नीघांत । लागत पर्वता मंदरा ॥ ६० ॥
 वज्रघाते पर्वतु फुटें । तेयाचें असीकें बळ तुटें ।
 तैसा नव्हे वीरभट्ट । अनुर्घाचां घाईं न लोटें^{१२} ॥ ६१ ॥
 निधान पाहातां पायेळार्सी । उठी माहादारुण वीवसी ।
 ते अख्येतीं त्रहाटीतां । न सवरत पावे जैसी ॥ ६२ ॥
 सांधीतां उषेचें नीधान । जालें अनुर्घासी वीघ्न ।
 वीरभट्ट कल्पांतग्रहो । पातला पसरीतु वदन ॥ ६३ ॥
 नाना कल्पांतसेवटीं । तीहीं लोकांतें गाळावेया उठी ।
 तो कोपला अनुर्घासी । भेण आंदाळली श्रीरटी ॥ ६४ ॥

१ ? २ अनुनासिक हवा. ३ फल=डाल. ४ मृ छिन्नभिन्न करणें. मोर=
 डेदभेद. ५ पव् गती. पवतां म्हणजे हलतां. ६ रणपट्ट. ७ नेदिष्ट=नेइष्ट=नीट.
 ८ दु पीडा देणें. दुणावत=पीडलेला. ९ सड्ड विभागणें, फाडणें. सडतर म्हणजे
 अति मारक. १० हस्तशर=हातसर=हातीसर. ११ अशिप्=असिख=असिक=असीक=
 असक (का-की-कें); असीक म्हणजे अशेष, सर्व, समूळ. १२ लोट् (धौत्यें, वेडावणें)=
 लोट, न लोटें=न वेडावे, न गडबडे. १३ अक्षतांनीं. १४ तूहू टार मारणें, ताडणें.
 त्रहातीतां म्हणजे मारतां. १५ संधापामून सांधणें म्हणजे जोडणें.

न सवरेची आला रे आला । हातु त्रीसुळाचा उर्ध्वला ।
मकरतोडी दीधला चरण । रथु तेथ ची राहीलां ॥ ६५ ॥
ऐरु देषणा बुधीचंतु । वींधला उचलीता ची हातु ।
कांडेरु फोडूनु नाराजु । वरी रुतला थरथरीतु ॥ ६६ ॥
हातु जाला बेंबळा । तेणे चुकलें वक्षस्तळ ।
ध्वजास्तबेंसीं लागलें ।

पृष्ठ १२१ अ व आ.

धर्मधगीत त्रीसुळ ॥ ६७ ॥

गीरीकुटी आडले वीजु । तेवी धडधडनु फुटला ध्वजु ।
ऐरु हात चोलुनी ठेला । मागां गेला वीरराजु ॥ ६८ ॥
पुसीलीया पर्गाचीया धारा । साहे रे साहे अनुर्षा वीरा ।
आतां प्राणु घेईन तुझा । सरण जाये सारंगधरा ॥ ६९ ॥
हा षवळला माहाबाहो । रथा सर्गट देईल घावो ॥
काढा काढा अनुर्षाते । गजबजला यादवरावो ॥ ७० ॥
ऐसे कृष्ण अनुवादला । तवं यादवां गर्जेबु जाला ।
तीये अवस्वरीं प्रद्वनु । पै घडघडितु रहवरु पातला ॥ ७१ ॥
जेवी उदधी वरी अंतरंगु ऐतु । स्वभावं दुमुदुमीतु ।
असुधां भरला रणसागरु । तैसा तिये वेळीं दीसतु ॥ ७२ ॥
या परी झडकरुणी पातला । अनुर्घु मागौता घातला ।
माहांकालु वीरभद्रु । प्रद्वणें पडषळीला ॥ ७३ ॥
नाना पुत्राचेया अडला । पिता जुंझीं उनंतु जाला ।
नीतीवंतां सीरोमानि । वीरभद्रु काई बोलीला ॥ ७४ ॥
आरे प्रद्वना सुभटा । तुम्ही यादव सर्व कपट ।
दुंदुधोधी ऐसा धर्मु । आणीकीं घालु न ये आड ॥ ७५ ॥
बोले प्रद्वनु वीरु । अनर्घु धाकुटें लेंकरुं ।
ऐयासी बोलतां न लजसी । तुं बहुकालां जुंझारु ॥ ७६ ॥

१ उद्वत (उत्+हन्=वरती जाणें)=उध्वअ + ल=उधवल (ला-ली-लें). २
कंडरा (Sinew, मांसपेपी, मासाचे दोर)=कांडर=कांडरु. ३ नाराच=वाण. ४
तरलतरलित=थरथरीत (कांपतकांपत, हलतहलत). ५ विव्हल. ६ चुक (व्यथने)
=चुक (णें) म्हणजे दुखणें, वेदना होणें. ७ दह=धक्. धकधकित=धगधगित
(अतितम) ८ आदल=आडळ (आदळणें). ९ सकट (सह, बरोबर)=सकट=
सगट. १० गज् (नादे, शब्दे). ११ फुगट. दुंडुभि सारखा फुगट. १२ अडु
(हळा करणें) पासून अडल=अडचण, हळा, संकट. १३ दूंदुयुदी. १४ अंतर
(मध्ये)=आड=आड; आड (नाम)=मध्यस्थी, आडकाठी. १५ बहुकालवान्=बहुकालां.

तुं तवं तीपुरारीचा कुंमरु । मीं तवं नारायेणाचा पुत्रु ।
 मज तुज सरीसा पाहू । घे घे प्रजी हातीयेरु ॥ ७७ ॥
 ऐकु वाणी असे षोचला । ऐरु सावदु उठावला ।
 हा जुंझाचा धर्मु नव्हे ।

पृष्ठ १२२ अ व आ.

कार्तिकयो आवेसला ॥ ७८ ॥

वीरभद्राचा सोहोदरु । स्वामी कार्तिकु वरि ।
 तेणे बंधुचेणी कैवारें । देषा प्रजीला हातीयेरु ॥ ७९ ॥
 या परी पातला झडझडां । आपुला रथु घातला आड ।
 नेला वीरभद्रु मागौता । आपण उभा ठेला पुढां ॥ ८० ॥
 टंकां मयुराचें वाणे । बारा हात सा वदने ।
 ध्वजी पाताकाचें तेज । वोळषीला प्रझने ॥ ८१ ॥
 बापाहुनु तोंडागळ्या । आणी संग्रामी बहुन सळ ।
 कौचा पर्वती भेदीला । जेणे करौनी आडषीळा ॥ ८२ ॥
 धनुर्विधे लागी गुरु । जेयांसी साक्षात् ईस्वरु ।
 तो कोपला कवणा धरें । क्षेत्रीयां माजी महामेरु ॥ ८३ ॥
 येकु तापमु बह्मचारी । ऐरु मदसुदनु मूर्तधारी ।
 दोघां वैराचा सन्मधु असे । देषा जुगानजुग वेरी^{१०} ॥ ८४ ॥
 तेव्हळी स्वामी कार्तिकु । बोले प्रझनेसीं नोकुं^{११} ।
 बहु^{१२} दी सीषवीलासी रे । पुडुती जालासी अधीकु ॥ ८५ ॥
 करीसी परद्वीरीयांसीं मेळु । तो पापीया तुझा ची षेळु ।
 लोकु लावीसी कुमार्गी । ऐसा अपराधीया चांडाळु ॥ ८६ ॥
 ऐसा अपराधी जालासी । सन्यासीं नागवीलासी ।
 तुथें मारुनी घेतला दंडु । मग असीका सोडीलासी ॥ ८७ ॥
 आरे रे माहात्म्याचां टांईं । देषें मारामारी नाहीं ।
 म्हणौनी जीवें राषीलासी । तें तु नाठवीसी काहीं ॥ ८८ ॥
 तन्हीं तुझें आंग न धरें । म्हणौनु भस्म केलासी हरें ।
 यादवकुळीं जन्मलासी । मजसी देतासी उतरें ॥ ८९ ॥

१ परज=प्रेरय. २ सूच=पूच=खूच=खोच. सूचित=सोचल (ला-ली-लें). ३ टंग=टांग. टंग बदल टंक. प्रथमा अनेकवचन टंकानि=टंकां. ४ तुंडाग्र+ल (स्वार्थी)=तोंडागळ (तोंडाचें अग्र) बापाहून ज्याचें तोंड फुगट आहे तो, वावदुक, तोंडाळ. ५ छल=(कु) शल=सल. ६ अंतर=आड. आड पासून नाम आडकर्णे. ७ बळ, आधार, पाया. ८ मूर्तरूपधारी. ९ संबध. १० पर्यंत. ११ न्यक् रु (अपमान करणे)=नोकर्णे. नोकून=नोकुं=नोकुं (अपमान करून, धिःकारून). १२ दां=दिवस. १३ व्यभिचारिषांसी,

ऐसैं उन्नर आइकौनु । काइ बोलीला प्रद्वनु ।
आजी सांडवीन तुझा । तापसपणाचा अभीमानु ॥ ९० ॥

पृष्ठ १२४ अ व आ

+++++ ली प्रद्वने । सारथी स्वामीचा वींधला ॥ १४०३ ॥
अनुमानीला सरीसा माजी । द्रीढ कांनाडी भरुनी नीजभुजी ।
तेणे वींधला देषा । देषा पाचें ची नाराजी ॥ ४ ॥
तें देषीलें कार्तीकें । मग वींधलें बाणे येकें ।
दोन्ही तोड्नी पाडीले भुमी । तीनी रुतले सरोषें ॥ ५ ॥
जीव्हार भेदलें कडतरलें । मुछी येउनी वीकळ जाला ।
सुटले बागारे हातीचे । तेव्हळी स्वामी वीरथु जाला ॥ ६ ॥
या परी स्वामी दुर्चिता केला । मग येरां उजू जाला ।
साहे साहे रे लोहदंता । बाणी वरीषतु पातला ॥ ७ ॥
हा मी न वेंचें लोहोदंतु । म्हणौनी भातेया घातला हातु ।
बाणु काढीला झडकरुनी । जव अग्नी धगधगीतु ॥ ८ ॥
मदनु म्हणताये देष देष । तुझा हातु ची कवणु राषें ।
दुस्टी सुनी दक्षीण भुजा । बाणे वींधला कीर्तीसुषें ॥ ९ ॥
हातीं लेणे ठीकलेंग । बाणु लागला तेया ची मार्गां ।
नेलें मनकट्टं पुड्नी । न कळे कव्हणा लागे वेगा ॥ १० ॥
वीहिलें मदनाचें संधान । आणीक दोनी सुटलें बाण ।
ते देषीले लोहोदंतें । येतेया घेतलें वोडण ॥ ११ ॥
वामकरीचें प्रचंड । आडें सुदलें कांदंड ।
तें छेदीलें दोहीं बाणी । तुटौनु जालें त्रीषंड ॥ १२ ॥
आवो न भुले ची सवंसारेंला । षर्ग घेउनी उठीला ।
तवं तो अर्धचंद्रु बाणु । दडकरी कंठी उपटलीं ॥ १३ ॥
सीर तुटौनी गेलें दुरी । कबंध पडलें रथा वरी ।
वीजैयां वीजैया प्रद्वनु । देव म्हणताती अंबरीं ॥ १४ ॥
जेया तळी सकळ दळ । जुंझीं नागवे माहांकाळा ।
दोहीं दळभारा देषतां । तो प्रद्वने आणीला तळीं ॥ १५ ॥

१ कर्णनाडी=कण्णनाडी=काणाडी. २ जिव्हार=जिव्हार. ३ कडतरलितः=कड-
तरला. बाजूस पडला. ४ दुश्चित्तं=दुचित. ५ जाई, पळें. ६ स्थितक=ठिक=
ठिक=ठीक (स्थिर, घट्ट). ७ मणिकट (मणिवंध)=मणगट=मणकट. ८ प्रथित+
ल=वह्निअ+ल=वह्नियल=वह्निल (ला-ली-लें) (प्रसिद्ध, नामांकित). ९ येता. चतुर्थी
येतेया. १० अंतर=आड. ११ संसारयु=सवंसार (णें). १२ उत्पतितः=उपटिल
(ला-ली-लें). १३ विजयस्वय, १४ हाताखालीं, १५ सालीं जमिनीवर.

पृष्ठ १२५ अ व आ

लोहदंतु पडला रणी । देषां कांपीनली धरणी ।
 दळीं बाणाचा हाहांकार । तेव्हाळी षळबळली अरणी ॥ १६ ॥
 या परी लोहदंतु पडला । स्वामी काइ करीतु जाला ।
 घाये बांधले ने तैवटें । आपुला सारथी सावडु कला ॥ १७ ॥
 सारथी म्हणे कार्तीकाचां । पाडु नाहीं मज घायाचा ।
 गेलें घेउनी जावों नेदावा । सुडु मागावा लोहोदंताचा ॥ १८ ॥
 जेणे मज दीधले घाये । तो झणे असीका ची जाये ।
 हाकें फुटली आंटासे । सप्राणे आफळली बाहे ॥ १९ ॥
 सर्सीया वाधा धरुनि सुटी । मग उभारीली चार्माटी ।
 आला रथु घडघडीतु । प्रझनीथें सुनी द्रीस्टी ॥ २० ॥
 मकरध्वजा साहे साहे । झंणे घेसील मागिल पाये ।
 मरणा होउनी पळणे थोर । हें तवें रुढलें ची हाये ॥ २१ ॥
 तुम्हा यादवांचां कुळीं कांहीं । पळतां कव्हेणा लाज नाहीं ।
 सांड्हुनु मधुरापांण । रीगालेती कवणीये ठाईं ॥ २२ ॥
 दैन्य-काळयुंनासा भेण । गेलेती समुद्रा सरण ।
 जरासंदेंसीं हारवीलें । नीलजां कैची आंगवण ॥ २३ ॥
 माझिं सुटलेयां सरांटी । न सटे^१ पर्वताचां पोटीं ।
 तीहीं घाई अडदरलासीं । पळतां झणे दावीसी पाठी ॥ २४ ॥
 घाई अडदरलासी सुहांडा । टाकि कामीन्याचां संवंगडा ।
 येथें गीवसुनु मारीन । दाट्टुनु वैराग्याचा मेढां ॥ २५ ॥
 तीयें मी जाणे तुझीं दुगें^२ । तरुणीयां प्रमादांचीं आंगें ।
 तेया आड उभा ठाउनी । कांडें^३ मोकलीसी चांगें ॥ २६ ॥
 नीतंत्र वेढीले गाढे । जैसे पणासले हुडे ।
 दोन्ही आर्धातीचीं हुलेंसुषें । सरळे वाढताती पुढें ॥ २७ ॥

१ मैदान. २ धेर्यानें. ३ मृत. ४ हक्कार=हाक. ५ अट्टहास=आटास,
 तृतीया आटासें (मोठ्यानें). ६ सारख्या. ७ लगाम. ८ चर्मदंड=चाबूक. ९ थें
 चतुर्थाचा प्रत्यय. १० न सनात (मुळीच न). ११ होउनी=हूनि=हून. पंचमीचा
 प्रत्यय. १२ हाये=भीति=हाइ=हाये. १३ मधुरापट्टन. १४ षष्ठी १५ निलज्ज.
 १६ शरधि=रुरधि=सरधी=सराठी (भाता). १७ संस्था=संठा=साठे=सठे=सठे. १८
 अंतदं=घाबरणें. १९ सुभट. २० स्त्रियांचा. २१ संगति. २२ द्रढ=दाड=दाट
 (द्रढ करणें, बांधणें). २३ मेढ=स्तंभ. २४ किल्ले. २५ प्रमदा, स्त्रिया. २६ बाण.
 २७ प्र+न्यस्, प्र+न्यासय्=पण्णास; प्र+न्यस्=रचणें, पण्णासणें म्हणजे रचणें. २८
 आघाट=पायन्या, टप्पे. २९ हुडमुस=हुलमुस (हुडे म्हणजे बुरुज त्यांचीं मुसुं).

पृष्ठ १२६ अ व आ.

आघातीचां चोरदरां । पांच पांच षांडेकार ।
 जुझीं वहीले ते ची लाठें । फाळिती बैरीयांचे उदर ॥ २८ ॥
 दुर्गीं वदनाचां दारवठां । बैसोनी हांसताती सुभट ।
 लोचणाच्या चरीयां वरी । बाण सुटत वंकट ॥ २९ ॥
 बाण सुटत वंकट । बाण उजु ची येत नीट ।
 पैसा वीपरीतु ज्याचा मारु । घाया नाहीं वैनु पांटा ॥ ३० ॥
 न दीसती सुटतां । नाइकीजती धुधुवांतां ।
 पण अवचीतें जीव्हार फोडुनी । सैपींसीं कडतरत ॥ ३१ ॥
 तीये दुर्गींचे जुंझार । मोटके दोघ चि भालेकार ।
 तीषटा युवनाचीयां अणीयां । तीहीं षौचत जीव्हार ॥ ३२ ॥
 बाहीरी नीगती जेव्हळी ते वीर । फोडुनी आपुलें ची उदर ।
 तेथें आणीकु केवी वांचे । उभा ठाकलेयां समोर ॥ ३३ ॥
 पैसीये परीचीं तुझीं दुर्गें । लाठे तेयांचेनी आंगें पांगें ।
 आतां येकला सांपडलासी । कवण राषेल मोडीतां टांगें ॥ ३४ ॥
 रौद्र रसाचा अवतारु । घेउनी बोले स्वामी वीरु ।
 येरु उरपसामीयांचा रावो । हींवां ऐसा वैस्वानरु ॥ ३५ ॥
 बोले मदनु माहांकाळु । तुं तवं स्वभावं तोंडाळु ।
 बहुतां जीव्हांचा सवंसारा । म्हणौनी बोलसी वरळु ॥ ३६ ॥
 तुं रुद्राचा कुंमरु । तीवरे बोलसी नाहीं धीरु ।
 तीषटीं सबदीं भेडसवीसीं । तैसा नव्हे मीं जुंझारु ॥ ३७ ॥
 तुझा जाणे पुरुषाकारु । तुवां वधीला तारकासुरु ।
 येका जुंझाचेनी वीकें^१ । घेउनी ठेलासी बडीवीरु ॥ ३८ ॥
 मी मदनु मौळीला सापु ।

पृष्ठ १२७ अ व आ.

मनी उपसामु आथी कोपु ।
 आम्ही यादवांचें कुळ । न बोलीजे षटाटोपु ॥ ३९ ॥
 व्रीभुवना माजी पाहीं । कवणु न ठके ची माझां घाईं ।
 पण तुझेया ऐसें लटीकें । मीं बोलों नेणे काहि ॥ ४० ॥

१ चत्वरी=चरी (स्थान, ठाण). २ वक्र=वंक+ट=वंकट (वांकडे). ३ पाणी.
 ४ बाहुरें. ५ पिसा सह, पिच्छां सह. ६ मुटू तोडणें, पिष्ट करणें. मोटक=कापणारे,
 तीक्ष्ण, किंवा मोडके, लहान, क्षुद्र. ७ यौवन. ८ उपशामिन्=उपसामी. ९ हिम=हींव.
 १० तीव्र. ११ द्विक=विक=वीक (दुपटी, आधिक्य). १२ वदंतर=बडुअर. वाड-
 तारु=वाडुआर=चाडवार=चडिवार (मोठेपणा). १३ मृदुल.

ईद्रा अमरावतीनाथा । आंगीं माझीया घाये लुंता ।
 तीयाची लाजा आझुनु वरी । देवां माझी नुघडी माथा ॥ ४१ ॥
 चंद्रा कळंकु झणे म्हणा । ते माझेया घायाचे वण ।
 पळतु गेला सुका पासि । जग जाणत असे षुण ॥ ४२ ॥
 माझा घाई सकडतरु । लोळें रावणु नीसांचरु ।
 मोकळ वाळीया चाळवीला । भुलवीला भस्मासुरु ॥ ४३ ॥
 ना तरी ग्रीजेचां वीव्हाई । ब्रह्मा पडला माझां घाई ।
 साटी सखावळी जाली । उपजु जाला तीये ठाई ॥ ४४ ॥
 तुझा पीता तीपुरारी । जर्जुरु जाला माझां सरिं ।
 तीहीं घाई पींडि पाटें । बांधीजताती आझुनी वरी ॥ ४५ ॥
 सकळां रीषी माजी श्रेस्टू । जेयासी नावं वसीस्टू ।
 तो म्या वाटेसी नागवीला । तप सांडवीलें केला नस्टू ॥ ४६ ॥
 असकेया तपतेजाची रासी । मीयां देववीली उर्वसीयेसी ।
 तीयेथें भोगिलें नागवला । पुनरपी नीगाला तपासी ॥ ४७ ॥
 बापुडा पुडती तप करीं । तेव्हळी मानीजे रीक्षेस्वरीं ।
 तीये दीउनी माझा धाकु । वाहं मनासी माझारी ॥ ४८ ॥
 तपोगीरीदुर्गाचा राजा । ईस्वरु भीये जेयाचेया तेजा ।
 तो क्षणा येका माजी । पाहिं आडवा जाला मज ॥ ४९ ॥
 तो रूषीश्रीगु मुनेस्वरु अवधारीं । मीयां घेतला कांड वरी ।
 पट्टनी वीषयां माजीं सुदला । देषा भोगवी + + + + ॥ ५० ॥

पृष्ठ १३९ अ व आ.

+ + + + + ल भद्रु । सांघे काई करीता जाला ॥ ७४ ॥
 तेणे सांडीला राहावुरु । भुमी उतरला तो वीरु ।
 चरणी ची धावीनला । जेथें असे अमीतु दळभारु ॥ ७५ ॥
 दाट पायांचे मोगर । दारुण माहारथीये वीर ।
 नीवंध पापरले घोडे । गुढरले मदमुष कुंजर ॥ ७६ ॥
 ते बहुत तो येकला । कैसा मारा प्रवर्तला ।
 माहांकालु पसरी वदन । उठी कल्पांती भुषैला ॥ ७७ ॥
 बहुतां वरी चालतां येका । बळभद्रा नाहीं संका ।
 करीतां त्रुणांगीची बोहोरी । जैसा पाडू नाहीं पावका ॥ ७८ ॥

१ लूता (रोगविशेष). २ सनात्=कायमचा. ३ र्थे चतुर्थीचा प्रत्यय. ४ ऋपेश्वरीं.
 ५ दिवसापासून. ६ मध्याग्ने=मज्झअरी=माझारीं. ७ ऋष्यशृंग या शब्दातील शृ चा
 अपभ्रंश श्री किंवा थु. ते दोन्ही लेखकानें एकदम च लिहिले आहेत. ८ वन्हिक्षार, वृणवा.

ना तरी उदयाचूळ गीरीवरु । तेथीनी प्रकटे दिनकरु ।
लोकालोकपर्वता । परीता तेयाचा अंधकारु ॥ ७९ ॥
घ्यावेया वेदांचा कैवारु । कृष्णे डहुळला सागरु ।
गीवसीतु पातला संषातें । आदीर्मानाचा अवतारु ॥ ८० ॥
रथु मकरतोडी धरी । गगनी भवंडी वेढे च्यारी ।
घे घे म्हणोनु टाकुनी घाली । पुढीलां महारथीयां वरी ॥ ८१ ॥
दोही राहावरीचे घोडें । दोहीं रथीचें दळवाडें ।
दोन्ही सारथी माहारथी । मुगुती पाववीती येकें वेळें ॥ ८२ ॥
आसुडी गजाचे प्रहातें । पाये देउनी उपडी दांत ।
ते ची पीळणी घेउनी । पुरवी राउतांसी जुगांत ॥ ८३ ॥
दांत हस्तीचे प्रचंड । जेवी जमाचे कालदंड ।
घाये बैसत ललहाटीं । कवटीया होताती सतषंड ॥ ८४ ॥
हातीं गगनारवसें घाली जरी । आणीका + + + + + ।

पृष्ट १४१ अ व आ.

+ + + + पु साधकु वीरु । ऐसेयासी काये करूं ।
नीज सख प्रेजीलें । करीं घेतला नागरु ॥ ९६ ॥
नागरीं कवळी मग आउतें बोढीं । कां मुसळें वरी फोडी ।
तेयां वीरांचीं कपाळें । रमससट सम सांफोडी ॥ ९७ ॥
काळदंडु कां जमाचा । तेसा नागरु हातीचा ।
देषा मारासी पेटला । जैसा कां माहाभैरउं कल्पांतीचा ॥ ९८ ॥
पुढीलु दळभारु अर्मातु । तेयातें आला साह्यारीतु ।
कल्पांत वडवानलु । जैसा उद्धर्तीतें ग्रासीतु ॥ ९९ ॥
न सवरे ची झडकरी आला । नागरु चौघां वरी घातला ।
ऐर सांपडलें तीघे जण । नंदी नावेक चुकला ॥ १६०० ॥
कुंभकु कुंभकर्णु । आणी दळवे त्रीलोचतु ।
तीघे कवळले नागरें । नंदी नीगाला पळौतु ॥ १६०१ ॥
होते वेगळाले फाकले । नागरें कवळुनी जवळे केलें ।
मग दक्षीण करीचें मुसळ । तें गगना उचलीलें ॥ २ ॥
ऐया बापु वीररावो । तीघा केला येकु ची घावो ।
प्रधानु पडला अपुरां घाई । ऐरां दोघांचा सरला ठावो ॥ ३ ॥
तीनी वीर पडले रणी । तेव्हळी कांपींनली धरणी ।
माथे तुकले देवांचे । पाहात होते जे वीमानी ॥ ४ ॥

१ धू-दोधव=डोह+ळ=डोहळ=डहुळ (जोरानें हलवणं), २ सोंड. ३ संस्कोट.
४ संहार. ५ न्घेकं=नावेक. ६ दलपति=दळवे.

मुदला ची धुरा । रणी पडले तीनी वीर ।
 तेव्हळी जुंझ हारपलें । पळु सुटला दळभारा ॥ ५ ॥
 देषा मोडलीया अरणी । धीरु न बंधवे ची रणी ।
 मोडले दळभार । गेले गेले हाती साहाणी ॥ ६ ॥
 मोडलें वीकळ साहाण । रणी सांडवले नीसाण ।
 गेले रथीये नायेक । तेयाची सुधी जाणीजे ना ॥ ७ ॥
 गेला कातीयाळेयांचा मेळु । कों ते कारां सुटला पळु ।
 अढाउवां जाली + + ॥ ८ ॥

पृष्ठ १४३ अ व आ.

+ + कर्मा होय नीकृती । ते मोक्षपदांनै टाकीती ॥ १९ ॥
 ऐसें युगांत वर्तलें । सैन्य बरें वाटीं गेलें ।
 टाकीलि मागीली अरणी । दळ बाणा तेंळी रीगालें ॥ २० ॥
 जैसे मेधीं त्रामीजती । वृक्षु लंघीती पंक्षुजाती ।
 साषां षांदीयां पाली दडती । जीवाचीया काकुळती ॥ २१ ॥
 यादव प्रवर्तलें मारा । पुढें भंगु जाला असुरां ।
 त्रासलीं झाझांवातें । जैसे वीषुरले जळंधर ॥ २२ ॥
 आपुलेया सैन्या देषीनी पळु । मग तो षवळला माहांकाळु ।
 बाणासुरु सवसारला । दैत्यां माजी सर्षुळु ॥ २३ ॥
 मागा गणाचा दळभारु । भीडीं राहीला असे ईस्वरु ।
 + णीक पाहाते जालें । मग चालीला बाणासुरु ॥ २४ ॥
 + + + + ले वीर होते । येकेकु जीणें त्रीभुवनातें ।
 तेणे सै + + + + ला । पांचारीतु बळभद्रातें ॥ २५ ॥
 पचारीत आहे बाणासुरु । बळभद्रा राहे पारु ।
 सदा दडसी वीस्णु षालीं । तुज संग्रामी कैंचा धीरु ॥ २६ ॥
 तुज कैंची आंगवण । वायां मीरवीमी थोरपण ।
 त्रीजेहरा वीव्हावो जाला । तै तुं न पुरसी ची कांकणां ॥ २७ ॥
 तै तुज आली सेषतुटी । मग रुढी पडीलासी श्रीस्टी ।
 तो तुं आइकसी आपुलां काणी । नीलंजा नव्हसी हीपुंटी ॥ २८ ॥
 देषा पुढीलाचा दोषु । अनुवादतां चढे रोषु ।
 तैसा वर्मी ची षोंचला । मग तवंकला आदीसेषु ॥ २९ ॥
 वर्म सीवीनी^१ बोलीला । तेव्हळी कोषु अवतरला ।

१ मूलदा=मुदला (मूळची, मुख्य). २ कृत् कापणें. कर्तयालु=कातियालु. ३
 कुंतकर=कैतिकार (कुंत=भाला). ४ अर्धवारिक=अड्डहाइअ=अडाअ=अडाउ (एक
 प्रकारची बरची बाळगणारे). ५ टक् जाणें. ६ रणस्थल. ७ आश्रय. ८ शार्दूल.
 ९ प्रचारयु जवळ आणणें, बोलावणें. १० निर्लज्जा. ११ न्हेपयु लाजवणें. १२ स्पृशु.

पृष्ठ १४६ अ व आ.

गुर्पातषुणां बहुन कोपला । बळभद्रु मागौता घातला ।
सारंगधनुका चढाउनु गुण । आपण संग्रामा नीगाला ॥ ५३ ॥
तेया देषीनी सारंगधरा । कोपु चढीनला ईस्वरा ।
आतां हरीहरांचें जुंझ । चौंभा म्हणे अवधारा ॥ ५४ ॥

प्रसं (गु) १०

कोपारुढ सारंगधरु । करील बाणासी साहारुं ।
येरु भगतकाजकैवारी । तो नेदी ताती करुं ॥ ५५ ॥
जयाचें नाम ची सुमरीतां । वास न पाहाती काळदुत ।
तो साक्ष्यांत जवळा उभा । कवणु बाणातें मारीता ॥ ५६ ॥
भगतकाजकैवारी । ऐसें ब्रीद तीपुरारी ।
तें साच ची करावेया लागी । क्रोधु अवतरला सररीं ॥ ५७ ॥
भरवंसेयाचें धनुक । करीं घेतलें त्रीयंबक ।
तेया चढावीला गुणु । जवळें त्रीसुळ भयानक ॥ ५८ ॥
आंगीं थोडें ची दळवाडें । पण रागीटु कवणे पाडें ।
नेसावेया कडासण । पांघुरे गजाचें कातडें ॥ ५९ ॥
सुध स्फटीकु डोंगरु । तेया वरी राज्याचा वीस्तारु ।
घरीं येकी ची बाईल । विभूचीचा आधारु ॥ ६० ॥
नसुधेयां गुरुवांचा आधारु । कुळवाडीये येकु ची ढोरुं ।
बहुतु देसु वीस्तारु नाहीं । चहुं ची ग्रामाचा आदीकारु ॥ ६१ ॥
चहुं ग्रामी च्यारी ची पीकें । येकु पेरी येकु ची राषें ।
तें वेंटाळीलियां वरी नीरुतें । पुरे येकी ची भुकें ॥ ६२ ॥
लोकालोकु पर्वतु । तेथीनी प्रकटे सुयेंरथु ।
तेयाची करुनी भवंती पाळी । येर घा + + + + + ॥ ६३ ॥

पृष्ठ १४८ अ व आ.

+ + + + + रीता जाला ।

राहे साहे नारायणा । म्हणौनी रथीं आरुढला ॥ ७४ ॥
पाठींसीं घालुनु बाणासुरु । मग चालीला ईस्वरु ।
न सवरे ची आला अदभुतु । दाद्रुगा गणाचा दळभारु ॥ ७५ ॥

१ क्षुण्ण=खूण. २ संधापू=चढाव (स=च). ३ संहार. ४ वाट. ५ अनुस्वार.
६ कुलवाटी (कुल म्हणजे घर). ७ दोग्धू-ग्धा (वासरुं)=दोहरु=डोअरु=ढोरु
(वासरुं, लहानगा बैल). ८ वेष्टू=वेंट (गुंडाळ, गोळा कर).

तेयां गणाचा उठावा । आतां कवणे सांवरावां ।
 पण ते अभंग अल्होट । म्हणोनी यादवीं ची साहावा ॥ ७६ ॥
 दोहीं दळीं हांहांकार । सहिंनादी गर्जताती वीर ।
 पळालीं वीमाने देवांचीं । आट्ट भवींनला सुरुवरां ॥ ७७ ॥
 कांटाळिला दीनकर । वासीपले चाऱ्ही वार ।
 अवचीते धडाडीलें । अरुण म्हणत आहे थीरु थीरु ॥ ७८ ॥
 अरुणा सारिखेयां वीरा । धरीतां बळीकटु वागारा ।
 उंचश्रैवा न सवरे ची । रथु मुरडला माघारा ॥ ७९ ॥
 सुर्याचा रथु । गगनी सैरा ची ध्रमतु ।
 सेषु तो पताळीं षडबडला । प्रीथ्वीये कांपु अदभुतु ॥ ८० ॥
 सम समुद्रीं षळबळ । आंदोळले कुळाचळ ।
 ईंद्रै पक्षु सोदीले । येन्हविं उलंडने तेया वेळा ॥ ८१ ॥
 सैवां वैष्णवांसी जालें । हरी हर मीसळलें ।
 बापु जुंझ वीपरीत । आपण आपणेयां रुसलें ॥ ८२ ॥
 कऱ्हणी येकी अवस्वरीं । क्रोधु अवतरे स्वरिरीं ।
 फूडें दाटावी कटारी । आपण आपुलां ची उदरीं ॥ ८३ ॥
 मना तैसेंची घडलें । दोघां जुंझावें पडलें ।
 ते नेगती आम्ही कवण । रागें आहाती वीतरले ॥ ८४ ॥

पृष्ट १४९ अ व आ.

सुषश्रीस्टीचें भांडवल । अवघें येथ ची आटेल ।
 येतुलां अवस्वरीं तीपुरारी । सांघे काइ करीना जाला ॥ ८५ ॥
 ब्रह्मसख घेउनी करीं । तें सीतीलें^१ बाणे सांवरी ।
 देष देष नारायेगा । घातलें यादवसैन्या वरी ॥ ८६ ॥
 ब्रह्मसखाचा प्रतापु । आणी ईस्वराचा कोपु ।
 दोन्हीं जालीं येकवाट । आंदोळला सन्यलोकु ॥ ८७ ॥

१ ध्रम्=भवं भविन्नल (निष्ठा). २ कट, कृच्छ्र जीवनें To be distressed.
 कठ=कट. काटाळणें, कंटाळणें. ३ उच्च=उंच. ४ इंद्रें तृतीया बद्दल ईंद्र. असें रूप " सूर्य
 उगवतां क्षणीं " ह्या प्रयोगांत वर्तमानकालीं येतें. सूर्य ह्या तृतीयेबद्दल सूर्य असें प्रथमे-
 सारखें दिसणारें रूप सध्यां योजतात. परंतु तें वस्तुतः तृतीयेचें आहे. ५ शैवांचे-
 षष्ठी. शैवांचें वैष्णवाशीं झालें म्हणजे बनलें, युद्ध जालें. ६ शरीरीं. ७ जुंझावें नाम,
 प्रथमा एकवचन, पडलें या क्रियापदाचा धातूरूपेश, ८ आभाति=आहाति, ९ शित=
 सित+ल=सितल. तृतीया शितलें.

तेजें आकास धीरडेत । सूर्या जाली सपुजता ।
 आट्टु भवीनला यादवा । सांवरी सांवरी गोर्पनाथा ॥ ८८ ॥
 अर्साकें ब्रह्मसख नासे । ऐसें ऐवढें आणीक काइ असे ।
 म्हणौनी दुजें ब्रह्मसख । देषा घातलें रीषीकैसे ॥ ८९ ॥
 ब्रह्मसखा ब्रह्मसख । घातलें अवधारां ।
 दोन्हीं मीळीनलीं गगनीं । काये वर्तलें तेया अवस्वरा ॥ ९० ॥
 सखी सख वीलया गेलें । तेजी तेज हारपलें ।
 जैसे अनुभवीयांचे जीव । नीज रुपिं मीळीनले ॥ ९१ ॥
 तेजा हांतें गगन भरलें । क्षेणा येका माजी हारपलें ।
 बापु करीता आदीपुरुषु । ऐका येक असे रचीलें ॥ ९२ ॥
 जेणे आर्वेसें घातलें । देषा कैसे वृथ्या गेलें ।
 तीये अवसरीं तीपुरारी । पंनकसख सुमरीलें ॥ ९३ ॥
 अभीमंत्रुनी पंनकासखें । बाणु घातला ईस्वरें ।
 सर्प न माती अकासीं । गगन गर्जे धुधुकारें ॥ ९४ ॥
 काळकुटातें वसीत । सर्प पातले असीत ।
 असीकिया गगनाचां पेटारां । न समाती अदभुत ॥ ९५ ॥
 ऐर अमीतीं बाणीं वींधती । तेयाचे ही सर्प होती ।
 देषा मुरडौनी माघारें । आपण आपुलेयां डसती ॥ ९६ ॥

पृष्ट १५० अ व आ.

कर्कोट वीषार । कैसे प्रवर्तले मारा ।
 डसताती हातीं पांई । यादवांचेया दळभारा ॥ ९७ ॥
 रथा घांडेया नीरंतर । येकेकासी दो दो सहस्र ।
 पडले भुवांगेाचे कळवें । तेव्हळी षीळिले राहावर ॥ ९८ ॥
 येक दंडी मुड्ड पीषांटीं षात । मनकट वरी गुंडाळत ।
 तोंडें काड्दुनी घेरी मोहोरे । तेथें आणीकें डसती ॥ ९९ ॥
 रथ सांड्दुनी पळें पाहाती । तवं पांई गुंडाळती ।
 हातापायांची मुरकुंडी । भुमी वरी लोळवीती ॥ १०० ॥
 तीये ची वेगसंदी । दाट पारकीयांची धिंधी^{१०} ।
 कुसुकरी पसरती अधिका अधीक । दाट कीडरुवांची मीदी ॥ १ ॥

१ शिष् जाळणें. शिष्ठ=शिरड=पिरड. पिरडत लडू=जाळलें गेलें. २ दैदीप्य-
 मानता. ३ भुजंग. ४ कलापः=कळावा=कळावा (पट्टा, बंध). ५ कील=कीळ.
 ६ मोडून. ७ पश्व+तट=पिशा+अट=पिशाट (पिळाड). ८ घेरी=इतरांनीं. ९ संधि.
 १० धिधि (धि चें पौनःपुन्य)=धिंधी (गर्दी, दाटी). ११ अनुस्वार हवा.

भालि सणसणा रुपती । पीसारेयाचीया फडै होती ।
 वरीली कातरीचीं तोंडें । वळीनी आणीकी ठाडें डसती ॥ २ ॥
 बाणा दो दो अणीयां देषा । तीया ची भाली रुपती तीषा ।
 वरीली कातरीचें तोंड । तें कर्कोट दीसे वीष ॥ ३ ॥
 पानकासख तीपुरारी । घातलें यादवसैन्या वरी ।
 पताळीचे आकर्षले । नीगत फोडीनी धरित्री ॥ ४ ॥
 भुमी होते जेतुलें तण । तेतुलें वीषार दारुण ।
 नाना बळभद्राचां आंगी । भरो पाहाताये अवतरण ॥ ५ ॥
 तो जाणावा सेचुरावो । त्या ही जाला अनुभावो ।
 ऐसी उठीत आहे वासना । यादवसैन्याथें षावों ॥ ६ ॥
 भातां होती भरणे भरीलीं । ते हीं कीडरुवें ची जालीं ।
 सभावें पाठी मोरीं मागां ।

पृष्ठ १५१ अ व आ.

तीये वडूवेसी डसली ॥ ७ ॥
 येकें गुंडाळीती गळे । कळ घेउनी नीनीती डोळे ।
 ऐकें काना माजी रीगती । म्हणती वाउरुळाचे नळे ॥ ८ ॥
 देषा कर्णवीवरीं रीगती । मग नासापुंस्टीं नीगती ।
 भीतरील डोळेयांची बाउली । तीये सगट गुंडाळती ॥ ९ ॥
 ऐसें जालें आनेआन । वीषें संघारीलें यादवसैन्य ।
 तीये अवस्वरीं मंत्रु येकु । आठवला मदसुदनां ॥ १० ॥
 क्षेणु येकु ठेला ध्यानी । गरुडासख सुमरं मनी ।
 तवं पाषाचा धुधुवांद्र । सर्वें ची आइकीजे गगनी ॥ ११ ॥
 पांषांचेनी धुधुवांटें । गर्जत गगनाचे दरकुटें ।
 पांषीं झळवलीं फुटतें । देषां मेरुचीं गीरीकुटें ॥ १२ ॥
 आले आले पंक्षुराये । केती कवण गणीत आहे ।
 मज पाहातां तीये दीउनी । सर्पा पोटीं सुदले पाये ॥ १३ ॥
 गरुडां सर्पां आधीं ची वैर । त्या वरी वीस्णुचा पोकारा ।
 बरवें बोर्गरीलें ईस्वरें । होती कीडरुवांचे आहार ॥ १४ ॥
 न लगतां अर्ध घडी । सर्प नेले तडातोडी ।
 मग रुसले पारकेयांसी । तेया गरुडाचेया लक्षु कोडी ॥ १५ ॥

१ स्वभावें. २ वडवा=थोडी. ३ नी चें पौनःपुन्य. ४ नासापृष्ठ=नासापुस्ट.
 ५ पोपकारः=पोसआरा=पोकारा (पुष्टि). ६ अवगर=ओगर=वीगर (साण्यास
 वाढणें).

आले सर्पांतें झडपीत । नाषी पांषीं वीदारीत ।
चांचु फाळीती करवळें । अंत्रमाळा घेउनी जात ॥ १६ ॥
ध्वजास्थाभा वरी बैसती । रागे पताका फाळीती ।
चांचुचे केले नंदीकोळें । जटा तडतडां तोडीती ॥ १७ ॥
देषा कासोटे तुटत । आहाती भस्मरे फुटत ।
करीती श्रीस्तीसी साहारु । त्याही वर्तलें जुगांत ॥ १८ ॥

पृष्ठ १५२ अ व आ.

नाना अस्कुटती नट । वीषुरले जटाजुट ।
मोटेया गुरुवां पळु जाला । पाहिं देषें नीळकंठा ॥ १९ ॥
सांडूनी सारथी । भोळे राउळ पळताती ।
कुंमंडलीं भरलें राण । थोर आले देषा काकुळती ॥ २० ॥
पांषीरुवांचीं नाषें । जटां माजी सीरती तीषें ।
उचलुनी गगना नेती । भुमी अंत्राटीती रोषें ॥ २१ ॥
येक आडवे चांचु धरीती । मग अकासा उडती ।
सोडीती तेथानीयां । वरी असीके झेलीती ॥ २२ ॥
झडपीती वारुवांचे मोहाळें । चांचु वरी काढिती डोक
सारथी दडौनी^१ ठेले । सुटले वागारे मोकळे ॥ २३ ॥
घोंडे डोळां नेदषती । रथ सैरा ची भ्रमती ।
कवणे सांवरावें वापां । सत्व सांडीलें सारथी ॥ १७२४ ॥
गरुडीं पस्तांविस्त केले । ईस्वरसैन्य भंगा गेलें ।
तीये अवस्वरीं तीपुरारी । अग्नीसन्न सुमरीलें ॥ २५ ॥
वाणु धगधगातु तीषु । तेथें बैसला पावकु ।
देषा त्रीयंबका पासोनी । कैसा सुटला भयानकु ॥ २६ ॥
केली मदनाची होळी । अग्नी होता जो नीडळी ।
मज पाहातां तेया साद्रुस्य । प्रजळला अंतराळीं ॥ २७ ॥
काई नेणो ची पेटत । नसुदें आकास जळत ।
नाना चांदीणेयांचेनी मीसैं । नगनी फोड अवघां उठीत ॥ २८ ॥

१ करवल=करांच्या सामर्थ्यानें. २ स्तंभ=स्तंभ=स्थाभ. ३ एका प्रकारचें
हत्यार, चिमटे. ४ आघाती. ५ पोटाचे कोठे, भक्षे. ६ आस्कुटती. ७ कुडूमल
(नरक)=कुमडल. ८ अंतर हट्ट=अंत्राट (मध्यें सोडून हाणणें). ९ स्वेल्=क्षेले
(वरून सोडून धरणें). १० शोट=शोड. शोडपणें, झडपणें. ११ मुख+आलि=मुहाळ.
१२ द (भयानें पळणें, लपणें)=दर=दड. १३ सप्त-सष्ट=सस्त. सस्त+आव्यस्त=
सस्ताव्यस्त. सप्त मारणें.

जळत सूर्याचें अंबर । काजळेंलें नरंतर ।
 देषा नक्षेत्रें नव्हती । वेडें पडलीं लहान थोर ॥ २९ ॥
 माजी करपले बहुत । पालवी उरले लोहीत ।
 तें ची पांगुरताये सूर्यो ।

पृष्ठ १५३ अ व आ.

ऐर सांडीलें नीभ्रांत ॥ ३० ॥
 जळतेया गगनाचा उबारा । न सैवे ची दीनकरा ।
 गजबजला झेंपावत आहे । आश्रुणी पत्तीम समुद्रा ॥ ३१ ॥
 गरुडा वर्तलें जुगांत । पांष धडधडां जळत ।
 अवघेया मासाचे गोळे । भुमीवरी पडती चडफडीत ॥ ३२ ॥
 तीये अग्नीसी माझारी । गरुड जळती कवगी परी ।
 तेयां पीसांची कर्पटीणी । गेली सत्यलोक वरी ॥ ३३ ॥
 वस्णवतेजा न लगे अग्नी । पैसैं बोलीजे त्रीभुवनी ।
 तें काये लटीकें जालें । गरुड जळत दीसत लोचणी ॥ ३४ ॥
 जेया वरी चढे मदसुदनु । तो गरुडु असे आनु ।
 पण सखदेवतेची माव । म्हणौन जात असे करपौनु ॥ ३५ ॥
 अग्नी आकास व्यापीलें । गरुडसख साहारलें ।
 तेणे नव्हची त्रीपी । यादवसैन्या झोंबीनेलें ॥ ३६ ॥
 कल्पांतवडवानळे । घ्रासुं सरलीं उदधीजळें ।
 सैन्यसमुद्रा रुसला । तैसें दीसत तीये वेळे ॥ ३७ ॥
 आला आला रे अग्नी । आदू भेंवें यादवसैन्या ।
 तेव्हळी गळाणी वर्तली । थोर बळभद्राचां मनी ॥ ३८ ॥
 आला स्वस्थीरवींहातु । गजबजला उग्रसेनु ।
 तो धावौनी जवळा गेला । सावटु कला मदसुदनु ॥ ३९ ॥
 जी जी आइकें गा मुरारी । पडीजे समुद्रा माझारी ।
 तो बाहीं तरौ येईल । कव्हणी येकु ठावो वेहीं ॥ ४० ॥

१ वेध=वेख (भोकें). २ सहे. ३ चट्ट मोडणें, व फळ तुटणें. चटफड (ल=ड)=मोडत तुटत. ४ रूप-कर्म असा एक धातु असावा. अर्थ वास सुटणें, जळण्याचा वास सुटणें. हा धातु या अर्थी पाणिनीय धातुपाठांत नाहीं. तत्रापि अशा अर्थाचा रूप-कर्म म्हणून एक धातु असावा त्यांत संशय नाहीं. कर्पूर (जळून वास सुटणारा), कर्पटीक (अमि ?) हे शब्द अन्यथा नीट व्युत्पादितां येणार नाहींत. ५ लड् ६ माया. ७ तृतीया. ८ क्षुभ=झुष. झोंबिनल (क्षोभवितें झालें). ९ सु पुढें जाणें. १० होई. ११ सीरवाहानु अशीं अक्षरें हवीं होतीं.

ना तरी त्रीभुवनाथें पाये । तेया काळा ही उपावो आहे ।
हें प्रकटलें माहाभुत । आतां कवनु याथें साथे ॥ ४१ ॥

पृष्ठ १५४ अ व आ.

मागां सख जें घातलें । सैन्य पानंकी ग्रासीलें ।
ते पळाले गरुडा भेण । दळ मागौतें उठीलें ॥ ४२ ॥
आतां पडेल येयाचां तोंडीं । होईल सैन्याची राषांडी ।
मग कवणा येउनी उठवीसी । होईल आतां रणसांडी ॥ ४३ ॥
तैसेयाचेया अस्फुरा । वेगीं धांवै सारंगधरा ।
देषें काहीं येकु उपावो । जवें हें न पवे समोर ॥ ४४ ॥
बुधी फुरली नारायेणा । सख सुमरीलें बाण ।
मेघ वोळले गगनी । काळे भयानक दारुण ॥ ४५ ॥
गगनी वरीषला जळंधरु । तेणे वीझाला वैस्वानरु ।
सवें ची ईस्वराचेया सैन्या । वरी पडला अंधकारु ॥ ४६ ॥
जाला वीस्णुचा पोकारा । तै मेघांचां पोटीं गारा ।
सीळीं पाषाणी वरीषत । संघारले दळभार ॥ ४७ ॥
भवंतिया वीजु लषलषीती । तुटौनी तडक पडती ।
कांहीं न दीसे लोचनी । तेथें कैचा गभंस्ति ॥ ४८ ॥
गर्जत मेघ गडगडीती । अवचीते तडक पडती ।
हा कोपला वीस्णु । गुंडे रथा वरी पडती ॥ ४९ ॥
ऐसे वरीषले जळंधर । सवें ची आले माहापुर ।
मैडीं वाहातें गेलीं । संघारले दळभार ॥ ५० ॥
तिये अवस्वरीं श्रीजापती । देषा सुमरीला मारुतीं ।
वांध्यसख जपीनला । झडकरी पातला उचीती ॥ ५१ ॥
तेया चीं अवस्वरा । कैचा नेनो भवीनला वारा ।
तेणें वीधोळलें मेघ । पळु सुटला जळंधरा ॥ ५२ ॥
झांझांवत त्रासलें । मेघ + + + + + ।

पृष्ठ १५६ अ व आ.

+ + + + टला जगनाथा ।

भरवंसेयांचा हातियेरु । करीं घेतलें पसुपत ॥ १७६५ ॥
एका हातीं पसुपत । येका हातीं नारायेणमत ।
दोघै संग्रामी भीडती । देषा वर्तलें जुगांत ॥ ६६ ॥

१ अस्फुट वाणी. २ शृंगारले. ३ मढीं, शवें. ४ वायव्य.

ऐ दोन्ही सखें भीडती । तेथें लोक केंचे उरती ।
 तीहीं भुवनी हांहांकारु । सुरुवर आले काकुळती ॥ ६७ ॥
 पुस्पे माळा घेउनी करीं । घातलीया दोघां वरी ।
 तेव्हळी देव वीनवीताती । उभे टाकौनि अंबरीं ॥ ६८ ॥
 आगा तुम्हा देवां दोघां जणा । आपुलालीया आणा ।
 न घला न घला सख । राषा आमचे प्राण ॥ ६९ ॥
 तेयांचा देषीनी कळकळु । तवं ते दोघे कृपाळु ।
 तेव्हळी न घलीती ची सख । देवां मानु दीधला तेतुला वेळु ॥ १७७० ॥
 येकमेकांसी रुसले होते । सर्वे ची उठीले मागुते ।
 तो चुकला प्रमादु । तवं तीपुरारी आण केलें तेथें ॥ ७१ ॥
 तेव्हळी सीर जीला स्यारा । त्रीपदा त्रीसीरा ।
 तीनी भुजा वीकट रूप । दारुन भयासुर ॥ ७२ ॥
 काळें रूप भींगुलवाणे । उच गगना प्रमाने ।
 तांचे डोळे गरगरीत । अंत्राळीं प्रगटला पाडें कवणे ॥ ७३ ॥
 मग नीगाला यादवां वरी । जाला अट्टुस्तु अंबरीं ।
 कैसा भीतरी संचरला । देषा अवघेयांचा स्वरीरीं ॥ ७४ ॥
 अवचीतें ची आन जालें । आंगीं कांटाळे उभे टाकले ।
 देषा यादवांच्या सैन्या । सीयारेन व्यापीलें ॥ ७५ ॥
 उभेयांसी हुड्डी येत । दांत षटषटां वाजत ।
 लोळती यादवांची + + ।

पृष्ठ १५८ अ व आ.

ऐया बापु लक्ष्मीपती । कैसी आँषर्किली सक्ती ।
 पडलें त्रीयंबक हातीचें । नाहीं घेयावेया सामृथी ॥ ८८ ॥
 कानी पडलीं कवाडें । जांभैया आंग मोडे ।
 सर्वे ची व्यापीला घुर्मि । नीद्रा कैसी येणे पाडें ॥ ८९ ॥
 पडतु पडतु तीये अवस्वरीं । बैसला मागीली गादीये वरी ।
 ध्वजास्तभेंसीं टेंकला । ऐवडी दसा तीपुरारी ॥ ९० ॥
 संभु ऐसीया परी मोहीला । मग बाणा वरी रुसला ।
 ऐरु माहांकालु दैतु । कैसा पाचारीतु आला ॥ ९१ ॥

- १ ऋ=उर (शेवटीं वांट्यांस रहाणें). २ सियार=शृगाल (राक्षस, पिशाच).
 ३ ऐया बापु हे दोन निपात आहेत. ४ आकपिली-अक्षरांचा विपर्यय झाला आहे.
 ५ घूर् जीर्ण होणें, थकणें; घूर्मि=शैथिल्य, तंद्रा.

बाणु म्हणतु असे सुरारी । तुवां मोहीला तीपुरारी ।
 तो सुद्ध काढीन आतां । रीगसी कवणाचां उदरीं ॥ ९२ ॥
 घ्यावेया पीतियाचा केंवारु । आडवा चालिला बाणुपुत्रु ।
 तेयासी धांवीनला संभुजु । जांबवतीचा कुंमरु ॥ ९२ ॥
 आला आला अदभुतु । तणे पडषळीला येतु ।
 दोन्ही भीडीनले रणरंगी । देषत असे गोपीनाथु ॥ ९३ ॥
 दोघे क्षेणू येकु भीडीनलें । येकमेकांचां घाईं धाले ।
 दोघे बळीकट ची क्षेत्री । देषा मागौते वोसरले ॥ ९४ ॥
 वज्रपाणी आणी संभुजु । दोन्ही जाले कृष्णा उजु ।
 दोन्ही अद्भुत सत्वाचें । तेहीं पचारीला कृष्णराजु ॥ ९५ ॥
 देषत असे विष्णुराजा । आणी इंद्रु देषा दुजा ।
 देव पाहाती वीमानी । स्वर्गभुवनी सहज ॥ ९६ ॥
 ऐकु पणासां कोडीचा । ऐकु दाहां प्रयोतांचा ।
 दोन्ही बाणाचे प्रताप । अमीतु दळभारु तेयाचा ॥ ९७ ॥
 तेयांचा देषीनी बडीवारु । यादवदळीं लाठा वीरु ।
 सात्वीकी येने नामे वीख्यातु ।

पृष्ठ १५९ अ व आ.

देवी रुक्मीणीचा कुंमरु ॥ ९८ ॥
 ठावो रथाचा न पवतु । देषा पडषळीला येत येतु ।
 तेथें लोळवीला संभुजु । ऐरु पांचला अदभुतु ॥ १८०० ॥
 तो वज्रपाणी वीरु । वीद्यावळीचा सोहोदरु ।
 राया बाणासुराचा मामा । तेव्हळी धावीनला दळभारु ॥ १ ॥
 तो नव्हे तेजें हीणु । बाणा सरीसा समानु ।
 तेव्हळी वेंटाळीला बहुतीं । गेले मागौता घेउनु ॥ २ ॥
 ऐसे नामाथीले वीर । तेयां पुढें लाटे असुर ।
 दंदयोधी भीडताती । पांयांचे नीरंतर ॥ ३ ॥
 तेयांसी संख्या जाणे कवण । तवं आंवेसु आला बाणा ।
 आकर्षालीं कामुषें । सख्र घातलें दारुण ॥ ४ ॥
 पांचा सतां गुणा पासौनी । बाण सुटले दारुण ।
 पचारीत आहे बाणासुरु । घरी घरी सांवरी नारायेणा ॥ ५ ॥
 बहुत दैत तुवां मारीले । तुझीं अमीतें कौसाले ।
 तरी हें देष देष सख्र । तुझेया प्राणासी रुसलें ॥ ६ ॥

१ तेयांसी, पष्ठी. तदीय=तद्गज्ज=तेयाच (चा-ची-चें) किंवा तेयास (सा-सी-सें) ज्ज चा अपभ्रंश च किंवा स.

सुमर सुमर आपुला कव्हणी देवो । मनी आठवी ठावो ।
 पळ पळ रे येकाधी ऐकडें । मी कोपलां दैतरावो ॥ ७ ॥
 सांडी जुंझाची गोस्ती । रीमै प्रिथ्वीयेचां पोटीं ।
 ऐहवीं न वंचसी नीभ्रात । मरण तुज आलें अष्टुटी ॥ ८ ॥
 अपराधें वीण माझा पीता । तुवां बांधला गोपीनाथा ।
 गीवसीलासी त्रीलोकीं । सांपडलासी नीभ्रांत ॥ ९ ॥
 ऐतुलें बोलों सरलें । तवं मोहोनिरूप प्रकटलें ।
 तो अवधारीजो चमतीकारु ।

पृष्ठ १६० अ व आ.

तथें कैसे काये वर्तलें ॥ १० ॥
 कैसी लावन्याची रासी । तीयेथें पाहुनु उर्वसी ।
 कैसा येकू ची तापसु । पाहिं न टळे ची तीयोसि ॥ ११ ॥
 तीयेची पाहुनी रुपरेषा । काईसीया सुरनायेका ।
 तीलोतमा न पवे सरी । नव्हे नव्हे ची मेर्नाका ॥ १२ ॥
 ऐसैं रुपाचें लावण्य । पण उघडी वस्त्रहीण ।
 हातीं घेउनीयां आधाटी । फांकला रंगध्वनी आकर्षलें त्रीभुवन ॥ १३ ॥
 गीताचेन नादें । चरों वीसरलीं स्वापदें ।
 हरणीं वोडवीले कर्ण । तीये राहीलीं नादबोधें ॥ १४ ॥
 हरणु गोरी उभा करावा । मग पार्थीयें वींधावां ।
 ते ही वीसरले आपणपें । नीवर्तले दुस्त भाव ॥ १५ ॥
 नादें व्यापीलें अंबर । पंक्षुजाती नेघती चारा ।
 वीसरौनु येक जाले । पंचानन आणी कुंजर ॥ १६ ॥
 ठेलीया समुद्राचीया लता । वाहों वीसरलीया सरीता ।
 गगनी वारा मंडु जाला । सैरा धडधडोतु होता ॥ १७ ॥
 रागध्वनी कानी पडाली । सूर्याचा रथु ची रावला ।
 नेणो चुकलें दानमान । अरूणु हाकुं वीसरला ॥ १८ ॥
 प्रकटलें मोहोनासन्न । आकर्षले यादववीर ।
 वरौती वास पाहात ठेले । भुमी पडले हातीयेर ॥ १९ ॥
 चैतन्य आकर्षलीं । पांचें इंद्रियें येक जालीं ।
 जीव घेउनी गेली मोहोनी । देहं वैरीयां समर्पीलीं ॥ २० ॥

१ चैतन्यें, मात्रा देण्यास नकलकार विसरलासैं दिसतें,

तीये ची संधी बाणासुरु । वरीषे नाराजीं षडतरु ।
 तायें बाधौनी मारीजती । कैसा होतु असे सांहारू ॥ २१ ॥
 यादव कीं पां न जुंझती । अनुमा + + + + +

पृष्ठ १६२ अ व आ.

+ + + + + नरु ॥ ३२ ॥

भुजाद्रुमअंधकारु । माजी बाणु नीतीचोरु ।
 तेयाथें षांडावेया । चक्र जाणा भुजावनकुठारु ॥ ३३ ॥
 रीगौनी द्वारके माझारी । अनुर्धु हरीला चोरीं ।
 तेया बाधका होताये दंडु । करीत आहे हाताचीं कांडोरी ॥ ३४ ॥
 भुजा तुटलीया चक्रधारीं । असुध वाहे कवणी परी ।
 बाणु श्रोणीताचा मेघु । वोळला सैन्यासी उपरी ॥ ३५ ॥
 तो सभावें माहांकाळु । बाणु वरीषे जळध नीळु ।
 तीषा दाढा झळफळीती । कलपांतवीजुचा कलोळु ॥ ३६ ॥
 साहार्जे गर्जतु सीहंनार्दे । गगनी उठोताती पडीसार्दे ।
 होता सरधारीं वरीषतु । तो नीवारीला गोवीर्दे ॥ ३७ ॥
 सहश्रौभरीयासी माझारी । भुजा तुटलीया उरलीया च्यारी ।
 तेव्हळी न करी ची ताती । थीरु जालें तीये अवस्वरीं ॥ ३८ ॥
 आधीं ची लक्ष्मपती । सुद्रसेणा नीरोपु आती ।
 चतुर्भुज तेतुले माझे । म्हणौनु न करी ची ताती ॥ ३९ ॥
 तीये रणभुमी माझारी । कृष्णा जैत बाणा हारी ।
 नीवर्तलें जंभुरणा-सख । सावदु जाला तीपुरारी ॥ ४० ॥
 भुजा नेदषे षांदी वरी । मग षवळला कवणी परी ।
 माझेया भगतातें मारुनु । कवणी ठाईं रीगसी रे सुरारी ॥ ४१ ॥
 पुडुती चढले अभीमाना । आतां कैचें त्रीभुवन ।
 नारंदु गेला सत्यलोका । म्हणे धावं धावं चतुरानना ॥ ४२ ॥

पृष्ठ १६३ अ व आ.

हारिहरां चढले क्रोध । पेटलें नीर्वाणीचे युध्य ।
 न संभाळीतु उठीला । ब्रह्मा जपत होता जो त्रीपदा ॥ ४३ ॥
 मोटकें स्नान हातें केलें । टिले लावावे ची ठेले ।
 हातीं गोपीचंदन तैसे ची । लाहें ठेऊं वीसरलें ॥ ४४ ॥
 झडकरी नीगाला नेघे ची हंसु । चरणी चाले भरला सैसु ।
 पाठी चाले ब्राह्मणाची मांदी । धावंत असे असमसासु ॥ ४५ ॥

१ षष्ठी. २ षष्ठी. ३ श्वास. ४ असमसाहास=अभयार्द.

बरवा मीरवे उर्तरी जोडा । थोर पोटा लांब पांड ।
 देषा धोत्राची नीरी । आंगुटेन चपते पुढां ॥ ४६ ॥
 फीटतु सांवरीतु आहे कासोडा । तेवी ची चालत आहे झडझडां ।
 ब्रह्मा श्रमैल म्हणौनी । च्यान्ही वेद हातु देताती पुढां ॥ १८४७ ॥
 बहुतीं द्वीजीं परीवारला । रणा माजी उभा ठेला ।
 तेव्हळी पारुषली जुंझारी । देषा वोहोंदू वाईला ॥ ४८ ॥
 वारीतु असे चतुराननु । सांडा सांडा अभीमानु ।
 ऐकमेकेंसीं जुंझता । आपणपें वीसरौतु ॥ ४९ ॥
 आइकै हरा पुरुसोतमा । येकमेकांचे सांडूनी प्रेम ।
 ते वीसरौनी प्रवर्तलेती । दोघे नीवानसंग्रामा ॥ ५० ॥
 हां गा तुम्हा दोघां जणा । सांघा वेगळा कवणु कवणा ।
 ऐसें ज्ञानी नीर्धारा पां । सावद करुनी अंतक्रण ॥ ५१ ॥
 दोन्ही होते रोषा भरले । ब्रह्मवचने सावध जाले ।
 धीचारीती ऱ्हुदया माजि । तेव्हळी कैसें वर्तलें ॥ ५२ ॥
 आईकौनी ब्रह्मोयाचा अनुवादु । दोघां जा + + + + +

पृष्ठ १६६ अ व आ.

बाणु हरिहरां माझारी । दोघांचे हात पांदा वरी ।
 सांतीपाट्ट करीत आहे ब्रह्मा । गगन गर्जे जयाजयाकारीं ॥ ७५ ॥
 अमरावतीचे सुरवर । सत्यलोकीचे द्वीजवर ।
 तेया षालीते आणोक आणोक । यक्षु गंधर्व प्रतीकींनर ॥ ७६ ॥
 पुस्फवृष्टी करावेथा साहाज । आले आठै दीसा गज ।
 धुरुदेवो आदी करुनी । पताळीनी बळीराजा ॥ ७७ ॥
 भगता माजी सावदु । बळी सारीषा प्रलादु ।
 तेयाते देषौनी क्षेणु येकु । मनी लाजीला गोविंदु ॥ ७८ ॥
 ऐयाचां कुळी जो जन्मला । त्याचेया भुजां छेदु केला ।
 जरी रुसैल प्रलादु । तरी कैसेनी बुझावैल ॥ ७९ ॥
 नसुधेया प्रेमाचा वोतीला । प्रलादु धावौनी पातला ।
 आधीं केलें दंडवत । ईस्वरचरणीं लीन जाला ॥ ८० ॥
 प्रलादु नारायेणाचा भगतु । ईस्वरासी केवी न मनीतु ।
 तेया संभुते अमन्य करीतां । केलें न मनी गोपीनाथु ॥ ८१ ॥
 जेणे कृष्णातें वोळगावें । आधीं ईस्वरासी भेयावें ।
 तें आधीं ची जाणीतलें । असे प्रलाददेवें ॥ ८२ ॥

भगतु देषीनी गोत्रींदा । बाहीरी उच्चबळले अनंदा ।
म्या छेदीलीया बाणभुजा । झणे कोपसी रे प्रर्लादा ॥ ८३ ॥
तेव्हळी प्रर्लादु वीनवीतु आहें । सवया न मरीसी ची वांयां ।
माझां कुळीं जन्मौनी । चुकला होता तुझीं संये ॥ ८४ ॥
उपजौनी सवंसारीं । तुथें चुकले जे मुरारी ।
तेयांचा जननीयेसी भारु । पडे नव मास वरी ॥ १८८५ ॥

२

श्री.

शिवरामकृत.

गीताचंद्रिका.

(लेखक-रा. वि. का. राजवाडे.)

१. सदर ग्रंथाच्या दोन प्रती संग्रहास आहेत. पैकीं एकीची अधून मधून कांहीं पानें आहेत. जिच्यावरून प्रस्तुत त्रुटित ग्रंथ छापला ती दुसरी प्रत हि त्रुटित असून तिचा पहिला अध्याय, दुसरा अध्याय व अठराव्या अध्यायाचीं शेवटलीं दोन पानें उपलब्ध आहेत. एकंदर पृष्ठें १८ आहेत. पहिल्या अध्यायाचें पांचवें पान नाही. त्यामुळें त्या अध्यायाचे पहिले पांच श्लोक व टीका नाहींत. पोथीचीं एकंदर पानें ८८ होती, असें शेवटच्या पानावरून दिसतें.

२. पोथी अत्यंत जीर्ण व लिवलिवीत झाली आहे. पानाची लांबी ११ इंच व रुंदी ६ $\frac{१}{२}$ इंच आहे. दर पृष्ठास ओळी १३१४ आहेत. अक्षर शिवकालीन आहे.

३. ग्रंथकार शक १६०५ गत, मार्गशीर्ष शुद्ध सप्तमी गुरुवार या दिवशीं ग्रंथ संपविता झाला, असें अठराव्या अध्यायाच्या शेवटीं तो स्वतः च लिहितो. शिवराम हा एकनाथस्वामीचा नातू—मुलाचा मुलगा. ग्रंथाच्या प्रस्तावनेंत ग्रंथकार स्वतःची वंशपरंपरा व गरूपरंपरा देतो.

४. प्रस्तुत ग्रंथाच्या संपूर्ण प्रति गोदातीरीं मिळण्यासारख्या आहेत. त्या मिळाल्यावर संपूर्ण ग्रंथ छापिला जाईल च. सध्यां सांपडली ती च त्रुटित पोथी प्रसिद्ध करण्याचें कारण एवढें च कीं, ह्या टीकेंत ग्रंथकारानें ज्ञानेश्वरींतील शब्द व वाक्यें उतरलीं आहेत. प्रत्येक श्लोकाच्या टीकेंत ज्ञानेश्वरींतील त्या त्या श्लोकाच्या टीकेंतील शब्द व उपमा दिल्या आहेत. हा ह्या टीकेचा विशेष आहे. प्रस्तावांतोल नमन सुद्धां ज्ञानेश्वरींतून घेतलें आहे. एकनाथी परंपरेंत ज्ञानेश्वरींचा अर्थ कसा करीत असत, तें कित्येक स्थलीं प्रस्तुत टीकेवरून स्पष्ट कळतें. उदाहरणार्थ दोन स्थलें घेतों.

(अ) शिवराम दशभुज गणपतीचें नमन करतो. पैकीं च्यार पुरुषार्थीना च्यार भुजा देऊन, (१) परशु, (२) अंकुश, (३) मोदक, (४) बौद्धमतसंकेतु, (५) अभयकर, व (६) वरदहस्त, हे सहा हात उछेखितो. अलीकडील काहीं लोक चतुर्भुज गणपतीचें स्तवन ज्ञानेश्वरानें केलें आहे, असें मानतात. तें ह्या टीकेवरून चुकीचें आहे, हें निर्विवाद ठरतें.

(आ) ज्ञानेश्वरीच्या प्रथमाध्यायाच्या एकतिसाव्या श्लोकाच्या टीकेंत सालील चरण आहेत:--

एयां कौरवां वरिवावें । तरि युधिष्ठिरादिक कां नेघावे ।

येथें वरिवावें व नेघावे यांचा अर्थ काय ? तर,

वरिवावें म्हणजे प्रतिवातव्यं; व नेघावे म्हणजे न हंतव्याः ।

यदि एतान् कौरवान् प्रति शस्त्रं वातव्यं, तन्नि युधिष्ठिरादिका किं न हंतव्याः असा ह्या चरणांचा अर्थ आहे.

वाणें हा मराठी धातू वा मारणें किंवा वाह्यु सोडणें ह्या दोन संस्कृत धातूंपासून निघाला आहे. ह्या कौरवांवर जर शस्त्र सोडावें किंवा मारावें, असा पहिल्या चरणाचा अर्थ आहे.

घेणें हा मराठी धातू गृह किंवा ग्रह घेणें या दोन संस्कृत धातूंपासून निघालेला असून, त्याचा उपयोग मराठींत हरहमेष होतो. तो ग्रह-घेणें हा धातू प्रस्तुत चरणांत नाहीं. या चरणांत हन् (मारणें) ह्या धातूपासून निघालेला घेणें (मारणें) हा धातू आहे.

हन् = घातय् = घाअ = घे.

हनन = घातन = घेणें.

घातव्य = घाअव्व = घेयाव (वा-वी-वें).

तात्पर्य, प्रस्तुत चरणांत घेयावे म्हणजे मारावे असा अर्थ आहे. मराठींत हा मारणाथक घे धातू सध्यां हि योजतात:--

देवीनें बळी घेतला = देव्या बलिः घातितः ।

त्यानें त्याला पालथा घातला = तेन सः पर्यस्तः घातितः ।

त्यानें त्यावर शस्त्र घातले = तेन तस्योपरि शस्त्रं घातितम् ।

त्यानें त्यावर शस्त्र घेतलें = तेन तस्योपरि शस्त्रं घातितम् ।

एणेप्रमाणे ज्ञानेश्वरीतील प्रयोगांचे व शब्दांचे सरे अर्थ शिवरामाच्या ह्या टीकेवरून सुचण्यासारखे आहेत. आणि एवढ्याच करितां प्रस्तुत त्रुटित पोथी प्रसिद्ध केली आहे. सबंद टीका सांपडल्यास, फारच बद्दल होईल.

५. शिवराम आपल्या पूर्वीच्या खालील संतांचा उल्लेख करतो.

गुरुघरंपराः— (१) सदानंद. (२) रामानंद. (३) निर्मलानंद. (४) गंभीरानंद. (५) ब्रह्मानंद. (६) सहजानंद. (७) पूर्णानंद. (८) सदानंद. **संतः**— (९) मुकंदराज. (१०) नामदेव. (११) ज्ञानदेव. (१२) दिगंबरदास. (१३) सहजानंद. (१४) एकनाथ. (१५) दत्त. (१६) सुंदर. (१७) केशव. (१८) काशाविश्वनाथ. (१९) नृहरि. (२०) भगवंत. (२१) मृत्युंजय. (२२) परमानंद. (२३) अनंत. (२४) शिवराम. (२५) जयराम-भानु. (२६) अचरणी.

अर्थात्, हे अठरा संत शिवरामाच्या (शक १६०५) आधीचे हें सांगावयाला नकोच. समकालीन तुकाराम, रामदास, मुकेश्वर, वामन वगैरेंचा उल्लेख शिवरामाने केलेला नाही.

* * * *

॥ श्री ॥

शिवरामकृत

गीताचंद्रिका.

॥ श्रीमाहागणाधिपतये नमः । श्रीमत्पूर्णानंद लक्ष्मीनारायणशिवराम देशिकेंद्राय नमः । शुभमस्तु श्रीगुरुगोविंदायनमः । श्री सरस्वत्यैनमः माते चंदली प्रसन्न ॥
 ओं नमो जी विघ्ननाशा सकलनिगमार्थप्रकाशा अद्वया जय परमपुरुषा त्रिजगदाभासा । सावकाशा हृद्वकाशा माजि वसवी जगन्निवासा स्वरूप ईशाधीश-चित्सैत्थैक-सिधीशा ॥ १ ॥
 हे चि शब्दब्रह्म अवघे मूर्ति तुझी स्मृति च अवयव अर्थशोभा ते चि निजलावण्यघनदाटी । जाण अठरा ही पुराण ती च मणिगणभूषण आणि पयबंधन पट्टअंबर झळकते कैसें ॥ २ ॥
 क्षुद्रघंटा काव्यनटक रुपझुणीती अर्थध्वनी व्यासादिकाच्या बुत्धिदीप्ती मेखले शोभा । बाहु शडदर्शनभुजाकृती निजविसंवाद चि धरीती आयुधाने तो चि विद्वदनुक्रमू एका ॥ ३ ॥
 तर्कु तो चि फरशु नीतीभेदु तो अंकुश महावेदांतरस तो मोदक रसभरित मिरवतसे । बौधमत संडतिकदतु अपरकरी शोभत श्रुतिशी युक्त तर्क अमय वरदी हे स्निजधर्म ॥ ४ ॥
 आणि चतुर्विध पुरुषअर्थ भुजा स्वधर्म पद्मकर पदीश चुकवी अनर्थविपरितार्थ आयुध ते परिघ निष्कापत्व । अपरोक्ष चि सुदर्शनचक्र हा दशबाहुचा कुलपति विनायक म्हणुनि वदलों ॥ ५ ॥
 तेथ शूडाडंड तो सुविवेक परमानंद स्वसुखें हालत स्वानंदरदनु शुभ्रसा झळके । सुस्मईक्षणदृष्टि पूर्वात्तरमीमांस श्रवण बोधामृतमदा मुनिध्रमर सेऊं सेवनी ध्वनिती ॥ ६ ॥

१ नाटक. २ संबितक.

द्वैत अपि अद्वैत कुंभ तथा वरी उपनिषदसं विज्ञान-तेजे क्षळक देत किरिट तो साजे ।
 मुक्त मुक्तामळ सकळ सुखाचि ही स्वसुख दार्ढी रसबोधाचा मिरवला नागबंद तो ॥ ७ ॥
 गुरुकटाक्ष विनायकाची समपदं म्यां बंदिली जो तवं कसा भरला भला गितार्थमकरंदू ।
 जाण तेणें जीवधर विगूंतली तेथ चि खुणखुण करित गीताचंद्रिकेनें ध्वनित गुरुकरुणा ॥ ८ ॥
 ते चि नामिली भारती वाचेसि वाचिक चित्तचाळक घातका बुधीशि अजड-जडिवसे समता ।
 शुल्हसत्वप्रधानप्रधान त्या पितांचरें वेष्टित सोहहंस त्या वरी वसुनि शक्तिची वाजती वीणा ॥ ९ ॥
 तें यतो वाचे निवर्त्तते त्वमेव प्रत्यक्षं ब्रह्म असि इत्यादि सुखर मूर्छना ध्वनवी ।
 सुख अनिर्वाच्यावधी शुक्रभूतसृष्टिमालिका करिवरवरद ऐश्या भुजा सायुध लखलखिती ॥ १० ॥
 मध्य सूक्ष्म स्वानुभव निजमेखला तेथ अधोमुख उपनिषद त्या क्षुद्रघंटा सुरस खुणखुणिति ।
 सुमनमाळाप्रणद्वकंठ अपूर्व जेथु निगमघोषोद्घटसुविचारैक्यतातांबुल निजरंगे ॥ ११ ॥
 आस्तिक उचावलें तें सरळ नाक अवामलममुकमोतीज्ञानविज्ञानेक्यता डोळे ।
 देखणें टवटवित देखति पूर्णबोध टाला सुकुंकुम आड येति सलोभ केश श्रवणमुळी लावी ॥ १२ ॥
 मुकुटि कुंडल सुज्ञानभाकिविरकितेज राजयोगस्थिति सुखें आभरण लखलखिती ।
 त्रिगुण ही समता मिळुनी सरळ वेणी पाटिशी हे सच्चिदानंदैकघडित निजमूर्ति जगदंबा ॥ १३ ॥
 प्रकटली जैशीं मुखीं तो गुरुगुणार्णव वर्णिता दिधली बुडी आगें विना सर्वांगशीतळ ।
 आंत बाहिर निजसुखें सुखाडली भवसिंधु तरली आठवें विण आठवी उपकार सदुरुचे ॥ १४ ॥
 जयजया लक्ष्मीवरा जय आत्मदानी जी उदारा चुकविल्या तीं घेरझारा सहज तुज नमिता ।
 जीव हा चोखाळला तुक्षिया रुपासलिले चि शिवपण सोविळें तें ही मला आतळुं दिलहे नाहीं ॥ १५ ॥
 स्वप्रकाशें पाहतां न दिसे चि जगदांडंकरु जै सच्चिदानंदद्वय चि दिसते म्हणो जरि बा ।
 तें हि मायिकता अतद्यावृत्तिने वाचि केले म्हणुनि तूज्ञा तूं चि अतशी देखशी अपणा ॥ १६ ॥
 कुलगुरू तूं आमुचा अज्ञानहर मार्तांडकुळिचा अकुळ तूं मार्तांडभैरव तूं चि देवता ।
 तूं चि तूं उपनीतगुरु विद्यागुरु तु जनकजननी तूं चि तूं अपरोक्षगुरु निजअंतरात्मा तूं ॥ १७ ॥
 मायबाप जरी म्हणो तुज तेथ ही तनुचेनि संबर्त्थें विटाळ असतसा तूं नव्हेशी गा देवा ।
 तां असे केल मला की शरीर होते काय माये तनु पुढें होणार ऐसा शब्द ही नेणो ॥ १८ ॥
 दीसतां व्यवहार होतां वृत्ति वरि ही खेळनां सर्व अर्थतिक अभाव चि करुनि दावियेलें ।
 मायबापे मायबाप चि ने देखु ऐश्या तुला म्या मायबाप म्हणोनि देवा काय बडबडणे ॥ १९ ॥
 जननिजनकें पूर्ण हे संसारदायक म्हणुनि जाउनि चैत्य अन्य गुरूशि वंदुनि स्वहित साधावें ।
 हें तसें मज नाहि जालें भवपुत्री तारावया हृदयस्थ आपण बाप होउनि गुरुहर्षें आलाशी ॥ २० ॥
 जें यशोदानंद गौळी त्याचिया उत्कटतपें तूं देखोनि तुष्टुनी तूं तयाचा पुत्र जालाशी ।
 लक्ष्मणादिकां वरि बंधू अर्जुनादिकां सखा त्या भीमकादिकेंशी तूं जामात होशी वा ॥ २१ ॥
 जन्मजन्माजिततपें तूं त्याहला जालाशि सुलुभ हें नव्हे आश्चर्य कांहीं पाहतां देवा ।
 केवळ प्राकृत अहती अज्ञानवाहणी वहवता तां बाप होउनि तारिलें हे नवल मज वाटे ॥ २२ ॥
 माय लक्ष्मी बाप नारायण कसें अनकूळ दाविशि गृह चि मुककुटंब करुनि गृहस्थ जालशी ।
 तूं गुरु आपण चि अपुला असाशी पुर्णानंद होउनि मज ही पूर्णानंद केलें पुत्र म्हणवीतां ॥ २३ ॥

३ समपदें. ४ त्वां. ५ जे=यत्. ६ बंधु.

हृदयौ पूर्णानंद भरता वदनि पूर्णानंद उमटे नयनि पूर्णानंदमात्र दिसे चराचर हैं ।
 म्हणुनि पूर्ण परंपरा हैं आदि अंतां शिवस्वरूप घराशि आली तो अनुक्रम संत हे ऐका ॥ २४ ॥
 ईष दत्त तथा सदानंद तयांच्या शिष्य रामानंद निर्मलदेव तो गंभीर गुरुरावो ।
 ब्रह्मआनंदाख्य सहजानंद योगीराज पूर्णानंद चितीं साटवा तुम्ही सदानंद ॥ २५ ॥
 देव नारायणगुरु अवतार दाहा रचुनि नटूनि प्रकटला धरुनी च हा आवतार आकरावा ।
 सहजराजकुळीशि भूषण बाप नारायण आतां लक्ष्मी-विराजिन ऐकनाथपरंपरा ऐका ॥ २६ ॥
 देवनारायण तयाचा तो चि पूर्णानंद होउन शिवमुखी प्रकटोनि गीताचंद्रिका प्रकटी ।
 मुख्य आदी शिवगुरु मग दत्त योगीराज बरवा चंद्रआश्रन या जनी च जनार्दनू जाण ॥ २७ ॥
 ऐकनाथक तो चि जाली बाळरुण चि होउनी लक्ष्मीशिवपदीं ठेविलें नारायणाकार ।
 तो चि लक्ष्मी माय होय परंपरारूपे चि हे प्रत्यक्ष गोदा आपण जाली कन्यकारूप ॥ २८ ॥
 मेरु सहजानंद नारायण गुरु स्वपरंपरामंदार येकोवाचि लक्ष्मी संपदायाची ।
 येका रूपा भूमिका तेथें सहज तें बीज पडतां सरळ हा शिवरामअंकुर सूक्ष्म अंकुरला ॥ २९ ॥
 भक्तिगोदेचा जळें हा वडतां वाक्पुष्पमेळीं सुफल हा गीतार्थ कैसा सफळीतू फळला ।
 पयस्वनामोद्गंधा वासवी सर्वस्वदेशे परंतु जे ग्राहिक सज्जन चि सेवितीं हैं ॥ ३० ॥
 आंतुळीं ते टाकणे की बरिल साली काढणें हे काहीं नलगे सेवणे सहज चि फळती ।
 क्षीरआवर्णव येकनाथक लक्ष्मीयेचा गर्भ तेथें गोडिये तो सहज नारायण असे हो कां ॥ ३१ ॥
 तेथूनी शिवरामचंद्र तथा च पासुनि चंद्रिका त्रैलोक्य नुजळी रात्रीदिवस ग्रशितु चि निवे ।
 म्हणुनि गीताचंद्रिका हे संजयो धृतराष्ट्र तो संवाद आर्तचकोरनृष्णा ॥ ३२ ॥
 व्यासआननपद्मगीता ध्यावया मकरंद तेथें भ्रमर होउन पातळीं मग चंद्रिका ध्वनयी ।
 वित्पती मज नाकळे सद्भक्ति म्हणिजे काय की साधन मुळीहूनी काहीं नेणे ज्ञान कैच काय ॥ ३३ ॥
 मी असा गीतार्थरचना रचिन म्हणणे हा विनोद निलाजिग संता पुढें वटवाटिन मी आलों ।
 श्रीमहाभगवंतगीतागर्भ कोठे पामराहुनि पामरु हे बुद्धि कोठें अर्थ विवराया ॥ ३४ ॥
 वृक्षफळ ते गगनगर्भी ते धराया उडत वामन देखतां उपहास तैसा बुद्धि हे माझी ।
 हा विनोदु पहावया व्यासादिमुनिवर पातले आणोक ही ते संतु मुकुंदराजादिक आणि नाम ॥ ३५ ॥
 ज्ञानदेवादींक दिगंबरदास सहजानंद येका दत्त सुंदर केशवादिक पावले मार्गें ।
 काशिविश्वनाथशिशा नृहरी भगवंत मृत्युंजय ही परमानंद आणि अनंतशिवसींधु ॥ ३६ ॥
 राम तो जयराम भानू अंबरपी हे वृत्ती आगोर ते ही आले पहावया कौतूक ।
 संतजन हे देखतां सर्वें

॥ ३७ ॥

(येथपासून पुढें येक सवंध पाठपोट पान गहाळ.)

हा सुभद्राहृदयनंदेनु अर्जुनु अभिमान्यु आणि काहीं दृपदंनृपवरपुत्र सकळ ही पातले असती ।
 विकर्में क्षिर्तवारि न माति असें विलोकुनि सैन्य दुर्योधन म्हणे द्रोणाशि पाहे पाहे महावीरा ॥ ६ ॥

॥ श्लो० ॥ अस्माकुं तु विशिष्टा ये तान्निबोध द्विजोत्तम ।

नायका मम सैन्यस्य संज्ञायै तान्ब्रवीमि ते ॥ ७ ॥

एक आतां आमुचा दळभार येथिल वीरनायक ते प्रसंग तूज मी सांगेन द्रौणा ऐक ।
सह मी उद्देशेन विर ऐक दोष निरोपिजेतील आदिकरुनी मुख्य पें तूज सारिखे जेजें ॥ ७ ॥

॥ श्लो० ॥ भावान्भीष्मश्चकर्णश्चरुपश्चसमतिजयः ।
अश्वत्थामा विकर्णश्च सोमदत्तिस्तथैवच ॥ ८ ॥

तूं तसा हा भीष्म गंगानंदनू तेजप्रतापि सूर्य वीर विकर्ण अश्वत्थामनामा तो ।
पैल समतिजय तसा तो सोमदत्ती रूप जयाच्या प्रचळव्यापारें जगत्रय संहरे ते हे ॥ ८ ॥

॥ श्लो० ॥ अन्येचयहवःशूरामर्त्यैत्यकजीविताः ।
नानाशास्त्रप्रहरस्ताःसर्वैर्युधविशारदाः ॥ ९ ॥

येथ जेवि पतावृता पति लागि सर्व हि देतसे तेसे चि हे मज लागि प्राणें तनु मने असती ।
अस्त्रविद्यापारगत अवतार अप्रतिमलज्या पासुनी शास्त्रास्त्रविद्या काय गणवति ते ॥ ९ ॥

॥ श्लो० ॥ अपर्याप्तदस्माकंचलंभीष्माभिरक्षितं ।
पर्याप्तद्विदंभेतपांचलंभीष्माभिरक्षितं ॥ १० ॥

क्षेत्रियां जो श्रेष्ठ भीष्मा पाड हा दळवे म्हणाचा ज्याचिया शौर्याशि लोकत्रय दिसे थोडें ।
पांडवाचे सैन्य निपट चि थोकेडें वरि भीमसेनाये तो पति काय म्हणुनी हेळसुनी बोले ॥ १० ॥

॥ श्लो० ॥ अयनेपुचसर्वेपुयथाभागमवस्थिताः ।
मेवाभिरक्षंतूभवतःसर्वैवही ॥ ११ ॥

आपुलाले बाप हो दळभार हे सरसे करा जेजे जया अक्षोहिणी तांते चि आवरिजे ।
मी च ऐसे मानुनी भीष्माचिया बोलां असावे त्याशि रक्षां तो चि अमुचे सकल जावत ही ॥ ११ ॥

॥ श्लो० ॥ ॥ संजय उवाच ॥ तस्य संजनयन्हर्षं कुरुवृत्थः पितामह ।
सिंहनादं विनद्योच्चैः शंसं दध्मौ प्रतापवान् ॥ १२ ॥

ऐकुनी दुर्योधनोका बहुत संतोपोनि भीष्मे सिंहनादे गर्जुनी शंखाशि आस्फुरलें दानि नाद ही मिळति ।
तें गंडगडित अंबरनिधी सकळ त्रैलोक्य बधरीभूत तणे तुष्टला नृपती ॥ १२ ॥

॥ श्लो० ॥ ततःशंखाश्चभेर्यश्चपणवानकगोमुखः ।
सहसैवाभ्यहन्यंतःसशब्दःस्तुमुलोभवत् ॥ १३ ॥

मग वायें वाजती भेरी निशान मृदांग शंस ही येक ऐक सरें गर्जरें शब्दघनदाटे ।
तेथ + + + + + कांप सुटे सुरा तंव पांडवा कडे काय जालें ऐक ते राया ॥ १३ ॥

॥ श्लो० ॥ ततःश्वेतैर्हयैर्युक्तैर्महती स्यंदने स्थितौ ।
माधवः पांडवश्चैव दिव्यौ शंसौ प्रदध्मतुः ॥ १४ ॥

कायतें गरुडाचिये हे जावलीचे चारु तेजें सूर्य वारा लोपती कीं मेरुदीतीचे ।
जेथ सारती देव आपण त्या रथी बैसोनि नरनारायण ही तें दिव्य शंस स्फुरितां जाला ॥ १४ ॥

१ दळपतिमन्यः=दळवे ह्मणाचा, १० सैन्यपति=सैनाये=सैनाय, ११ तृतीया त ची एक-
वचनं, १२ मानुनी=म्हणुनी, १३ अनद्यतने भूते लङ्, १४ तुप् (निष्ठा)=तुष्टल; तोषय् (णिच्
निष्ठा)=तोषल (तोषित+ल=तोषियल=तोषिल=तोषल), १५ हय,

॥ श्लो० ॥ पांचजन्यं हृषीकेशो देवदत्तं धनंजयः ।

पौंड्रं दध्मो महाशंखं भीमकर्मा वृकोदरः ॥ १५ ॥

पाठिशीं घालुनि पार्थिक आपण हरि राहुनी पुढां मग पांचजन्य हृषीक-नायक फार आस्कुरी ।
देवदत्त धरी धनंजय काळ जैसा खवळला तेवि स्फुर्वा भीम आपण पौंड्र-शंखातें ॥ १५ ॥

॥ श्लो० ॥ अनंत विजयं राजा कुंतीपुत्रो युधिष्ठिरः ।

नकुलः सहदेवश्च सुघोषमणिपुष्पकौ ॥ १६ ॥

ते हि मिनले शब्द तंव तो धर्मराज कुंतिकुमरु अनंत-विजय-ख्यात-शंख ध्वनविता जाला ।
नकुळ आस्फूर्तीत सुघोष तसा चै सहदेव मणिपुष्प शि^{१६} त्या घनदाटघोषे काळ गजवजिला ॥ १६ ॥

॥ श्लो० ॥ काश्यश्च परमेष्वासः शिखंडी च महारथः ।

धृष्टद्युम्नो विराटश्च सात्यकिश्चापराजितः ॥ १७ ॥

जे धनुर्वियाविशागदा काशि शिखंडी सात्यकी अमाणि धृष्टद्युम्नि तो ही विराटनृपवीरु पाहतां ।
प्रति नाहि ज्याशी करी प्रभाव कवण याते प्रकृत्या आणि ही किती म्हणुनि निवडू कवणकवणातें १७

॥ श्लो० ॥ द्रुपदो द्रौपदोयाश्च शर्वशः पृथिवीपते ।

सौभद्रश्च महाबाहुः शंसन्दुः पृथक्पृथक् ॥ १८ ॥

द्रुपद-नृपवर द्रौपदी-सुत आणि सुभद्रा-तनय ते महाबाहु अपुले शंख आस्फुरतां ।
तो बहुत ध्वनि तृण-कल्लोळघोष अचाट तेणे केवळ ब्रह्म-कटाह हा शतकूट हो पाहे ॥ १८ ॥

॥ श्लो० ॥ स घोषो धार्तराष्ट्राणां हृदयानि व्यदारणैत् ।

नभश्च पृथिवीचैव तुमलो व्यनुनादयन् ॥ १९ ॥

शोशि कूर्म ही त्या अघातें जगति-भार चि सांड पाहती मेरुमद्रादि कांपित सिंधुजळ उसळे ।
जवं सुरीं मनि धाक घे^{१९} तंव और्वीरी हरी प्रळय तन्हि तो घोष सकळ ही कौरवाचे हृदय विध्वंशा^{१९}

॥ श्लो० ॥ अथ व्यवस्थितान् दृष्ट्वा धार्तराष्ट्रान्कपिध्वजः ।

प्रवृत्ते शखसंपाते धनुरुयम्य पांडवः ॥ २० ॥

तेथ तें धृतराष्ट्रनंदन बाण वर्षति ज्यवि प्रळयी जळधरावलि तेवि सेना सज्ज जो होय ।
तो सभवंता देखुनी रणरंग बहु संतोपुनी हळु सहज लीलीं धनुष उचली पंडुनंदन तो ॥ २० ॥

॥ श्लो० ॥ हृषीकेशं तदा वाक्यमिदंमाह महीपते । ॥ अजुंन उवाच ॥

सेनयोरुभयोर्मध्ये रथं स्थापय मेच्युत ॥ २१ ॥

धनुष्य उचलुनि करुनि शरसंधान अजुंन मग तदा नृहरीशि पाहुनी काय बोले परिअसी राया ।
अच्युता जय रूण-जी दुळभार उभय हीं कडकडित दोहि सेना मध्य रथ नेऊनि ठेवावा ॥ २१ ॥

॥ श्लो० ॥ यावदेनान्निरिदयेहं योऽधुकामानवाच्छितान् ।

कैमेया सह योत्थ्व्यंमाध्मिन्नणसमुद्यमे ॥ २२ ॥

१६ लङ्. १७ स्यः (त्यद्)=चा (सर्वनाम). १८ चित्=चिअ=चि=शि. १९ सांड
(द्वितीया). २० लङ्. २१ लङ्. २२ लङ्. २३ लङ्. २४ तृतीया.

ज्वं सकळिका सैन्यका न्यहाळुनि जे जुंझावया उचैलोनि आले असति धरुनी अर्थ हीं मजशी ।
या अपार रणांगणांगिणी कवणे-नशी म्या जुझिजे ते वीर म्या पैहवे च लागति म्हणुनि गा रुष्णा ॥२२॥

॥ श्लो० ॥ योत्स्यमानानवेक्ष्वहं य एतेत्र समागताः ।

धाचंराष्ट्रस्य दुर्मुत्थैर्युधे प्रियचिकीर्षवः ॥ २३ ॥

सहज-दुष्ट स्वभाव यांचा बहुत आंगी केंस धरिता पण विठिवे^{३२} वीण हाव बाधीति युधविपर्या ही ।
दुष्टमति दुर्योधना प्रिय करिति युध्वी स्थिर नव्हती तन्ही पाहू कां आले असति जे येथ जुझाया ॥२३॥

संजय उवाच एवमुक्तो हृषीकेशो गुडाकेशन भारत ।

सेनयोरुभयोर्मध्ये म्हापयित्वा रथोत्तमं ॥ २४ ॥

हे असो सांगोनि संजय करुनियां धृतराष्ट्र सावध काय बोले ऐक राया वर्तलें मग काये ।
ऐकुनीयां अर्जुनें जे बोलिलें तो पांळराये टोनि सेना माजि नेउनि रथ उभा केला ॥ २४ ॥

॥ श्लो० ॥ भीष्मद्रोणप्रमुखतः सर्वेषां च महीक्षितं ।

उवाच पार्थ पश्यैतान्समवेतान्कुरूनिती ॥ २५ ॥

अणिक ही आले असती जे भूप भीष्म-आदिकरुनी सकळ ही सन्मुखि च आहाति थीर करुनियां ।
आपुला रथ अर्जुना तूं पाहे पाहे म्हणोनियां सर्वज्ञनार्ये पार्थ चेववाला ॥ २५ ॥

॥ श्लो० ॥ तत्रापश्यत् स्थितान्पार्था पितृनयपितामहान् ।

आचार्यान्मातुलान्भ्रातृन्पुत्रान्पौत्रान्सर्वास्तथा ॥ २६ ॥

स्वस्थ होउनि पाहतां तवं गोत्र-कुळ तें सकळ ही गुरु पिता अणि पितामहादिक असति तें आले ।
मावळे आचार्य बंधू कुमर शाळक इंद्रमैत्र ही पौत्रआदिकरुनि अर्जुन देख-तें जाला ॥ २६ ॥

॥ श्लो० ॥ श्वशुरान्मुहूदाश्रैव सेनयोरुभयोपरी ।

तान्समीक्ष्य कौर्तेयः सर्वान्चंधूनवस्थितान् ॥ २७ ॥

मुहूद ससरे सोयरे जे-आदि दाहि दळांत पहाता गोत्र-जन ही जिकडे तिकडे पार्थ सा-शंका ।
तवं^{३३} तया रुष्णा मनी मग वांटिल विस्मय पुढील ही जाण-ता हि तथापि राहे उगाच ते वेळे ॥२७॥

॥ श्लो० ॥ रुपया परमाविष्टो विषीदंन्निदमवावित् ॥ अर्जुन उवाच ॥

दृष्ट्वेमं स्वजनं रुष्ण युयुत्सुं समुपस्थितं ॥ २८ ॥

जेपि^{३४} उन्मद कामिकू निर्जयुवति विसरुनि आंन सेवी विप्रमे तैसे चि जालें अर्जुना तेथें ।
चित्त करुणो हस्तकि शिरऊनि बोले रुष्णजा हा गोत्रवर्ग चि देखिला ही युध्यास आला असे ॥२८॥

॥ श्लो० ॥ सांदंति मम गात्राणि मुक्तं च परिशुष्यती ।

वेपथुश्च शरीरे मे रोम हर्षश्च जायते ॥ २९ ॥

हे सकळ संयोम-उद्यत होउनी आहेति आलें परि प्रैत्य आपणाशि केंसें उचित हे होये ।
देख करणे विकळ जाली मुख हि होतें कोरडे तनु-थरथरें उमटती आंगा वरी काटे ॥ २९ ॥

२५ उच्चल्य. २६ श्रयं=स्पर्धा. २७ दर्शनाय=पहव (वा-वी-वें). २८ कंस=द्वेष. २९ पौरुष. ३० गोपाळराये. ३१ यदादि=जेआदि (समास). ३२ तवं. ३३ षष्ठी. ३४ वाटला. ३५ जैसी. ३६ समास. ३७ खालिगी द्वितीया. ३८ विभ्रमे-भ्र=प्र. ३९ समास, ४० प्रत्यक्=प्रत्य (जलट), ४१ चतुर्थी. ४२ समास-तृतीया,

॥ श्लो० ॥ गांडीव संसते हस्तात्वक्चैव परिदहते ।

न च शक्रोभ्यवच्छातुं भ्रमतीव च मे मनः ॥ ३० ॥

पहा पहा जे काठिण-कौष्ट ही भेदुनीया भ्रमर जाये त-ही कमळ-कळिकेंतुनी स्नेहे िचि निघवे ना ।
तेवि शिव ही जींकिला त्या पार्थकरिच निघले धन म्हणे मन भ्रमि तापले निघणे बरें येथुनी ॥ ३० ॥

॥ श्लो० ॥ निमिच्चानि च पश्यामी विपरीतानि केशव ।

न च श्रेयो न पश्यामी हत्वा स्वजनमाहवे ॥ ३१ ॥

ऐथ देवा बहुतीये परि पाहता स्वजनाशी समरी जुंझतां बहु वोखटे होयील मज भासे ।
या वरी शर वाँहवे तरी धर्मादिकातें कां न र्थ्यावें म्हणुनि हे मज प्रत्ययाशी नैथे^{२९} चि महापार्षे ॥३१॥

॥ श्लो० ॥ न कांक्षे विजयं कृष्ण न च राज्यं सुखानि च ।

कान्तो राज्यन गोवेदं कीं भोगे जीवितेन वा ॥ ३२ ॥

कृष्णजी मज विजय-प्राप्ती कदा इच्छा नाहिं केवळ निघता मज आलिया मग राज्यसुख कार्या ।
चुकविता येथुनी वर कांहीं आम्हा लाभू चि जाग किंती जिणें या राज्यभोगें काय मज लाभू ॥३२॥

॥ श्लो० ॥ येषामर्थे कांक्षितंनो राज्यं भोगाः सुखानि च ।

त इमेवस्थिता युद्धे प्राणास्त्यक्त्वा धनानि च ॥ ३३ ॥

जे अम्ही दिक्पाळ जिंकुनि जीर्वात्सां विक्रमं जें जोडिले तें या समस्ती भोग भोगावें ।
जाण ते हे + +^{३२} ण पांडा भांडार टाकुनियां जुजाया असति आले स्वर्गा ही पण मज न जुडावेना ॥

आचार्याः पितरः पुत्रा स्वयैव च पितामहाः ।

मातुलाः स्वशुराः पौत्राः शालाः संबन्धिनस्तथाः ॥ ३४ ॥

कवण हे तूं नेणशी जे पैल भीष्म द्रोण ज्याचा परम हा उपकार आम्हा बोलवे ना ते ।
पितर मातुळ पुत्र सरुरे ते पितामहा शाळ नातू सोयरे आपुलें चि म्हणुनि दोष बहु आथी ॥ ३४ ॥

येतान्नहंतुमिच्छामि घ्नतोपि मधुसूदन ।

आपि त्रैलोक्य-राज्यस्य हेतोः कान्तु महीरुते ॥ ३५ ॥

हें सुखें जे करितु अथवा येथ मारितु मज जिवें पण आपण म्या नेणत याचा मनि^{३५} हि न धरावा ।
राज्य पूर्ण त्रिलोकीचे जरि हस्तकी जोडेरु तरि हे अनुचित पण जाणे मला तें कवण कार्याचें ॥३५॥

निहत्य धार्तराष्ट्रान्नः काः प्रीति स्याजनादृन ।

पापमेवाश्रयेदस्मान्हत्वैतानाततायिनः ॥ ३६ ॥

आतताई हे ज-ही म्या मारिलें तरि काय आम्हा गामि वर सांचेल पदरीं पातक चि बहुधा ।

मग सहज तूं दूरि होशी बहु परी मज जोडलीशी जेंसें सकदमसरवेरीशी चातक अव्हेरी ॥ ३६ ॥

२३ समास. २४ पार्थकरस्थं=पार्थकरीचं विशेषण धन चें. २५ धनुः=धनु. हा अपभ्रंश सध्यां अशिष्ट योजतात. २६ तृतीया. भ्रमि (खी). २७ वावे (ज्ञानेश्वरी)=वाहवे (वातव्याः) अनेकवचन. २८ मारावें. हन-घात. घातितव्यं=ध्यावें. २९ नै बद्दल नकलकारातें ते लिहिला आहे. तो अर्थात् चूक. सबब, नै. ५० पछी. ५१ समास. जीवितसमम्=जीवितसां. ५२ दोन अक्षरें फाटलीं आहेत. ५३ तृतीया. माझ्यातें. ५४ मनु्यु=मनी, मनि (राग). ५५ जोडलेयासी=जोडल्यासी=जोडलीशी. ५६ समास.

तस्मान्नाहो वयं हेतु धार्तराष्ट्रान्सवांधवान् ।

स्वजनं हि कथं हत्वा सुखिनः स्यान् माधव ॥ ३७ ॥

धास्तव चि मी युध्य न करी शस्त्र हीं न धरि तयां वरि स्वजन मारुनि सहाज होवें पात्र दोषाचें ।

अंतरुनिया मग तुला ते हृदय फुटूनीयां मरावें सुख कदापि नसे चि स्वप्नी तुज विण रमरमणा ॥ ३७ ॥

यद्यप्येते न पश्यंती लोभोपहनचेतसाः ।

कुलक्षयरुतं दोषं मित्रद्रोहे च पातकं ॥ ३८ ॥

हे जन्ही परमाभिमान-मदं चि शांकोळिजती युधेशि येती तन्ही स्वहित आम्ही पाहावे लागे ।

गोत्र-निजकुळघानज-दोष तसें मित्र-द्रोह-पातक विघ्न हे चुकतां आम्हाशि निकें नव्हे काये ॥ ३८ ॥

कथं न ज्ञेयमस्माभिः पापदस्मान्निवर्ततु ।

कुलक्षय-रुतं दोषं प्रपश्याद्भिर्जनादनं ॥ ३९ ॥

कां विलोकुनि अग्नि सन्मुख त्वरित न फिर तरि क्षणात जळुनि जायिल तेव्हां काय मग कीजे ।

तेवि हो कुळनाश दोष हि मति-मत प्रकट-प्रकट जाणुन म्हणूनि च जनादना सांग न फिरावे ॥ ३९ ॥

कुलक्षये प्रणश्यति कुलधर्माः सनातनः ।

धर्मं नष्टे कुलं कृत्स्नमधर्मोपिभवत्युत ॥ ४० ॥

जेवि काष्टी काष्ट मथिना अग्नि उपजुनि काष्ट जाळी तेवि कुलवध घडत तन्ही कुलधर्मगती नाशे ।

विधिनिषेध तसें चि सारासार-शोधन राहिलें कुळ-नाश मुळि हे अधर्म कुळावरि च वाजे ॥ ४० ॥

अधर्माभिभवात्कृष्ण प्रदुष्यति कुलस्त्रियः ।

स्त्रीषु दुष्टास्तु वाण्येय जायते वर्णशंकरः ॥ ४१ ॥

हा स्वधर्म चि जाय तेव्हां इंद्रियें श्लोढवती मग कुळवती ह्या अंगना सहजें चि व्यभिचरति ।

वर्ण-शंकर होय ते महा-पातक सकुळीं प्रवेशति चोहटाचा पड्याशि जैसे श्लोढति काक ॥ ४१ ॥

शंकरो नरकायैव कुलघ्नानां कुलस्य च ।

पतंति पितरो ह्येषां कुलपिंडोदकक्रियः ॥ ४२ ॥

आणिक ही कुलघातका स्वकुलाशि रौरवनरक ठाकती नित्य-नेमितिक-क्रिया मग सर्व ही रहती ।

सकळ पितर हि बुडति ते मग कवण कवणा दे तिळोदक सांग पा आ-ब्रह्म कुळ नरकांत आपूविजे ॥ ४२ ॥

दोषैरेते कुलघ्नानां वर्णसंकरकारकैः ।

उत्सायते जातिधर्माः कुलधर्माश्चशाश्वतः ॥ ४३ ॥

कुलविनाशक-वर्ण-संकर-कारका दोषा च करितां सकळ-याति-कुला-सहित तो धर्म विध्वंसे ।

आपुल्या सद्नासि वन्ही लागना अगिस्त्री घरें जाजिळांत तेसा सकळकुळसह घातु हा ठेला ॥ ४३ ॥

उत्सन्नः कुलधर्माणां मनुष्याणां जनार्दन ।

नरके नियतं वासो भवतीत्यनुयुश्रुमः ॥ ४४ ॥

वर्ण-धर्म-कुल-प्रमाद-भ्रष्ट जे त्या प्रीणियासें असंडनरकी वास म्हणउनी ऐकत चि आहो ।

तेथुनी कल्पांत वरी पर उकल नाही शाश्वत चि हें या अतःपर परदोष अणिकें न हि मनी पाहतां ॥ ४४ ॥

५७ रमारमणा. ५८ इंद्रियें. ५९ सौरावर्णे=सैलावणे (शिथिल, खैर होणें). ६० मांसासि पलासि=पळशि. ६१ अजाव्वल्यत लडू. ६२ चतुर्थी. स्मै=सै=सै=सि=स.

अहो बत महत्पापं कर्तुं व्यवसिता वय ।

य-द्राज्य-सुख-लोभेन हन्तुं स्वजनमुह्यता ॥ ४५ ॥

एकतां हें प्रत्यवाय अञ्जुनि आम्हा त्रास नुपजे हृदय वजाचें काय घडलें नेणवे अमुच-राज्य ।
लोभें स्वजन गोत वधावया सैन्ये जालो दोष हा प्रत्यक्ष दिसतां न फिक्र अद्यापी ॥ ४५ ॥

यदि मामप्रतीकारमशस्त्रं शस्त्र-पाणयः ।

धार्तराष्ट्रारणेहन्तुः ॥ ४६ ॥

या वरी आतां जीयावें या परीस हे पण बरें जे शीख सांडूनियां सहावें बाण तिख साचें ।
तेथ याच्या हस्तकी जें मरण ते ही निकें चि पा घोररूपा कल्मषाचि चाड मज नाही ॥ ४६ ॥

॥ संजय उवाच ॥ एवमुत्कार्जुनः संख्ये रथोपसृष्ट उपाविशत् ।

विसृज्य शरसं चापं शोकसंविज्ञमानसः ॥ ४८ ॥

या परी बोलोनि अर्जुन धनुष-बाण त्यजोनि सुमरी न धरत चि आला मही व रथीहुनी पडला ।

जेवि राहुग्रस्त भास्कर होय तो मग कांतीहीनू तसा चि मोहे ग्राशिला तो पार्थ रणरंगी ॥ ४८ ॥

या उपरी देखोनि पार्थ सखेंदु मग सर्वज्ञ-नायक कवणता परमार्थ-बोध कसा निरोपिलें कीं ।

ते पुढा बरवी कथा कौतुक वानुनी संत-श्री-नाथ-पदरज वंदूनि शिवराम अनुवादे ॥ १ ॥

॥ संजय उवाच ॥ तं कथा रूपयाविष्टमश्रुपूर्णाकुलेक्षणं ।

विपीदंतमिदं वाक्यमुवाच मधुसूदनः ॥ १ ॥

मग तया प्रति काय संजय बोलिला परीशीर्न पा शोका-कुली-त तो पार्थ रुदन करितूसे ।

लवाणि उदक झळबळेया परी विराले हृदय त्याचे पाहुनी पार्थां प्रति तो काय हरि बोले ॥ १ ॥

॥ श्रीभगवानुवाच ॥ कुतस्त्वा कश्मलमिदं विपमे समुपस्थितं ।

अनार्यंजुष्टमस्वर्ग्यमकीर्तिकरमर्जुन ॥ २ ॥

अर्जुना तूं कवण आहसि काय हा करितोशि आक्रम कायसा तुज खेद येथे येउनी पडला ।

इहपरत्रिकें सुख हरि असत्या यशासि करवी नाश मूर्खपण हें म्हणुनि आर्यजनां नव्हेजोगें ॥ २ ॥

॥ श्लो० ॥ क्लेशं मा स्म गमः पार्थ नैतत्त्वय्युपपद्यते ।

क्षुद्रं हृदयदौर्बल्यं त्यक्त्वोत्तिष्ठ परंतप ॥ ३ ॥

हें कदा तुज माजि समरी रुपाळुपण नसिजे^१ चि येणें जोडलें नीशिल तुझ हें युद्धे काय नवें ।

क्षेत्रियाशि कुडें हृदयिचे का दिले-पण त्यजुनि ऊठ तपोधना ऐसे वळखुनी पार्थ मग बोले ॥ ३ ॥

६३ समाप्त. अमुच (विशेषण) + राज्य=अमुचराज्य. ६४ लोभ ! किंवा लोभें तृतीया. (परंतु, येथें तृतीया नाही, ओढून ताणून तृतीया करावयाची आहे.) ६५ सन्नद्ध, सज्ज. ६६ शस्त्र. ६७ प्रथमा एकवचन; निकें=निकें. ६८ परिशी=परिशानि. परिश्रुणु. ६९ पष्ठी झळबळेया. ७० द्वितीया कर्मप्रवचनाय. ७१ विधिलिङ् न स्यात्. ७२ लृट् नश्यते. ७३ ये=य (अर्वाचीन). प्राचीन पोथ्यांत य हा उच्चार ये या खुणेनें दाखवात. वरची मात्रा प्राचीन य चें शेषूट आहे.

॥ श्लो० ॥ अर्जुन उवाच ॥ कथं भीष्ममहं संख्ये द्रोणं च मधुसूदन ।
इपुभिः प्रतियोत्स्यामि पूजाहोवरिसूदन ॥ ४ ॥

तूंचि गां मधुसूदना हो पाहि पाहे प्रमाद की संग्राम अमुचे पूज्य जे हे द्रोणभीष्मादी ।
वैर ज्याशि मनी न धरं ते कसे प्रत्यक्ष वाणी विधिजे गुरुदाक्षिणं हे काय उतरावां ॥ ४ ॥

॥ श्लो० ॥ गुरूनहत्वा हि महानुभावान् श्रेये भोक्तुं भैक्ष्यमपीह लोके ।
हत्वार्थकामास्तु गुरूनिहैव भुंजीय भोगान्मुधिरादिग्धान् ॥ ५ ॥

हे महानुभवी गुरुवर याशि न + + + मागणं शिक्षा निकें पर न धरु यां वर शस्त्र मी आतां ।
पाहे देवा मारुनी हेयाचिया रुधिरें बुडाले भोग केवि सेविजति या लागि अनुचित हें ॥ ५ ॥

॥ श्लो० ॥ न चैतद्विद्यः कतरन्नो गरियो यद्वा जयेम यदि वा नो जयेयुः ।
यानेव हत्वा न जिजीविषामस्तेवस्थिताः प्रमुखे धार्तराष्ट्रः ॥ ६ ॥

ज्याशि वैरे मारितां प्राण चि आम्ही सांडिजे संग्राम-व्याजे करूनिया ते हे उभे असती ।
ऐशिया वधणें बरें की हे अवेरुनिया निघावे यात कवण निकें करावें ते आम्ही नेणो ॥ ६ ॥

॥ श्लो० ॥ कार्पण्यदोषोपहतस्वभावः पृष्ठामि त्वा धर्मसंमूढचेतः ।
यद्येय स्यान्निश्चितं ब्रूहि तन्मे शिष्यस्तेहं शाधि मां त्वां प्रपन्नं ॥ ७ ॥

दृष्टिशी तम आड येता मग समीप असतां दिसे ना तेवि मोहे घाशिल हित अहित उमजे ना ।
तरि निकें ते जाणुनी आम्हाशि सांगवें तूतें चि अनन्यभावे शरण शिकवी शिष्य मी आपुला ॥ ७ ॥

॥ श्लो० ॥ न हि प्रपश्यामि ममापनुद्याद्यच्छोकमुच्छोषमिन्द्रियाणां ।
आवाप्य भूमावसपत्नमृत्थं राज्यं सुराणामपि चाधिपत्यं ॥ ८ ॥

येथ पृथ्वीतळ ही आपुलें जालिया आणि इंद्रपदवी पावल्या हि शोक हा नैवें जाये मानसिचा ।
तुक्षिया करुणें विना हें चित केवि निवेल जेवि मृताशि अमृतां वांचुनि वरकड नये कामा ॥ ८ ॥
काय मोहे काळ-सर्पें ग्रासिला तो वीर अर्जुन गिरिवरू की प्रश्य-अनळें वणवला काये ।
फेडिजे दृष्टि सवें विष गारुडी हरि जवाळि मिस्रे काय की घननीळ अर्जुन-गिरिशी निवर्वाळ ॥ ८ ॥

॥ श्लो० ॥ संजय उवाच ॥ एवमुक्त्वा हृषीकेशं गुडाकेशः परंतप ।
न योत्स्य इति गोविंदमुक्त्वा तूर्णान् बभूव ह ॥ ९ ॥

कृष्णजी तूं जाण अतां सबथेव न जुंक्षवे मज या परी बलौनि पार्थ उँगवला तेथे ।
अर्जुनाचें बोलणें ऐकोनि विस्मय पावला हरि काय तेथें वतलें तें परियशी राया ॥ ९ ॥

॥ श्लो० ॥ तमुवाच हृषीकेश प्रहसन्निव भारत ।
सेनयोरुभयोर्मध्य विपादंत्तानिदं वचं ॥ १० ॥

त्या च देसेनार्थिर्थां रीव र्वैला जाणोनि अर्जुन ज्या परी उमजे धरी धीर या परी च हरी ।
बोळू आरंभिलें जेवि असाध्य देखुनि रोग अमृता सारिलें तो देत ओषध रोगिया वैद्यु ॥ १० ॥

७४ अव्यय. ७५ विधिलिङ्-विध्यन्ताम्. ७६ तीन अक्षरें पुसटलीं आहेत. ७७ नैव=
नव. ७८ द्वितीया. ७९ उत्कायितः=उगायिला=उगवला (दुःखी झाला, सव्ध झाला). ८० दौन,
८१ राजा अर्जुन. ८२ द्रवला.

॥ श्रीभगवानुवाच ॥ अशोच्यानन्वशोच्यस्त्वं प्रज्ञावादांश्च भाषसे ।

गतासूनगतासूंश्च नानुशोचंति पंडितः ॥ ११ ॥

जाणतां तूं म्हणविशी पण नेणिवेशी न संडिशी शाकवी हें शि ' आम्हाशि बहुधा तूं चि नीतीते ।
तूंचि कर्ना काय मृष्टिशी भ्रमुनी रडशी आप नेणुनी होतजात आनादि जाणुनी संते शोचति ना ११

॥ श्लो० ॥ न त्वेवाहं जातु नाशं न त्वं नेमे जनाधिप ।

न चैव न भिष्यामः सर्वे वयमतः परं ॥ १२ ॥

अर्जुना तूं मी अणिक ही जे अपेप नृपाळ हे ऐसे चि रसती नासती हें भ्रांति विण काये ।

उपजतें आणि नासतें मायामया चि जाग यहीं वस्तुमा चि येथ गमना-गमन हें केंचें ॥ १२ ॥

॥ श्लो० ॥ देहनोस्मिन्यथा देहेऽकौमारं यौवनं जरा ।

तथा देहांतरप्राप्तिं धीरस्तत्र न मुह्यती ॥ १३ ॥

जेवि ऐक-शरीर वयसा भेद बहुविध जाणशी कौमारतादिक जातयेतां देहि तो तैसा च ।

तेवि घडमोडी घडे चैतन्य ते निश्चळ असे जें जाणत्याला मोहदुःख कदापि तंव नाही ॥ १३ ॥

॥ श्लो० ॥ मात्रास्पर्शास्तु कौंतेय शीतोष्णसुखदुःखदा ।

आगमापायनो नित्यास्तांस्तितिक्षस्व भारतः ॥ १४ ॥

इंद्रियें द्वारें जि अंतःकरणा विषया सेवितां शीतोष्णहर्षविषाद् तेणें सहज आकळिजे ।

मुळिचें लटिकें विषय दिसत हि स्वप्न परि अनित्य म्हणोनि तूं अड्हेर याचा संग न करी गा ॥ १४ ॥

॥ श्लो० ॥ ये हि न व्यथयंत्यते पुरुषं पुरुषर्षभ ।

समदुःखसुखं धीरं सौमृतत्वाय कल्पते ॥ १५ ॥

हे जयाते विषय नाकळेति तथा पुरुषाशि सुखदुःखें न पावती गर्भसंग तथा न पाचारी ।

नित्यरूपें सुखैकघन तो बोळसावा लोक सुखदुःख न जातुन लिप्यते श्रुतिआर्थ हो पहातां ॥ १५ ॥

॥ श्लो० ॥ नासते विद्यते भावो नाभावो विद्यते सतः ।

उभयोरपि दृष्टोतस्त्वनयोस्तत्त्वदर्शाभिः ॥ १६ ॥

मूळिचा नसतां प्रपञ्ज ययाशि केंचि सत्यता असत्या चिदानंदाशि केंचा नाश उपतिष्टे ।

सत् असत् या दोहिचा निष्कर्ष पाहतां तत्व नुरलें संत शोविति जेवि जळ पयमिश्च नृपहंसू ॥ १६ ॥

॥ श्लो० ॥ आविनाशि तु तद्विद्धी येन सर्वमिदं ततं ।

विनाशमव्ययस्यास्य न कश्चित्कर्तुमर्हसी ॥ १७ ॥

हा त्रिजगदाकारु पै विस्तारु ज्याचा जेथ रूपनामादिचिन्हे नसती तो तें जाण अविनाशी ।

त्या सदोदित-सर्व-गाशि कदापि घातु नव्हे चि केल्या ऐकमेवाद्वितियमति हे श्रुति हि अनुवादे ॥१७॥

॥ श्लो० ॥ अंतवंत इमे देह नित्यस्योक्ता शरीरिणः ।

अनाशिनोऽप्रमेयस्य तस्माद्युत्थस्व भारत ॥ १८ ॥

नित्य अणि अविनाश पूर्णप्रमाण हीं न पवे चि त्या पहातां शरीरें नाशवंत चि सहज दिसताती ।

यास्तव चि तूं जूस सत्यज्ञान आत्मा आणि यदृश्यंतंनष्टं म्हणुनी श्रुति ही गर्जतूसे ॥ १८ ॥

॥ श्लो० ॥ य एवं वेत्ति हंतारो यश्चैनं मन्यते हतं ।

उभौ तौ न विजानीतो नायं हंति न हंन्यते ॥ १९ ॥

मी ययातें मारितां हे सकळ मरती हा तनू-अभिमान धरुनी मानिती ते दोष ही वेडे ।
जेवि स्वप्ना माजि व्यापारु तवं चि तो साच मग कांही च नाहीं विचारितां ते वधक-वध्य नव्हे ॥१९॥

॥ श्लो० ॥ न जायते म्रियते वा कदाचिन्नायं भूत्वा भविता वा न भूयः ।

अजो नित्य शाश्वतोयं पुराणो न हन्यते ह्यन्यमाने शरीरं ॥ २० ॥

उपजतु चि नाही च पा मरणासि ठाव तयाशि ठाव केंचा जाहला होणार अथवा हे ही त्या नाही ।
नासतां शरीराशि तो अविनाश जाणुनी भुलत अहाशी हाणालया छायेशि शाखें तनु मरे काये ॥ २० ॥

॥ श्लो० ॥ वेदाविनाशनं नित्यं य एनमजमव्ययं ।

कथं स पुरुषः पार्थ कं घातयति हंति कं ॥ २१ ॥

जो सदा अविनाशये पुराण अव्यय अंतरात्मा जाण तूं तो घाता करी कवण तो मारी ।
सर्वथा तूं हन्य-हननारोप नारोपि रूपाहंकिमिच्छन्कस्यकामायेति श्रुती शो^{२२} असतां ॥ २१ ॥

॥ श्लो० ॥ वासांसि जीर्णानि यथा विहाय नवानि गृण्हाति नरोपराणि ।

तथा शरीराणि विहाय जीर्णान्यन्यानि संयाति नवानि देही ॥२२॥

जेवि जीर्णे अंबर जाणूनि सांडुनिया नवी अणिर्सी च वखें वोढिजे लोकिकपुरुषानी ।
तेवि हा चैतन्यनाथ स्वीकरी देहांतरें तेणे चि पार्लटं जाहला तो काय मज सांगे ॥ २२ ॥

॥ श्लो० ॥ नैनं छदंति शस्त्राणि नैनं दहति पावकः ।

न चैनं क्लेदयंत्यापो न शोपयति मारुत ॥ २३ ॥

हा अनादिसिन्ध निरुपाधी विशुद्ध म्हणोनी शस्त्री छेदु न घडे अभि-दाह न संभवे त्यातें ।
नापूवे प्रलयोदकी अणि शोष्य न पवे मारुतें हा तर्क्य दृष्टि-मना आगोचर जाण महापुर ॥ २३ ॥

॥ श्लो० ॥ आच्छेद्योयमदाह्योमक्लेयोशोष्य एव च ।

नित्यः सर्वगत स्थाणुरचलोयं सनातनः ॥ २४ ॥

पाहे भीष्मा तंवाते पर्थतइति श्रुति बोलतां ही अमूर्तयातें दाह-शोषण कवण भूत करी ।
म्हणुनि शाश्वत अचळ ही परिपूर्ण नित्य सदादिनू अविकारताभूतविकारि तो तूं जाण गा पार्थी ॥२४॥

॥ श्लो० ॥ अव्यक्तोयमचित्त्योयमविकार्योयमुच्यते ।

तस्मादेवं विदित्वैनं नानुशोचितुमर्हसि ॥ २५ ॥

चक्षुरादिद्रिय-आगोचर म्हणुनी हा अव्यक्त र्मनसो न पविजे म्हणुनि आंचित्य विकाररहितू तो ।
हा असे सकळात्मकू या परी विचारुनि जाणता हा शोक पूर्ण हरैलें^{२५} तूझा मोह सह मूळी ॥ २५ ॥

२४ चि=सि=शि. २५ पर्यस्त=पल्लव=पालट. २६ अशुद्ध लिहिल्यामुळें ही श्रुति कोठील तें कळणें दुरापास्त. २७ अविकारता+अभूतविकारी. २८ मनसा. २९ हरिष्यत्=हरैल (ला-ली-लें). हरैला हें पुल्लिंगी भविष्यकदन्त. ज्ञानेश्वरी-अध्याय दुसरा-श्लोकी १५१, येथें आला आहे. तो च शिवरामानें येथें लिहिला आहे; नकलकारानें अर्थ व व्युत्पत्ति न समजल्यामुळें हरैलें असें अपभ्रष्ट रूप लिहिलें आहे.

अथ चैनं नित्यजातं नित्यं वा मन्यसे मृतम् ।

तथापि त्वं महाबाहो नैनं शोचितुमर्हसि ॥ २६ ॥

जरि तनू सरिसा च आत्मा उपजतू मरतू असें जरि मानशील तथापि शोका कारण चि नाहीं ।

जेवि गंगा वोघ मिळुनी अँणि मिळत चि असे तैशी आनादिपरंपरा हे जन्ममरणाची ॥ २६ ॥

॥ श्लो० ॥ जातस्य हि ध्रुवो मृत्युर्ध्रुवं जन्म मृतस्य च ।

तस्मादपरिहार्येयं न त्वं शोचतिमर्हसी ॥ २७ ॥

उपजते जे नासते जे नासता ते वि^१ होत पुनरपि जेवि घटिका तेवि परिभ्रमें जग हें ।

म्हणुनिया हे जन्ममरणपरंपरा अपरिहर जाणुनी शोकर्ररण अर्जुना तू जाण अनुचित हें ॥ २७ ॥

॥ श्लो० ॥ अव्यक्तादिनि भूतानि व्यक्तमध्यानि भारत ।

अव्यक्तनिधनान्येव तत्र का परिवेदना ॥ २८ ॥

जन्मल्या अयंत्र चि असतां हे अमूर्तं चि जग असें हें जेथ जाय लयाशि ते अव्यक्तरूप असे ।

मध्य जो प्रतिभासतो मायामय आकार मायामय चि केवळें जेवि स्वप्न निजेलिया हा स्रेदु का यथे ॥ २८ ॥

॥ श्लो० ॥ आश्चर्यवत्पश्यति कश्चिदेनमाश्चर्यवद्ब्रूदति तथैव चान्यः ।

आश्चर्यवचैनमन्यश्रृणोती श्रुत्वाप्येनं वेद व चैव कश्चित् ॥ २९ ॥

कोणिःयेक निजानुभवता कौतुका परि पाहती कोणही जाणुनी आश्चर्य वदेति^२ चित्तउपरनिने ।

येक केवळ ऐकतां संसार हा विसरोनि जाति कितेक पुनरावृत्ति न भजति श्रवणमात्रें गा ॥ २९ ॥

॥ श्लो० ॥ देहि नित्यमवध्योयं देह सर्वस्य भारत ।

तस्मात्सर्वाणि भूतानि न त्वं शोचतिमर्हसी ॥ ३० ॥

ज्याशि सर्व हिं देहिदेही घातु करिता ही नसे पण घातु तो विश्वात्मक चैतन्य तू पाहीं ।

हें स्वभावे होत जात तथापि तुज न गमे चि काहीं व्यर्थ तूं अयापि शोक न संडिशी पायां ॥ ३० ॥

स्वधर्ममपि चावेक्ष्य न विकंपितुमर्हसी ।

धर्म्याधि युत्थाच्छ्रेयोन्यत्क्षत्रियस्य न वियते ॥ ३१ ॥

जरि तुझे हें चित्तं सईं तथापि समरी अनुचित चि तू आपुला चि स्वधर्म पाहुनि होई सावध गा ।

स्वस्वधर्म रहटतां संग्राम होउनिर्यां तुम्हा या क्षेत्रियास आणिक श्रेयस्कर दुजे नाहीं ॥ ३१ ॥

॥ श्लो० ॥ यदृच्छया चोपपन्नं स्वर्गद्वारमयारुतं ।

स्राक्षिनः क्षत्रियाः पार्थ लभते युद्धमादृशं ॥ ३२ ॥

हा नव्हे संग्राम नेणो मूर्तिमंत चि स्वर्ग तो हा या रूपें आला असे हाताशि आर्पणहूनि ।

बहुत कीजे राशी तरि च ऐसें लाहिजे क्षेत्रिय-युत्थ जेवि सह जांतां रत्न आडळिजे ॥ ३२ ॥

१० अर्णव=अर्णअ=अर्ण-सप्तमी आर्ण. ११ अपि=भि=हि=इ=वि. १२ समाप्त. नपुंसक.
१३ केवलं=केवलें. १४ तृतीयपुरुष अनेकवचन. १५ चित्त. १६ दुःखित. १७ संग्राम होउनि
संग्रामाहूनि (पंचमी). होउनिया हा पंचमीचा प्रत्यय आहे. तत्पूर्वी सामान्यरूप झालेलें नाहीं.
डॉ. भांडारकर यांना पंचमीचा हून प्रत्यय होऊन या रुढन्तापासून निघाला असावा, असा तर्क
केलेला आहे. परंतु, तसा प्रकार नाहीं. अपभ्रंशांत संग्रामहू. त्याचं जुनें मराठी संग्रामहून.
त्याचं हूनि, होनि, होऊनि, होऊनिया. १८ मागील टीप पहा. १९ जाण्याबरोबर. जाता हें नाम.
तृतीया जाता. सह कर्मप्रवचनीय.

अथ चेत्वं धर्ममिमं संग्रामं न कारिष्यसि ।

ततः स्वधर्म-कीर्तिं च हत्वा पापमवाप्स्यसि ॥ ३३ ॥

जरि रणी तूं शख टाकूनि न जुझतां बससील तरि असती च कीर्ति पळेल दुःख-वैरपडा होशी ।
जेवि पुरुषहीन वनिता उपहती पावे तशी च दशा तुला गवसे स्वधर्म विण १०३ तां पार्या ॥ ३३ ॥

॥ श्लो० ॥ अकीर्ति चापि भूतानि कथयिष्यति तेव्ययं ।

संभावितस्य चाकीर्तिर्मरणादतिरिच्यते ॥ ३४ ॥

होऊनी निरमत्सर तूं परतशी येथें तरीहें^{१०३} चहुंकडे कवळुनी घेती^{१०३} बाण १०४ वैरि तुजला ।
मग बहू वैजैल आंगी अपयश चि कल्पांत वरि तरि वाचणे मरणाहुनी तें वोखटें पार्या ॥ ३४ ॥

॥ श्लो० ॥ भयाद्रणादुपरतं मंस्यते विमहारथः ।

येषां च त्वं बहुमतो भूत्वा यास्यसि लाघवं ॥ ३५ ॥

अणि ते तूं नेणशी जुंझावया आलाशि परताशि सकणवे ते का ययाला प्रत्ययाशी येते ।
म्हणति आम्हाशि भेडनियां पैळाल-पार्थ गेला मग आपेशा पात्र होउनि पावशी लघुता ॥ ३५ ॥

आवाच्यवादांश्च बहून्वादिष्यति तवाहितः ।

निंदतिस्तवसामर्थ्यं ततो दुःखतरं तु किं ॥ ३६ ॥

पळेतेथी तुज धरुनि कारिती अर्धकाळा तुज देखतां बोलु न ये तें बोलती नाना परां मर्म ।
मग हिथें फुटुनि मरावें त्या परीस यासी उठोनी जुंझ न थें^{१०३} कां सन्मुखें चि हे राज्य येतेसतां ॥ ३६ ॥

॥ श्लो० ॥ हतो वा प्राप्स्यसे स्वर्गं जित्वा वा मोक्ष्यसे मही ।

तस्मादुतिष्ठ कौंतेय युत्थाय कृतनिश्चयः ॥ ३७ ॥

जरि ययासि जुंझतां जीवितेनासि तूं वेचशी तरि स्वर्गसुख हाता चडे आतां चि अनकुळिता ।
जीकी-शी तरी पूर्णपृथ्वीतळ चि सगळ भोगिशी या लागि निश्चय करुनि उठे जुंझावया आतां ॥ ३७ ॥

॥ श्लो० ॥ सुखदुःखे समे कृत्वा लाभालाभौ जयाजयौ ।

ततो युत्थाय युज्यस्व नैवं पापमवाप्स्यसि ॥ ३८ ॥

येथ होय विजय तें संतोप न धरी नातरी हा देहे जाय पडेल तेणे दुःख ही न करी ।

लाभ अणिक अलाभ समता करुनियां तुज जुझतां ही दोप न लगे सर्वथैव स्वधर्म अनुसरतां ॥ ३८ ॥

१०० समाप्त. १०१ द्वितीया. १०२ तां=तें. १०३ तन्ही=तरीह. १०४ हन्-घात्=घात=
घात=घे (मारणें). घेती=मारती. १०५ प्रति=वरि. प्रतिहन्=वरिघे. वरिघे हें क्रियापद ज्ञानेश्वरी-
अध्याय दुसऱा-आंबी २०४ येथें आलें आहे. तें तसें च शिवरामानें उतरलें आहे. फक्त वरि (प्रति)
हा उपसर्ग निराळा करून पुढें योजिला आहे. १०६ वह-वक्ष्येत कर्मणि लट्. वक्ष्येत+ल (सार्थक)=
वक्ष्येअल=वाक्षेअल=वाजेल=वाजेल. दिवाळें वाजेल, येथें वाजेल हें रूप वह च्या कर्मणिपासून निघालें
आहे. हा वाज धानू वादय, बाध, बन्ध व बध इतक्या आणीक च्यार धातू पासून त्या त्या अर्थी साधतो.
१०७ समाप्त. पलायिष्यन्+पार्थः=पळालपार्थ. १०८ पळतेया=पळत्या. १०९ अपवचन=अव-
काळा. ११० ये. १११ येत+असतां=येतसतां (सांधि).

॥ श्लो० ॥ ऐषा तेभिहिता सांख्य बुद्धिर्योगे त्विमां शृणु ।

बुद्ध्या युक्तो यया पार्थ कर्मबंध प्रहास्यंसी ॥ ३९ ॥

सांख्य-सुस्थिति-मुकलिता हे बुद्धि तुज सागीतली येथ तुला निजतत्व न कळे तरि पुढें ऐके ।
कर्मयोगी 'बुद्धिचा विस्तार अवधारी अतां ज्या बुद्धिने असता न पावशी कर्म-बंधाते ॥ ३९ ॥

॥ श्लो० ॥ नेहाभिक्रमनाशोस्ति प्रत्यवायो न विद्यते ।

स्वल्पमप्यस्व धर्मस्य त्रायते महतो भयात् ॥ ४० ॥

ज्याचिया आरंभिचे निष्कळ नसे । चि नव्हे निषिद्ध तथापि मोक्ष तसा चि ठरला वृत्ति चोखाले ।
कर्म तरि करण न सिद्धिजे कर्म-कळेंशासि या परि अल्पधर्म ही माहाभया पासोनि संरक्षी ॥ ४० ॥

॥ श्लो० ॥ व्यवसायात्मिका बुद्धीरेकेह कुरुनंदन ।

बहुशाखा ह्यनंताश्च बुधयो व्यवसायनं ॥ ४१ ॥

जावि सान चि दीप-कळिका परि बहुत-तेजाशि प्रकटी तेवि हे सदबुद्धि येक चि आत्माआवधीची ।
आत्मयाशि विमुक्त बुद्धिशि कर्म-गुण-फळ-रूप-फाटे बहु पसारति सुखाशि कारण मुख्य सदबुद्धी ।

॥ श्लो० ॥ यामिमां पुष्पितां वाच्यं प्रवदंत्यविपश्चिता ।

वेदवादरताः पार्था नान्यदस्तीति-वादिनः ॥ ४२ ॥

परे तें दुबुद्धि बहुधा विकरवी जथें रमती अविवेक या त्या स्वर्गसंसारि च बहु आस्था ।
कर्मफळी आसक टाकुनि कर्म चि प्रतिपादिति श्रुतिआश्रय बोलती अम्हा या विण दुजें नाही ॥ ४२ ॥

॥ श्लो० ॥ कामात्मानः स्वर्गपरा जन्मकर्मफलप्रदाम् ।

क्रियाविशेषबहुलां भोगैश्वर्यगतिं प्रति ॥ ४३ ॥

म्हणुनि जन्मुनि करुनिया यजनादिकें मग स्वर्ग रूचक अति-मनोरम भोगणेंया विण दुजें न रुचे ।
कामनापर होउनी जे जन्म-कर्म-कळाशि देत क्रियाविशेष न लोपउनी विधि धर्म आचरती ॥ ४३ ॥

॥ श्लो० ॥ भोगैश्वर्यप्रसक्तानां तयापहृतचेतसां ।

व्यवसायात्मिका बुद्धि समाधौ न विधीयते ॥ ४४ ॥

वेदवचनी चित्त विकुनी पुण्य सायासें उपजुनि भोगैश्वर्याच साठी धाडिनी धर्म ।
जाण हे दुबुद्धि केवळ ईश्वरी रुपा ही नव्हे थीर जेवि जाररतस्त्रीया स्वैपनि नव्हे स्थिरतां ॥ ४४ ॥

॥ श्लो० ॥ त्रेगुण्यविषया वेदा निह्येगुण्यो भवान्जुन ।

निर्द्वंद्वो नित्यसत्त्वस्थो निर्योगक्षेम आत्मवान् ॥ ४५ ॥

त्रीगुणी हें वेद-आवृत यात उपनिषदादि सात्विक येर रजतम स्वर्गसूचक कर्म निरुपजती ।
म्हणुनि याशि अवेह्नुनी होयी गुणातीत द्वंद्व-विरहित शुद्ध सात्विक होउनी आपणासि न विसंवे ४५

॥ श्लो० ॥ यावानर्थ उदपाने सर्वतः संप्रुतोदके ।

तावन् सर्वेषु वेदेषु ब्राह्मणस्य विजानतः ॥ ४६ ॥

वेद बहु जरि बोलिला तरि जाणते आपलें चि हित तें स्वीकरिती सारांशमात्र टाकुनी चि येरें ।
जाहलीया जरी जळमय क्षिती घेविजे अपुले चि पुरते मार्ग बहु दिसती तन्ही के सकळ चालिलेती ४६

॥ श्लो० ॥ कर्मण्यवाधिकारस्ते मा फलेषु कदाचन ।

मा कर्मफलहेतुर्भूर्मा ते संगोस्त्वकर्मणी ॥ ४७ ॥

परि अम्ही हि विचारिले तवं हे चि गमत निकं मना जें तुज विहित कर्मी असे अधिकार बहु उचितें ।
परी कठी धारोशि ज्ञाणि तू आश न करी कुकर्म संगति सक्कीया हे आचारि हेतूशी टाकुनियां ॥ ४७ ॥

॥ श्लो० ॥ योगस्थः कुरु कर्माणी संग त्यक्त्वा धनंजय ।

सिध्यसिध्यो समो भूत्वा समत्वं योग उच्यते ॥ ४८ ॥

होउनी तूं योगयुक्त तमें चि त्रिगुण-संगासि त्यजुनि करि सुखें निजकर्म तैसं चित्त देउनियां ।
पावलें सिद्धिणी देवकी निमिते भंगलें मध्ये चि ते अवैकारती या नांव योगगती ॥

॥ श्लो० ॥ दुरेण ह्यवरं कर्म बुद्धियोगधनंजय ।

बुद्धो शरणमन्विच्छं कुरणाः फलहेतवः ॥ ४९ ॥

फल चि कारण ज्यासि ते तूं रुपण जाण म्हणोनि जेयें मनाशि बुद्धिशि योग्यता ते सार योग चि ।
दूरता पाहता परि त्या बुद्धियोगा परिस हि ते कर्म निपट कनिष्ट जेयें फलाश बहु-आर्या ॥ ४९ ॥

बुद्धियुक्तो जहातीह उभे सुकृतदुष्कृते ।

तस्माद्योगाय युज्यस्व योगः कर्मसु कौशलं ॥ ५० ॥

बुद्धियुक्तयोगें जोतो आरुता हा कर्मभाग असे विचारुनि सुकृत-दुष्कृतें दोहिशी टाकी ।
म्हणुनि कर्म आचरीं योगास्थिती सहजें घडे जें कर्म-करणें हेतु विण कोसल्यता ते हें ॥ ५० ॥

॥ श्लो० ॥ कर्मजं बुद्धियुक्ता हि फलं त्यक्त्वा मनोषिणः ।

जन्मबन्धविनिर्मुक्ताः पदं गच्छत्यनामयं ॥ ५१ ॥

बुद्धियोगें योजिलें जें कर्मफल टाकूनि पारंगत चि जाहले सांडिले तें पातकी पुण्ये ।
सकळ-कर्मी वर्तनी परि कर्मबंध नातळती आयातया वगिळोनि नित्यनिर्जर्मपदी असती ॥ ५१ ॥

॥ श्लो० ॥ यदा ते मोहकलिलं बुद्धिर्व्यतितारिष्यति ।

तदा गंताशि निर्वेदं श्रोतव्यस्य श्रुतस्य च ॥ ५२ ॥

तूं जव्हां मोहाशि सांडिशि संचरेल विरकि चिती मग तुला अकलंक होयील ज्ञान अपेसें ।
मग निजानेदी विरे तें आणिकांही साधण माग्याल कांहीं स्मरण ते हें सकळ राहोलीं ॥ ५२ ॥

॥ श्लो० ॥ श्रुतिविप्रतिपन्ना ते यदा स्थास्यति निश्चला ।

समाधावचला बुद्धिस्तदा योगमवाप्स्यतां ॥ ५३ ॥

जे तुझी हे बुद्धि इंद्रियसंगती च ल्हातसें ते श्रवणमनने मागुती स्वारूपी स्थिरावे जें ।
निजसमाधिमुखें चि केवळ निश्चळवें रहटनी ते पावशी योगस्थिती तू मग निजात्मसुखें ॥ ५३ ॥

॥ श्लो० ॥ अजुंन उवाच ॥ स्थितिप्रज्ञस्य का भाषा समाधिस्थस्य केशवा ।

स्थितधीः किं प्रभाषेत किमासांत व्रजत किं ॥ ५४ ॥

मग म्हणे अजुंन हरी प्रति स्वामीजी मज हा अभिप्रावो चि सांगावा पुतेन तुम्हाशी मो निरुतें ।
बोळलावा केवि तो स्थितप्रज्ञ आणि स्थिरबुद्धि केसा तो समाधिबुद्ध्याशि अनुभवी केवि विरहतुते ॥ ५४ ॥

११५ भंगेल. ११६ अविकारता. ११५ आयत्या. तृतीया. ११६ नित्यनिजात्मपद. त्म=म.
११७ राहोली ह=राहोली.

॥ श्रीभगवानुवाच ॥ प्रजाहाति यदा कामान्सर्वान्पार्थ मनोगतान् ।
आत्मन्येवात्मना तुष्टः स्थितप्रज्ञस्तदोच्यते ॥ ५५ ॥

तवं परब्रह्मावतरणं पूर्णं शुद्धगुणाधीकरणं बोलत ऐक ते स्थितप्रज्ञलक्षण सांगतो आधी ।
जो मगोगत-सकल-काम त्यजी निजांतरी नित्य-तृप्त-स्वरूप-सुख-धन लाधला मग तो स्थितप्रज्ञ ५५

दुःखेष्वनुद्विग्नमनाः सुखेषु विगतस्पृहः ।
वीनरागभयक्रोधः स्थितधीर्मुनिरुच्यते ॥ ५६ ॥

दुःख नाना प्राप्त होता जे मनी उद्वेग न धरी सुख हि घडनें मंग तयाची नाही मनि ईछा ।
राग-द्वेष-काम-क्रोध-उगम चि नाही याचा सर्वदापरिपूर्ण तो स्थितप्रज्ञ जाणावा ॥ ५६ ॥

यः सर्वत्रानभिस्त्रेहस्तत्प्राप्य शुभाशुभम् ।
नाभिनंदन्ति न द्वेष्टि तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठितम् ॥ ५७ ॥

जवि पूर्णशशांक अधमोतम न म्हणत चि कांति पसरी तेवि करुणा भूतमात्री पालटुची ।
नोहे गोमट्यानें तोष न पवे खेद न धरी वोखट्याने आत्मबोधें भरित प्रज्ञावंत तो जाण ॥ ५७ ॥

यदा संहरते चायं कूर्मो गानि च सर्वशः ।
ईन्द्रियाणीन्द्रियार्थेभ्यस्तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता ॥ ५८ ॥

आणिक ही सांगेन कौतुक जे तयाचे चिन्ह कैसा ईंद्रियें विषयाहुनी फिरवीतसे नियमें ।
कुर्म सहजे अवयवा पसरी पुन्हा इछावसे आवरी तसा तो योगिया तूं अजुना वळखें ॥ ५८ ॥

विषया विनिवर्तते निराहारस्य देहिनः ।
रसवर्जं रसोप्यस्य परं दृष्ट्वा निवर्तते ॥ ५९ ॥

सकल-विषया मूळ रसना-रस चि तेणे करण चलति तो हि निर्विषयात्म-सुख अनुभउनिया परते ।
मग तेयाची ईंद्रियें विषयाशि विसरती जेधवोंसोहंप्रतीता^{११९} प्रकटिली च दिसे निरंतर गा ॥ ५९ ॥

येततो ह्यपि कौंतेय पुरुषस्य विपश्चितः ।
ईन्द्रियाणि प्रमाथीनी हरन्ति प्रसभं मनः ॥ ६० ॥

जरि विवेकी जाहला यमनीयम करुनि अटाटि ईंद्रियें जिकिता ही वोडूनि मन विषयीं बुडविली तें ।
मग तया विषयाशि हे मन सहज सोंके स्वसुख विसरुनि ईंद्रियाची सबळता ऐशी च बा आहे ॥ ६० ॥

तानि सर्वाणि संयम्य युक्त आसीत मत्परः ।
वसे हि यंस्थेन्द्रियाणि तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता ॥ ६१ ॥

म्हणुनि वरकड-विषय सांडुनि ईंद्रिये मत्पर करोनीं आखंड तूं हृदयीं कवळुनी मज जाहला सुखिया ।
आपण चि मग ईंद्रियें अपणासि हातीं वश चि प्रज्ञावंत तो चि ये-हवी विषय हे करीतील चि घातू ६१

ध्यायतो विषयान्पुंसः संगस्तेषूपजायते ।
संगात्संजायते कामाः कामक्रोधो भिजायते ॥ ६२ ॥

स्मर पा विषयातें जन्ही नितांत जाहले वशि च निःसंगाशि ही ये संगतें अभिलास तो उपजे ।
जेथ उपजे काम तेथ क्रोध ची पातला पुढें असे तो ठेविला संमोह तूं जाणें ॥ ६२ ॥

११८ ज्ञानेश्वरींतील शब्द. ११९ जेधवा+ओंसोहंप्रतीता=जेधवोंसोहंप्रतीता. संधि केला आहे. मराठींत अपूर्व च ! १२० संगतीनें.

क्रोधाद्भवति संमोहः संमोहात्स्मृति-विभ्रमः ।

स्मृतिभ्रंशाद्बुद्धिनाशो बुद्धिनाशात्प्रणश्यति ॥ ६३ ॥

ठेलिपा संमोह तेणे नाश पाव स्मरण झंझावातें ज्योती पुसटत सहज आंधारु ।

भ्रंश पावे स्मरण तेथें बुद्धि अपण चि अवघडे मग ज्ञान कैचें खळल्या जे ध्यास विषयाचें ॥ ६३ ॥

रागद्वेषवियुक्तैस्तु विषयानिद्रियैश्चरन् ।

आत्मवश्यैर्विधेयात्मा प्रसाधमधिगच्छती ॥ ६४ ॥

म्हणुनि विषय मनीहुनी जरि सांडिजे मग रागद्वेष कदापि नातळती तयाला पूर्ण तो मग होये ।

द्वेष-राग-रहित रमता विषयीं त्याशि कदापि लय नसे प्रसादिक तो चि येक धनुर्धरा जाणें ॥ ६४ ॥

प्रसादे सर्वदुःखानां हानिरस्योपजायते ।

प्रसन्नचेतसो ह्याशु बुद्धिः पर्यवतिष्ठती ॥ ६५ ॥

जेथ नित्यप्रसन्नता मग दुःख कैचे कें असे ते आपण चि परमात्मरूपी बुद्धि थीर राहे ।

जेथि हा निर्वातिचा दिप कंप नेण सर्वथा तो योगयुक्त स्वस्वरूपी थोकला पाहे ॥ ६५ ॥

नास्ति बुद्धिरयुक्तस्य न चयुक्तस्य भावना ।

न चाभावयतः शान्तिरशांतस्य कुतः सुखं ॥ ६६ ॥

कडसणी हें युक्तिची जेथें रसें तो कवळिला विषयोरगी स्थिरत्व नोहे चि कदापि बुद्धिच ।

नाही निश्चळ-भावना मग तेथें शांति कसे वसे दुःख केवि सांग + + + प्राणिया लागी ॥ ६६ ॥

इंद्रियाणां हि चरतां यन्मनोनुविधीयते ।

तदस्य हरति प्रज्ञां वायुर्नावमिवांभसी ॥ ६७ ॥

इंद्रियें जेजे म्हणती तेते तसें करिति ते तरले चि ना तरति विषयासिंधू दुर्मना योगें ।

जेवि थडिये पावली ते नाव दुवबुडे चूकला अपावो फिरौनि ठाके तेवि चि ए विषयीं ॥ ६७ ॥

तस्माद्यस्य महाबाहो निगृह्णातानि सर्वशः ।

इंद्रियाणींद्रियार्थेभ्यस्तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता ॥ ६८ ॥

म्हणुनि अपण चि आपुल्या आयासि येति इंद्रिय अणिक या परती असे ते काय सार्थेकता ।

म्हणितलें ज्याचें म्हणिये करिति + + + आपुली त्याची प्रज्ञा पातली स्थिति पूर्ण पदवीते ॥ ६८ ॥

या निशा सर्वभूतानां तस्यां जागर्ति संयमी ।

यस्यां जाग्रति भूतानि सा निशा पश्यतो मुनेः ॥ ६९ ॥

तन्ही या योगियाचें चिन्ह मी सांगेन जेथें भूतजात निजे तयाचे पाहले ते जाणें ।

आणि सकळ ही जाव जागति तेथें तो निद्रित सुखां तो येक निरुपाधिक सुस्थिरबुद्धि मुनिवयू ॥ ६९ ॥

आपूर्णमाणमचलप्रतिष्ठं समुद्रमापः प्रविशंति यद्वृत ।

तद्वृत्कामाय प्रविशंति सर्वे स शान्तिमाप्नोति न कामकामी ॥ ७० ॥

जेवि सरिता सिंधुते मिळता अधिक होउनि मर्यादा नुळयीं योष्मकाळि परि नव्हे सना तेवि सिन्धी ।

असें सकळ ही पावतां आपणाशि काम तथा शांति-सुखें सुखावत कामिकू नोहे ॥ ७० ॥

विहाय कामान्यः सर्वान्पुमांश्चरति निःस्पृहः ।

निर्ममो निरहंकारः स शान्तिमधिगच्छति ॥ ७१ ॥

आत्मबोधे बोधला कीं निजसुखी तो पढुडला बरवा स्थितप्रज्ञ म्हणुनी तो चि वळखावां ।

(दुसरी ओळ नकलकारानें लिहिली नाही. जागा कोरी ठेविली-). ॥ ७१ ॥

ऐषां ब्रह्मिस्थितिः पार्थ नैनां प्राप्य विमुह्यते ।

स्थित्वास्यामंतकालेपि ब्रह्मनिर्माणमृच्छति ॥ ७२ ॥

पूर्ण हे ब्रह्मस्थिती जे अनुभवीती होउनी अकाम ब्रह्मपद ते पावती मोहाशि विसरोनी ।

ज्या स्थिती मिळता तनुपतेनांत होय तथापि व्याकुळ आड टाको न सकतो हरि सांगतू ऐसें ॥ ७२ ॥

ऐकुनी हें रुष्णवचन मनि म्हणतो पार्थ आमुच्या पूर्ण उपपत्तिंसी आल कर्म निरकारिलें ।

सय अमुचे युद्ध चुकलें म्हणुनि हरिखुनि करिल प्रश्न पुढिल सुंदर हे कथा शिवराम अनुवादे ॥ १ ॥

इतीश्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीमत्पूर्णानंदनुचरशिवरामेणरचितं द्वितीयोऽध्यायः ।

॥ अर्जुन उवाच ॥ ज्यायसी चेत्कर्मणस्ते मत्बुद्धिर्जनादून ।

तर्कां कर्माणि धोरे मां नियोजयसि केशव ॥ १ ॥

मग म्हणे तो पार्थ देवा तूं चि कर्म निराकरीशी जे कर्म कर्ता करण जेथु नुरे चि हें काहीं ।

ते तुक्षी मोक्षोपकरणी बुद्धि संमत तुज जरी तरी मागुती या घोरकर्मी घालिशी मज कां ॥ १ ॥

अध्याय अठरावा.

यरुत्तमः ।

भविता न च मे तस्मादन्यः प्रियतरो भुवि ॥ ६९ ॥

लेउनी तनुच चि लेणें वेगळेंपण दावितसतां ज्ञानिकर्मठ^{१२१} तामस्याहनि तो जसा पढिये ।

पण तसा या भूतळी पाहती न देखो आन जो गीतार्थतत्व प्रकटितू मद्रकलोकान्तें ॥ ६९ ॥

अध्येष्यते च य इमे धर्म्यं संवादमावयोः ।

ज्ञानयज्ञेन तेनाहमिष्टस्यामिति मे मतिः ॥ ७० ॥

आमुचा तुमचा बरा संवाद जो मज ईश्वराच्या वालभा स्तव करित पारायण सुखें ।

भरितु पूर्णतां विज्ञान-अमित चि अविद्या विद्यया सह होमुनि मज तुष्ट केलें अर्जुना तेणे चि ॥ ७० ॥

श्रन्धावाननुसूयश्च श्रृणुयादपि यो नरः ।

सोपि मुक्तः शुभालोकान्प्राप्नुयात्पुण्यकर्मणाम् ॥ ७१ ॥

सर्व-मार्गी साडूनि निदेशि कुरवंडोनि आशा परम-विश्वासे नरू सद्भावता ऐकें ।

तो हि परि त्या पुण्यप्रबळें उत्तमा लोकाशि पावे करुनिया मद्रजन सेखीं मी च तो होये ॥ ७१ ॥

कश्चिदेतद्युतं पार्थ त्वयैकाग्र्येण चेतसा ।

कश्चित ज्ञानसंमोहः प्रनष्टस्ते धनंजय ॥ ७२ ॥

हे असो आतां विरेशा जो तुला सिध्दांत कथिला तो तुंवां धरिला मनी की नाहि ते कैसें ।

मोह जो मागील तूंक्षा वध्य हें वधणार हें उरलें चि कर्माकर्म ऐसें काहीं तुज माजी ॥ ७२ ॥

१२१ तनुपतनान्त. १२२ संमत. १२३ दावित+असतां=दावितसतां. १२४ ज्ञानी चासौ कर्मठश्च=ज्ञानिकर्मठः । समास.

॥ अर्जुन उवाच ॥ नष्टो मोहा स्मृतिलब्धा त्वत्प्रसादान्मयाच्युत ।

स्थितोऽस्मि गतसंदेहः करिष्ये वचनं तव ॥ ७३ ॥

रुष्णजी तें काय सांगू निजमुखें घडिलें तेव्हा मोहाशी ठाव दिसे चि ना मी ब्रह्म हें ही नसे ।

सकळ-कर्मा-कर्म-संकल्पाशि पाणी सोडानी तूझीया प्रसादें पूर्ण मी जे म्हणशी ते चि करीन ॥७३॥

॥ संजय उवाच ॥ इत्येहं वासुदेवस्य पार्थस्य च महात्मनः ।

संवादमिममश्रोपमद्भुतं रोमहर्षणं ॥ ७४ ॥

त्या मुखे उचंबळत संजय म्हणे राया कसे कसे संवादसुख आमहाशि आलें पार्थअणिहरिचें ।

तथ दोषी जे दोनिपण न दिसे चि पहातां आरिसा हीं मुख पहातां ही जेवि तेसें येकवटले दोष ॥७४॥

व्यासप्रसादाद्भुतवानेनद्भुतमहं परम् ।

योगं योगेश्वरात्कृष्णात्साक्षात्कथयतः स्वयम् ॥ ७५ ॥

म्हणशि तुज हें साध्य कैसें व्यासगुरुच्या सुप्रसादें गुह्य जे गुह्याहुनी हे ऐकिलें राया ।

योग जो प्रत्यक्ष नाना घेणे चि अपुल्यानि मुखें वदला तया म्या पात्र होउनी प्रकट तुज केलें ॥७५॥

राजन्संस्मृत्य संस्मृत्य संवादमिममद्भुतं ।

केशवार्जुनयोः पुण्यं हृष्यामि च मुहुर्मुहुः ॥ ७६ ॥

सांगतां धृतराष्ट्र-राया संजयो संवाद जोंजों आठवं तोंतों तयाचा मूर्ति होउनि ठाये ।

मग म्हणे कृष्णार्जुनाचा सांगतां संवाद भेद चि ना तें काय सुख तुज केउते बोलें ॥ ७६ ॥

तच्च संस्मृत्य संस्मृत्य रूपमत्यद्भुतं हरः ।

विस्मयो मे महान्राजन्हृष्यामिच पुनः पुनः ॥ ७७ ॥

पुढत-पुढती तो म्हणे राया कसें जालें पहातें रूप हरिचें देखणे विण दिसतसे कैसे ।

नाहिपणे चि असे कसें आठव-विसर या दोहिशी चुकलें कसा आनंदसिंधु दुमदुमीत भरला ॥ ७७ ॥

यत्र योगेश्वरः कृष्णो यत्र पार्थ धनुर्धरः ।

तत्र श्रीर्विजयो भूतिर्भुवा नीतिर्मतिर्मम ॥ ७८ ॥

हे असो पुढती म्हणे संजय जयो कवणा असे ते सांग ऐसें ऐकुनी हासोनि तो बोले ।

ऐक राया जेथ योगी कृष्ण-धनुर्धरू तो पार्थ संघें तेथ सद्विजय-सुख आथी ॥ ७८ ॥

हा असो निर्धार माझा म्हणुनी तू पुत्रासहित होउनी कृष्णपदांबुजा प्रति शरण जायी बा ।

अर्पुनी सर्वस्व तू या पांडवाशी प्रार्थुनी निजपुत्र सकळ ही वांचवी येन्हीवी करि भलें ॥ १ ॥

अपण अपुला पूर्ण-निज-आनंद सेउनी तृप्त जाला कृष्ण-अर्जुन-सुख-रसे रचला ।

स्वसुखस्वरुपें डोल येत समग्र सुखाशि आठ ही भाव जिरउनी संजयो जयपदी सुखरुप राहियला ॥ २ ॥

जाण हे गीतार्थ दुभतें करुनियां पार्थाशि वत्स जगजन्नी ते कृष्णगाये दुभीनली कैशी ।

तेथें जीवें जरि नाहाल तरि च तें आंगें व्हाल उगे चि पारायण कराल तथापि पद पावाल ॥ ३ ॥

म्हणुनि थोरी व्यास-मुनीची परम हा उपकार सकळा कृष्ण-उक्ती-ग्रंथ हा साकार जो केला ।

तें च गीतापद्यरचना देशभाषाअर्थ वदतां सद्गुरुनें नाम धिधलें चांडिका ऐसें ॥ ४ ॥

दृणुनि गीताचंद्रिका हे देव-लक्ष्मी-नाथपनरायणदी निरस्त्रोनि संता प्रार्थितूसें मी ।
 पद्य-पद्या माजि जेथिल अर्थ कूर्मावयव आसुडिल्या परीं हा गर्भ आहे अनुभवुनि पाहा ॥ ५ ॥
 जेवि संकोचगृही सर्वस्वसांठव दडदडपुनी सांठवितां थोडक्यात चि सर्व ही माये ।
 तेवि येक्या पद्यपद्या माजि च श्लोकार्थ अवघा पूर्ण जाणविला असे पण विवळुनी पाहा ॥ ६ ॥
 नेणवे हे पद्यरचना स्वामिला आवडला म्हणउनी बुद्धितें प्रेरुनि केसें लिहिविलें हातां ।
 मी उदास करुनि अतां येउनी स्वप्रात आपण पदार्थ करुनि विवरण वंदुनी लिहि म्हणे ॥ ७ ॥
 जागृती हो चंद्रिका स्वप्रात पहातां चंद्रिका ची सुपुत्पि माजी चंद्रिका अनस्युत दिसे पहातां ।
 ऊठतां बसतां तसें हो बोलतां अणि चालता हे सर्वदा सर्वत्र गीता-चंद्रिका प्रकटें ॥ ८ ॥
 हें असो प्रत्यक्ष नागेशरूपें प्रकटूनी च अगत्य गीताचंद्रिका लिहिवी बळत्कारें ।
 लेखणी लेखन मसी लिखिता स्वयें नारायणे चि तो अपण पें शिवरामरूपें चंद्रिका लिहिवी ॥ ९ ॥
 अब्द रुधरोद्गारीनामा दक्षायणमास त्यार्ते मार्गशिशी-शुक्ल-सप्तमी वासरु गुरुचा ।
 त्रितिय-प्रहरीं पूर्ण गीताचंद्रिकार्थ तादिनी संपलासे सकळसंतां जाणजे खूर्णे ॥ १० ॥
 सद्भाविक-चक्रोरेष्टा व्यामोहतमनाशङ्गी ।
 बुद्धिचंद्रमणीद्रावी सोयं गीतार्थचंद्रिका ॥ १ ॥
 लक्ष्मीनारायणांबोधीपुष्टिदान्निविनिर्गता ।
 शिवराममुत्सप्राच्याः सोयं गीतार्थचंद्रिका ॥ २ ॥
 इतिश्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीमत्पूर्णानंद-लक्ष्मीनारायण-शिवरामेण गीताचंद्रिका
 पद्यबंधन-रचिता मोक्षयोगो-नाम अष्टादशोऽध्यायः

३

वैद्यक

जुनी मराठी पोथी.

(लेखक-रा. वि. का. राजवाडे.)

१. ही खंडपोथी पेटणास मिळाली. पोथीचीं फक्त तेरा पानें आहेत. ४, १५, १७, ४४, ४६, ४७, ७६, ७७, ७८, ८०, ८१, ८२, ८६. आद्यन्त नाहीत. त्यामुळें कधीं, कोणीं, कोठें केलीं तें कळण्यास मार्ग नाही. ग्रंथाचें नांव हि समासावर नाही.

२. लांबी पानाची ९ इंच; रुंदी २ ३/४ इंच; पानें दुहेरी चिकटविलेलीं; सध्यां मोकळीं झालेलीं. अक्षर एकनाथकालीन. दर पृष्ठास ओळी ११०।११. क्वचित् फाटलेली. अत्यन्त जीर्ण व लिंव-लिंबीत. कष्टानें सोडविलेली.

३. ह्या पोर्थांत विधिलिङाचीं रूपें सडकून आहेत. कर्तारि व कर्मणि. ७७ व्या पानाच्या पाठीकडील बाजूच्या ६ व्या ओळांत लाविजेजे हें रूप आलें आहे. तें लाविजेज्जा ह्या महाराष्ट्री रूपा शेजारचें आहे. पोर्थांत दोन तीन फारसी शब्द आलेले आहेत. उनुप्रत्ययान्त व उनप्रत्ययान्त अशीं दोन्ही धातुसाधितें आहेत. त्या, तया, तेया अशीं तिन्ही रूपें आहेत. पोर्थातील भाषा अभ्यसनीय आहे. एकंदरीत भाषा एकनाथकालीन आहे. एकनाथाच्या ग्रंथांची भाषा ह्या पोर्थांतल्या भाषेसारखी असली पाहिजे. सध्यां एकनाथाचे जे ग्रंथ छापले गेले आहेत त्यांची भाषा अर्वाचीनलेली आहे.

४. ग्रंथांत रसायण, मंत्र, सुवर्णादि धातू वनविण्याची क्रिया, दिल्या आहेत. ग्रंथ शेंदोनशें पानांचा मूळांत असावा. परंतु, सध्यां फक्त तेरा पानें सांपडलीं आहेत.

* * * *

वैद्यक

जुनी मराठी पोथी.

पृष्ठ ४ पोट.

आधी रोगु वोल्लेपिजे : । मग वोर्येध कीजे^१ : परी आधी जाणिजे रससोधन ॥ ३३ ॥ जव नेणीजे रससोधन । तेंव ते^२ धातु विष ची^३ जाण । म्हणोनु धातुसोधन : । आधि पाहिजे ॥ ३४ ॥ कैथे करसिळ वोल्लेखोनु रोग । जव रस सोधुनी नाहि रोग । म्हणउनी रससोधनमार्गु आधि पाहिजे ॥ ३५ ॥ सांधो^४ आधी रससोधन : । धीतुसि होय बेंत गुण । मग करीवे रसायेण^५ : सुधे खैळ्या ॥ ३६ ॥ आता पारा केसा सोधावा : पारा पाळि धीळिजे : निबूरसे^६ षळिजे :

१ आदि. सप्तमी आर्दी=आर्धी. २ प्रथमा. ३ कर्मणि विधिलिङ्. उल्लेख्येत. ४ ओषधं=ओषध्=वोषध. प्रथमा. ५ कर्मणि विधिलिङ्. क्रियेत. ६ परं=परी (सप्तमी). ७ कर्मणि विधिलिङ्. ८ शोधन=सोधन. ९ यावत्. १० कर्मणि विधिलिङ्. ११ तावत्. १२ सा. १३ चित्. १४ जानीहि. १५ (इति) मत्वा. १६ आदि. १७ कर्मणि विधिलिङ्. प्रार्थेत. १८ क्रिमिव. १९ करसील. २० वोल्लेखोनु=वोळखोनु. २१ द्वितीया. २२ सोधोनी=सोधुनि. २३ नासित. २४ (इति) मत्वा. २५ शोधन. २६ संख्यापयामः. २७ : हें चिन्ह चरणसमाप्तिदर्शक किंवा वाक्यखंडसमाप्तिदर्शक आहे. येथें तें लिहून आणीक दुरेध हि काढिली आहे. २८ चतुर्थी. अभ्यासे-अभ्याशे ह्या निपातातील आशे (अशु जवळ येणें) या अवयवापासून आसि=सि=स हा चतुर्थीचा प्रत्यय निघालेला आहे. चतुर्थीच्या व्युत्पत्तीसंबंधानें हें माझे शेवटलें व कायमचें मत होय. २९ बहुत-हु गळाला. ३० कर्मणि. ३१ ये=य. ३२ शुद्ध=सुध. ३३ झालेया=झाल्याचा चतुर्थी. लळ=ल. ३४ अथ, अथो. ३५ खलीं. ३६ लिङ्. ३७ निबूरसे तृतीया. निबूरक=निबू. निबूर=नीबु. ३८ लिङ्.

गारा फोडुनु धौळीजे : पौळीजे त्राणें^{३२} ॥ ३७ ॥ मग पांनये धुईजे : मंग कांजी^{३८} मीठ धौ-
ळीजे: भस्म होये^{३९} तेंवे पौळीजे: मागुता धुईजे उदके ३८^{४२}

पृष्ठ ४ पाठ.

मागुता निबुरसें पळीजे : चोपेट धुईजे : तो गोळा किजे । लोणीयां येसी : ॥ ३९ ॥ पारा
पांउसेरु भरेळ : तरी पाऊसेरु पंडि: पांउसेर गोपिचंदन : पांउसेर हिराकसी : नवसागर टांक
७ गेरु पांउसेर : टंकणपार टांक ३ हे सर्व ऐकेंत्र करुनी पांरीयांत धौळुनी निबुरसे पळीजे दिस
ऐकें १ मग गोळीं किजे : येकें मंडकां धौळीजे : त्यां मंडक्या वरी दुसरे मंडक्या पळीजे
घाळीजे मंडक्येसी मांतिकपड बेंवे काजे वौळु दिजे :^{३३} मग चुळी वरी टेविजे पांळि अंझी
किजे^{३७} पाहारे पांच वरीले मंडक्या वरी सेनीचे निवने किजे त्यां वरा पांनी घाळीत-
जाईजे सीळवनी सवे ची चारंगुटे मापुने काढी ॥

पृष्ठ १५ पाठ.

करुनु: तेळातु मेळविजे: सुध होये: नाहिजे सर्व वात जाति: सुगंध वासासी ही वरवा:
आता मदनकामेस्वर सागेने: मारी^{११} १ जायकळ १ जायेपत्री १ हिंगुळ १ पारा १ का^{१३}

३९ उनुधातुसाधित. ४० लिङ्. ४१ लिङ्. ४२ वृत्ता. व्युत्पत्ति ? ४३ पानीय=पानी.
तृतीया पानीयें. ४४ लिङ्. ४५ मक्. ४६ कांजिका. ४७ लिङ्. ४८ लङ्. ४९ तंव.
५० लिङ्. ५१ तृतीया उदकें. ५२ चरणान्त रेपा दिल्या नाहीत. (पृष्ठ ४ पाठ). १ मक्
उत=मागुत, मागुता, माघौत. २ निबूकरसेन, तृतीया. ३ कर्मणि लिङ्. ४ चोक्षं.
५ नवनांत. पष्ठी. ६ एतादृशः. ७ पाद = पाअ = पाव = पाउ. ८ भरेल=भरेल. ९ ख-
डिका=खडिआ=खडी (चुना). १० उकार नाही. ११ उकार नाही. १२ उ=व. १३ क्षार=पार.
१४ ऐ म्हणजे सध्याचा ए. १५ उनीधातुसाधित. १६ पारेयांत=पारीयांत= पाण्यांत. १७ लु=
लु. १८ निबु=नीबु=निबु. १९ ऐ=ए. २० गोलक=गोळा. २१ ये=ए. २२ सप्तमी. २३
विधिलिङ्. २४ त्यत् पासून त्ये-पष्ठी त्या. २५ मडकेया=मडक्या=पष्ठी. २६ दुसरेया=दुसरे.
चतुर्थी. २७ मडकेया=मडक्या. चतुर्थी. २८ पर्यस्त=परल्य=पालथ (था-थी-थें) (उपडें).
२९ मडकेयासि=मडक्येसी. चतुर्थी. ३० मृत्कपटं. ३१ वरीयसू=चरव (वा-वी-वें). ३२
वल्=इकडून तिकडे फिरवून सुकें करणें, सुकविणें. ३३ विधिलिङ्. ३४ चुळिका. ३५ स्नात=स्नाड=
स्नाल=सप्तमी. ३६ अमी. ३७ विधिलिङ्. ३८ प्रहर. ३९ उपरिष्ठ=वरिष्ठ=वरील=वरीलेया=वरीले
किंवा वरील्या. ४० पष्ठी. ४१ शकन्=सअण=साण=सेण=सेन=सेनाचें. ४२ निवसन=निवहण=
निवण=निवत. ४३ पष्ठी त्य ची-त्यत्. ४४ प्रथमा. ४५ ली. ४६ विधिलिङ्. ४७ शीत=
शीअ+ल=शील=शीळ=शिळें (गार). शीतापनीयं=शीळवनी=शिळवणी. किंवा शीतपर्णी (वनस्प-
ति)=शिळवणी. ४८ समय=सवआ=सवा-वें (सहित). ४९ चारकुट=चिरगुट. ५० मस्ज=
मास. ५१ कर्षय=काढी. (पृष्ठ १५ पाठ). १ उनुधातुसाधित. २ तेलांतु=तेलांत. ३ लिङ्.
४ लिङ्. ५ लङ्. ६ प्रथमा. ७ चतुर्थी. ८ अपि. ९ श्व=स्व. १० संख्यापयिष्यामि. ११
मिरिका. १२ जातिपत्री. १३ कर्पर.

पुर १ येळी १ मिसरी आंकु १ लवंगा १ नागकेसर १ अंकळ कन्हा १ काळा बोळ १
 अंबघ्या सम आंकु, मेळविजे : पांबेन्या चि वीटि दोनी^{२३} घेईजे त्या मधे वेपदे अंबघी
 घाळीवी केनी क वरी बोंचुमें दुधांतु रंधीजे पेंहर चॅरी : मग उंतरोनी ठेविजे मात्रा मासा १
 बांधिजे मधेसी दीजे गुटीका एक देवस होळें ई + + घेईजे ११ अखीसी ११ + + + पुंसी
 होये तेंवः + + + + पांखरः । तिने सप्तक सेविजे तरी सेंत अखी + १० + + + + +
 + + + । कामेस्वरु नाम रस ॥ ७४ ॥ गोपारो कोळ

पृष्ठ १५ पाठ.

+^१ बिज : कंवास + । हेरीचे^३ बीः^४ मुसळीः सतावरीः काटेसव + +^५ + कः ऐकत्र करुनी
 शुंन कीजे साकरंमधेसी सेविजे : + + + + +^६ + + + इति वीनोदेव्वर नाम रस : अथ चमत्कार-
 विनोदंमंत्र ॐ नमो जळ उपरी थळ थळ उपरी से पनागु नागके फनी उपरी धरत्री धरत्री
 उपरी लंकागढ लंकागढ उपरी श्रीरामचंद्रकि कटकई : होय : राजा सुयीव चाळ : तिक्वनाया
 चाळः नळ चाळ : निल्ल चाळ : पथर चाळ : येनघंटा चॅळः मुईका गनेसुं चाळ : वीटी
 चाळी जे अखिस दिजे ते^{२१} चाळ : जे वेस्तुसि ताडुं^३ दाजे ते^{२२} सर्व ही चाळे : श्रीनरसी-

१४ वेला. १५ मिसरदेशीया. १६ अहिकेन. १७ अकरकंटिका. १८ बोल. १९ पष्ठी.
 २० विंदुद्वयाबद्दल अर्धविरामाचें चिन्ह काढलें आहे. कदाचित् लिहिण्याच्या भरांत खालील
 विंदूस खालीं फाटा सहज फुटला असेल. विंदुद्वय विरामार्थी किंवा चरणरेपार्थी ह्या व इतर
 पोथ्यांत दिलेला आढळतो. पोथी तीनशें वर्षांची जुनी आहे, तेव्हां विंदुद्वय हें चिन्ह इतकें जुनें
 आहे, हें निःसंशय आहे. २१ व्युत्पत्ति ! चि =ह्रस्व. २२ वृत्तिका. २३ दुग्णि=दोनि. २४ पष्ठी. २५
 मध्ये=मधे. सप्तमीचा ए किंवा ए प्रत्यय. २६ दे वर अनुनासिक हवा. २७ अग्रिम=अग्निवं=
 आधिवं=आघवं=आघवं. आघवीं अनेकवचन. २८ वी वर अनुनासिक हवा. २९ कणिका.
 ३० उल्व=उल्व बोबे=बोब=बोब. बोंबणें म्हणजे सर्व बाजूनीं आछादणें. ३१ आंतु सप्तमीचा
 प्रत्यय. ३२ रध् शिजविणें, अन्न तयार करणें. ३३ प्रहर. ३४ चत्वारि=चत्तारि=चारि=चारि.
 ३५ उक्त. ओ. ३६ मधेसी. एकार हवा. ३७ टि =ह्रस्व हवी. ३८ दिवस. ३९ ल सो-
 डला आहे. खोडायची रीत म्हणजे अक्षरावरची रेघ काढावयाची नाही. फुल्यांच्या तेथें ल तो
 हीं दोन अक्षरें अर्धी फाटलीं आहेत. ' होईल तो ' अशीं एकंदर अक्षरें आहेत. ४० अक्षरें
 गेलीं. ४१ खी=अखी. ४२ अक्षरें गेली. ४३ फारशी शब्द. ४४ अक्षरें गेलीं. ४५ !
 ४६ तिण्णि=तीनि=तीन. ४७ शत. ४८ या पुढील विभक्ति गेली आहे. ४९ फाटलें आहे.
 ५० गोक्षीर. (पृष्ठ १५ पाठ). १ एक अक्षर गेलें आहे. २१३ को हें अक्षर असावें. ४
 बीज=बीज किंवा बी. ५ अक्षरें फाटलीं. ६ चूर्ण. ७ शंकरामधू. ८ अक्षरें गेलीं. ९ हाति. १०
 विनोदेश्वर. ११ ब्रज भाषा. १२ कटक=सैन्याचा तळ. कटकिका=कटकई. १३ पुढें हो.
 १४ ! विशेषनाम आहे. पण मूळ काय तें ध्यानांत न ये. १५ चल. १६ मृत्तिका=मुईका.
 १७ गणेश. १८ वाटेनें. १९ लिडू. २० खीयेस. २१ ती. २२ चतुर्थी. २३ ! २४ ती.

हकी कीर्बी वाजे तो^{२८} सस पीताळ गाजेः ब्रह्मा विस्तु महे^{२९} चाल्लिः जीसे बुळ्वाउ जीस परी भेजु उस परी जाइजे ॥

पृष्ठ १७ पाठ.

का कोठा ते माहें विरं हनवत सर्वकां मोहिके^{३०} बैठाः डावे आगे वेताळ बैठाः जेवने आगे नरसिंह बैठाः पिठैपाळे काळा गोरा भैरव बैठाः मृष आगे चौसठी जोगिन बोटिः या कुचर-चाहड-दुरटबुधी-आपवादि-निदकु-ळीवणासि भुतः चौरा सर्पा वेडेळै वाघः सर्व जीव दुष्टजन नावीर यक्षनी कानिरं गण गंधर्व सुरवरः चतुरवर्णनर आपल्या सि वाईट वोपटे^{३१} करी ते सर्व नावीरी नवारांस ना तरी हनवतकी आज्ञाः फुरो वेताळकि आज्ञाः फुरो नरसिंह कि आप्ताः फुरो भैरवकि आप्ताः चौसठी योगनीकि आप्ताः श्रांगुरुची आप्ताः सनावीरो वाहवा अवतुनीः अइतवारी नम्र होउनी औनाजेः बोट ६ ची^{३२} कोटीचि करुनीः अंगुळे नव ९

पृष्ठ १७ पाठ.

पुंटा किजेः जो अपळा वैरी असेळैः त्यासी सणवारी हांगता पाळैतावेः त्याचें मळमुत्र कोटीचि मधें घालावेंः ते कोटीचि मसनी पुराविः मुंडा हात भरी पोळ भरी पुरावे वैरी माति घाल्ळावेः त्या वरी तो पुंटा आदन्वावाः मंत्र घे^{३३} घे घे घे घे मारी मारी मारीः धरी धरीः^{३४} धरीः कोड कोड कोडः या मंत्रं वाटवनी याचे वेढे तिने घाल्ळावेः त्या पुरेसाचे मळमुत्र कोडेळैः लंकारी काढुनी वेहने पीनीया टाकिजे तरी सुटेळैः ॥ नाही तरी मरेळै ॥ ग्रहण लंगोलः ते^{३५} डोह अवतुनीः यरी दासि^{३६}

२५ ? २६ तव. २७ पाताल. २८ महेश. (पृष्ठ १७ पाठ) १ ब्रज सप्तमीचा प्रत्यय, मध्ये. २ वीर. ३ हनुमत्. ४ चतुर्थी. ५ मोहून. ६ ! दक्षिण ? ७ पृष्टिपदे. ८ मुख. ९ जर. १० एक प्रकारचें भूत. ११ पिशा-ळलेला. १२ निवारण कर. १३ यक्षिणी. १४ किन्नर. १५ चतुर्वर्ग. १६ च-तुर्थी. १७ अनुनासिक हवा. १८ निवारण कर. १९ प्रकटो. २० ज्ञा. २१ चतुःपृष्टि. २२ रु न्हस्व. २३ शनिवारी. २४ बाहवा. २५ आमंत्र. २६ आदित्यवार=आइतवार. २७ आनी=आनी. न चा ण नाही. २८ चित्=चिअ=ची. २९ कुडव=एक प्रकारचें भाडें, मातीचें वगेरे. ३० छे वर अनुनासिक हवा. (पृष्ठ १७ पाठ) १ खुंडा=खुंडा. २ आपला. ३ लडू. ४ चतुर्थी. ५ शनिवारी. ६ हद्=हग. ७ पाळतणें असा धातू. ८ मातीची वाटी. ९ ती. १० वाटी. ११ स्मशान. १२ पुरावी पृ आछादणें. १३ मुंड=मुंड (पंजाबेरीज हाताचा भाग). १४ भृ-भरि. १५ उपरि. १६ मृत्तिका=मत्तिआ=माति. १७ वी हवा. १८ घे=हाण. १९ बिदुद्वय निरर्थक. २० सोड=छाड=काप. २१ ? २२ तीन. २३ पुरुष=पुरिस किंवा पुरुस. २४ कुटू. २५ लवकर. २६ सप्तमी. २७ सप्तमी. २८ लडू. २९ लडू. ३० लडू. ३१ तें. ३२ इतर. ३३ दिवस=दास.

उडीद दोन्हा मुँठि धरुनु उर्दकातुः रीठी घाजेः सूर्यांकडे पाहात असोजे सुटे
 तेंव मंत्र जपत असोजे : सूर्या नारायणा तुझ्या प्रकाशा त्रिभुवन पाडी पाडीः दु-
 स्मन पाडीः पाडीसी ना तरी का

पृष्ठ ४४ पोट.

पहिला दुसरा : तिसरा : चौथा : येतुक्रियाये : तो हि : विशामार्थें दैवडी : जीनं
 ज्वरासी दिजे १ पथ्य मुगवर्ण भातु : हा रसु बहुसाळ ढाळी ना ॥ हे जरी ढा-
 ढाळें तरी ताक उन्हे करुन भातु दिजे : उन्हे पेज दिजे : पडवळ : तोंडळें :
 चाकवत : दिजे इति ज्वरअंकुसरस ॥ ७७ ॥ त्रिपुरभेरवरस : ॥ त्रिकटुक भाग ३
 गंधक भाग १ हिंगुळ भाग १ गंधकभाग १ टंकणभाग १ कवडेभस्म भाग ४
 सर्व वीर्यं पेल्लि घालुन । मर्दिजे ॥ आळेचीर्या रसे भावना ३ माकेचीर्या रसे
 भावन ३ वातिरसे भावना १ येतुल्या भावना देउन चार्थं सुको दी :

पृष्ठ ४४ पाठ.

जे मग पळुन संदं. भैरीजे : मात्रा वाळु १ दिजे अनु पानेसि दिजे १ । तापां
 वरी नीवुरसैसाखरेसी दीजे । जिरीयासि दीजे : वाई वरी आळेंचिचैरसेसी दिजे ॥
 सैगटाचेनि रसेसी २ दिजे ३ ॥ ७७ ॥ उदयभास्कररस । गंधकु भाग १ हिगोळ
 भाग १ हरीताळ भाग १ टंकण भाग १ त्रिकटुक भाग ३ मुंगुळी भाग १ पापळ-
 मुळ भाग १ सर्व सम भागें पळीजे ॥ मग दांता १ चिया रसामुळाचीया भावना ३
 आळेरसे १ भावन ३ निवुरसाचीया भावना ३ माकीयाचीय रसाचीया भावना ३
 चार्चकरसाची भावना ३ आवध्या भा

३० सममी. ३५ उनुधातुसाधित. ३६ सममी. ३७ वृक्ष. ३८ घेइजे. ३९ लिड्.
 ४० लट्. ४१ तावत्. अनुनासिक व वर हवा. ४२ संबोधन. ४३ सममी. ४४ सममी.
 ४५ फारसी शब्द. ४६ द्वितीय पुरुष. (पृष्ठ ४४ पोट) १ थे चतुर्थीचा प्रत्यय. अर्थे.
 २ थें चतुर्थीचा प्रत्यय. अर्थे. ३ द्रु-द्रावय. ४ जीर्ण. न चा ण नाहीं. ५ लिड्
 अथवा विशेषण. ६ चाल=साळ. ७ द्राह् (थकवा आणणें)=हाळ=ढाळ. ८ औषध.
 ९ लट्. १० उनुधातुसाधित. ११ समासांत उकार. १२ ओ=वो. १३ सममी.
 १४ उनुधातुसाधित. १५ दिं. लिड्. १६ आद्रक. तृतीया. १७ तृतीया. १८ तृतीया.
 १९ तृतीया. २० भावना. २१ वाति वनरपति विशेष. २२ एतुली अनेकवचन.
 २३ उनुधातुसाधित. २४ चंग. २५ ओ धातुसाधित. (पृष्ठ ४४ पाठ) १ उन-
 धातुसाधित. २ संधि. ३ लिड्. ४ अनुपानेन समम्. ५ लिड्. ६ पष्ठी. ७ निचूक.
 ८ जीर्यकेण समम्. ९ वाति=वाइ, पष्ठी वाई. १० रसेन समम्. ११ चान्त तृतीया.
 १२ रसेन समम्. १३ लिड्. १४ उकारान्त नाम. १५ हिंगुळ. १६ गुग्गुली. १७ दं-
 तिका, चांत पष्ठी. १८ रसमुळ-चान्त रसामुळाच. १९ आळेरस समास. २० भावना.
 २१ निचूक. २२ चान्त माकीयाच-पुलिङ्ग माकीयाचा पष्ठी माकीयाचिये. २३ चान्त
 पष्ठी. २४ चान्त विशेषण. २५ अग्रिमा,

पृष्ठ ४६ पोट.

सुपारीचीया ईरीया : सिंगेळे केळेंयांची साळि । येसे वॉळउनु मसेरी^{१९} काजे :
 आबस्ति-वा पोवरे^{११} : हळदी : वांटुनु दीस ३ र्थ्यारी ५ लाविजे वरवे होये ।
 गजकनाचें वोपद् ॥ टांकळिंयांचे विजें : पाउसेर । बाउची विजें ३३ । हळदि पाव-
 सेर ३३ । पांदरे^{२३} जीरे^{२४} पाउसे ३३ । समभागें ताकेसी^{२०} र्थळिजे : वाळीविजे :
 मग निवुरसे मर्दिजे^{३१} ॥ गजकेना वरी लेपु किजे दीन ७ गजकन जाये । जव-
 पार टांक १ टंकणपार टांक १ चुना टांक १ सम भांगे नोवुरसे मर्दिजे : मधुसी
 लेप किजे^{३८} गजकन जाये । गंडमाळासि वोपद् ॥ ७७ ॥ पांदरी सुपळीची मुळे ॥
 कांदडुळीची मुळे : गाईचेनी^{२४} गोमुत्रें उगा

पृष्ठ ४६ पाठ.

ळिजें : गंडमाळा वरी कासोनी काविजे या वरी लेप काजे गंडमाळा जाति । रीसी-
 यांचे वोपद् ॥ विचुवे : गुळ उसाचा : तिळ : हीरडे : मुंठी पिपळी : सर्व चुन-
 सम भागे चुन किजे थोडा एक बोवा पोळीजें^{१०} । मग पळुन वाडिया काजे । ते येक

१ शूपारी=सुपारी=सुपारी. सुपारी ज्या प्रांतांत विशेष होते तो शूपारक देश.
 २ वीरुधा=वीरिआ=वीरीया=इरिया. उ=इ. ३ शृंग असणरें. शृंगिण=शिंगेळें. कांहीं के-
 व्यांना अणकुची असते. ४ के वर अनुनासिक, विकरण होत असतांना. ५ त्वचा.
 ६ ये म्हणजे ऐ-ऐ हें अक्षर ये असें लिहीत. कारण ए आणि य त्यांच्या खुणा प्राचीन
 लेखांत बहुतेक सारख्याच दिसतात. ७ उनुधानुसाधित. ८ सी प्रथम काढून नंतर से
 केली. ९ मृशू-मृष्टि=मशरी, मशीरी (चूर्ण, खल). १० आम्लस्तिमित. ११ ? व्युत्पत्ति ?
 १२ हरिद्रिका=हळदी. १३ वंट, उनुधानुसाधित. १४ च=च्या. मराठींत संस्कृत च चा
 उच्चार च्य. १५ वरीयस्=वरवें. वरें=वरं. वरवें=वरीयस्. इयत् प्रत्ययोत्पन्न व आधिक्य
 दाखवितो. १६ ण चा न. १७ लळ=ल. चे वर अनुनासिक नाही. १८ बीज=विज.
 ई=इ. १९ बाउचीविज समास. २० पावसेर. २१ हरिद्रिका. २२ पावसेराचें चिन्ह.
 २३ अनुनासिक नाही. २४ अनुनासिक नाही. २५ र काढला नाही. २६ पावशेर. २७
 तंकेण समम्. २८ लिड्. २९ लिड्. ३० अनुनासिक नाही. ३१ लिड्. ३२ ण=न.
 ३३ ण=न. ३४ अनुनासिक हवा. ३५ निवूक=नीव अनुनासिक जातो. ३६ लिड्.
 ३७ मधुना समम्=मधेसी, मधुसी-मध पासून मधेसी-मधु पासून मधुसी. मधु याची
 तृतीया मधू. ३८ लिड्. ३९ ण=न. ४० चतुर्थी अनेकवचन. ४१ पांदरीये पाहिजे.
 ४२ अनुनासिक नाही. ४३ अनुनासिक नाही. ४४ चांत तृतीया. गवायेण मूत्रेण.
 (पृष्ठ ४६ पाठ) १ लिड्, अनुनासिक निरर्थक. २ षष्ठी. ३ ओनीधातुसाधित. ४ लिड्.
 ५ ल्ला=ला. ६ जाति. ७ अर्श=रिस (मूळव्याध). ८ प=ख. ९ ईपत्=इखअ=इक=एक
 थोडाएक=स्तोकः ईपत्. कांहीं एक=किमपि ईपत्. १० प्लुप् भाजणें. लिड्.

येक वडी सेविजे अरीस मरति ॥ ७१ ॥ देवडांगरीचे कुट : आघाडेयाचें कुट : कडु
घोसाळेचे : घोसाळे घेईजे : वरील कपटे टाकिजे । आंतुळें घोसाळेयाचे कुट :
धोतरीयाचेंनी रसें येकत्र करुन: गोळी करावी : भीतरी धरावि : रीसे सरपडति
का मरति : ॥ वाईसीतळीस वोपद । मीरी टांक २ अर्जुनाची सौळी टांक २
आफु टांक २ सेगटाची सान्ळी टांक २ सुंटी टांक २ पिंपळी

पृष्ठ ४७ पोट.

टांक २ कोस्त टांक २ कोळांजन टांक २ अकळकन्हा टांक २ वाईविडंग टांक २
चोरा वोवा टांक २ रुईची मुळे टांक २ याचें वखगळित चुर्ण किजे सेंधात घा-
त्ळांजे । तुपेसी दिजे सर्व वाई हरेति । वायोस वोपद । पापरीये टांचाचक्र टांक २
ळोहचुर्न वाळ ५ सर्व पळीजे सेंध भरीजे मात्रा वाळ १ मधुसी दीजे । पोटवाये
फारे त्याही वोपद मात्रा वाळ १ दीजे । वायोसी वोपद । वाउळ्येयाचा रस सेर
१ बरुणेयाचा रस सेर १ निर्गुंडीचा रस सेर १ पीपळेकेचा रसु सेर १ माकीयाचा
रस सेर १ हेया पांचांचां रस ऐकत्र करुनी गुळ उंसाचा सेर १

पृष्ठ ४७ पाठ.

घालुन अळे तव कढविजे । मग लवंगा टांक १२ कबावचिनि टांक १२ कोळां-
जन टां १२ अकळकन्हा टांक १२ आसंद टांक १२ कवासकोहिरी टांक १२ फ-
टकी टांक १ वेळा टांक १ सौळीळः लसुन टांक २५ अवधिया वोपेदांचां चुर्न
किजे । तथा पाकानु घालिजे : मंदाज्ञी पचांजे । आळे तां कढविजे निवाळिया
बोरा प्रमाने वडी किजे । प्रतदीनी येक येक वडां सेविजे । वाई हरे : आमि करी :
तेज करी । वायोस वोपद । तुप भाग ५ दुध भाग ५ रास्ता भाग १ सुंटी भाग
१ कचोर भाग १ दांति भाग १ पिंपळी भाग १

पृष्ठ ७६ पोट.

साळि : सर्व येकत्र चुर्ण किजे : वखगळीतः । तें तेळातु घाल्ळांजे : कढविजे घा-
चासि ळविजे । घावु भला होये ॥ ७१ ॥ वळाचें मंत्रु । चोरी पांवां ब्रह्मराक्षसा
आंठो पावो येत्या जात्या सांधेन हा मंत्रु बोटी मीठ घेउन वळ्या वरी तिनदां मं-
त्रावे । वें चोळावें वळ मोडे : पहीळा मंत्रु विल्लेचा घाळावे । वाघाटीचें मुळ घे-

११ अर्शाः १२ आंतुळ=आंतील. उकारानंतर स्वार्थी ल लागला आहे. १३ शल्क=
साल. (पृष्ठ ४७ पोट) १ तृतीय पुरुष अनेकवचन. २ ओकारान्त शब्दाची चतुर्थी.
(पृष्ठ ४७ पाठ) १।२ चूर्ण पुलिंग. सबब ओखदांचा. चावर अनुनासिक निरर्थक.
३ मंदाग्नी सप्तमी. ४ पिंपळी=पिंपळी. अनुस्वार मराटीत येतो. (पृष्ठ ७६ पोट)
१ पिशाचनाम चतुर्थी. २ पिशाचविशेष चतुर्थी. ३ आट=गमन. ४ वा बदल व
उभयान्वयी. ५ ?

इंजे नींबुरसें दुपा वरी फासुन ळाविजे : दुप मोडे ॥ १ ॥ गंधसुरीचें मुळ निचुरसें
गट्टु किजे दुप मोडे ॥ १ ॥ आंदोनि आफु : मिश्री सांबु : नींबुरसें प्रेतुन
गट्टु किजे । दुप मोडे । श्रीग्रहभुतासी वोपदें । चंडचंडार्यां विस्व

पृष्ठ ७६ पाठ.

भुंजीया : वारकवंदीया डोरें वाजे : भुता प्रेतां संधान किजे : आका बांधु पा-
ताळु बांधु सुरीये मुठी बांधीं चोरा दीठी बांधु : सुया बांधु : दोन्ही कोन घरास
बांधु : च्यारी कोन सांतर सती : पोळीं पती : रक्षा हा नवंत क्षेत्रपाळाची रक्षा :
चौसटां जोगानीची रक्षया : श्रितोतळादेवीची रक्षा गुरुची सिधे : ॥ १ ॥ रगत-
बीर अपिया बांधे : अरे बांधे तरे बांधे : अकास बांधे : पाताळ बांधे : चोरें
बांधु : चालेंटु बांधे । जैपिनी बांधु : वैडीची आकासदेवता बांधे पिंपळीची गीन्हा
बांधु : वेहिरीचीथीं वहीरीया बांधु : बध रे

पृष्ठ ७७ पाठ.

बंधा पाटी पावो देउनु बंधा : पांडीया दोनी घावा : फाल्का बँतिस घाव : बाप
बीर नरसिंहाची रक्षा : गुरुची सीध : ॥ २ ॥ गर्णा गनपती : पाटी जणापति :
उंची काळीका : बंधे जोगेश्वरी : मुंभी माहेश्वरी : चामुंडा : भैराडीया माहाळक्ष्मी :
आउवाची सिध : देवाची सिध : ॥ ३ ॥ वोपदे । बोवळीची बँज : १ मीरीये ७
फागुळीयाचें पानें नरमुत्रें वाटुनु सीपीतु रस घेईजे : त्यासी नेनेतां अंजन किजे :
न बोळतां किजे गिन्हा सांपडें : जीव्हणी तळे जाये ॥ १ ॥ नवसागर अमरीसी

६ गधु मिसळणें. गध=गद (मिसळ). ७ अडोणी प्रांतांतलि. ८ मिसरदेशांतलि.
९ वनस्पति विशेष. १० प्रतप=प्रत=परत (णें) (भाजून). ११ दुस. १२ हे दोम-
चरण आहेत व ते एखाद्या प्रार्चन शिवस्तोत्रापैकीं असावेत. (पृष्ठ ७६ पाठ)
१ तपस्वी. २ डमर=डवर=डोर (ताशा, नगाग, वाद्यविशेष). ३ आकाश. ४ धु
काटून वर मग मात्रा दिली आहे. बांधु, बांधे. ५ शहात्तर. ६ पतिव्रता. ७ ! ८ क्ष
चा मराठी उच्चार द्य. ९ सिद्धि=सीध. १० रक्तवीर. ११ आपणास. १२ अली-
कडली बाजू १३ पलीकडली बाजू. १४ मोठा स्नेन. १५ खिसेकापू. (चिह्लास.)
१६ अस्त्रीण. १७ वटाय=वडिज्ज=वडाच (चा--ची--चें). विशेषण देवतचें. १८ पि-
पलीया=पिंपळीची. विशेषण गिन्हा इचे. १९ ग्रहः=गिन्हा. मराठीत पुष्टिंग किंवा
खीलिंग. ह्या गिन्हा नऊ प्रकारच्या आहेत. त्या लहान मुलांना धरतात. २०-१
२१ अष्टमातृका. (पृष्ठ ७७ पाठ). १ पृष्ठी. २ पाठी. ३ पाय. ४ अनुधातुसाधित
५ पृष्ठी. ६ फाड. ७ वत्तिस. ८ पृष्ठी, ९ ण=न. १० ज्ञपति. ११ अंत्रांत, आंत-
ड्यांत. १२ बाहूवर. १३ मुळी. १४ भिकारी भरत. १५ पार्वतीची. १६ मगज.
१७ न कळत. १८ ?

वाटुनु अंजन काजे : तत क्षेनी गीन्हा पळे ॥ १ तांबडे येरंडाचे मुळ चुडाचें कां-
ढजे : काटुनु घाळावेया आणीजे । तूर्त जावया

पृष्ठ ७७ पाठ.

निरोप मागे : । कुभीची पानें मिरी ७ नरमुत्रे वाटुन नाथु दिजे गीरा जपनी जाये :
मामोळांची पाने मिरी ७ नरमुत्रे वाटुन नाथु दिजे गीरा जपनी जाये । आदित्य-
वारी सुनीयाचे डोके मेळविजे : आदितवारी पुरीजे । चोहरेंया यरंडाच्या बाया
वरी ल्हाविजेजे : गीरा जपनी आसरा कागळीया सावाचें मुळोचा रसु मिरीये
घाळुन नाथु दीजे सर्व जाति ॥ ९ ॥ नवसागरु : पारसी सिर्पाचा चुना करुन
ताईत भरीजे ग्रह भुत प्रेत : शोटेग बंधन होये । सुर्योप्रभार्था द्विसी मोराचा पुंसा :
अथवा मळु घे

पृष्ठ ७९ पाठ.

धाजे रगति जाये । तांबे कांडवेळांचे रसातु ढाळ ७ दिजे तांबी जाये । रूपे
होये ॥ ९ ॥ बोहवेयाचें मुळ कांजीये प्रतावें । तांबेयासी ढाळ सा ७ देवावे ।
तांबी जाये । करळपापरीयें पानीयें वाटावे : तेयांतु तांबेया ढाळ ७ दीजे तांबी
जाये ॥ ९ ॥ रुईचां चिकु घेउन ढाळ ७ दिजे तांबि जाये । चोपट होये । मग मुस
थेसी करावी ये गुन माति । द्वीगुण काळी तुसचपेटी म्हणे वज्रमुस । पापरीये
पाणीये वाटुनु काळउन तांबे ७ ढाळ कीजे तांबी जाये । मुसे आटीजे : टाक-
ळीया ॥ मधु ॥ या दोहिं आंतु : तांबेया ढाळ ७ दिजे मुसे आटीजे रूपे

पृष्ठ ७९ पाठ.

होये । तथा दुसरी जुगुती । रूपें टांक ५ तोंवे टांक १० तांबे टांक २० आवघे टांक
३५ कडुवी दुधाणीचीया आतुन मोप घेईजे आवघे मुते आटीजे रूपे होये ।
तांबे टांक ३ रूपे टां ५ सोने टांक १ पारज टांक २ मुस करावि : मी-
तरी परवतियाचेया फळाचें ल्हेपे क्रिजे तळी वरी पापरीये घाळिजे : मुसे वरी
मुस ढाकनें करुनु : अंध मुस आटीजे आरी सोने होये ॥ ३ ॥ काहडुळांचें येक

१९ काडीजे. २० त्वरित=तुर्त=तूर्त. (पृष्ठ ७७ पाठ). १ नस्य. २ कुत्रें.
३ विधिलिङ् लाविजेज्जा (महाराष्ट्री)=लाविजेजे=लाविजे. लाविजेजे हें रूप ध्यानांत
देवण्यासारखें आहे. व ह्या एका च रूपानें प्रस्तुत बाडाला महत्व आलें आहे.
४ अप्सरा. ५ ओकारान्त नामाचें चान्त विशेषण. ६ सप्तमी. ७ पारसी म्हणजे
पारस देशांतल. ८ प्रभा या शब्दाचें चान्त रूप. ९ पुच्छ (पृष्ठ ७९ पाठ) १ एक
दोन अक्षरें ७० पानांत गेलीं. २ डुल=ढाळ (मिसळणें). ३ तांबडेपणा. ४ चा वर
अनुनासिक निरर्थक. ५ एक. क गळाला आहे. ६ गुण. ७ ? ८ मस्यते. (पृष्ठ
७९ पाठ) १ सरवती वनस्पति विशेष.

फळ घेयावें : तयातुं मीया दाहें पाडून पारा टांक ३ घाल्वावा : तथा फळाचें
 सार कापडमाती ७ सात सात देवावे : । पांच पनावी आधीं पांच रानसेनी भरावे : ।
 वरी गोळा ठेवावा : वरी आ

पृष्ठ ८० पाठ.

नैकी सेनी घाल्वावेया अग्नी पाहार ४ दीजे सर्वळे । तो गोळा : पारजाचा जाहला
 असेळ : तो काढावा तेयाचें चुर्ण करावें : सोधळेंया तांबेया : गद्याणे ६४ आंतु :
 तेया कळंका : गदीयाने १ दीजे मुसे आटाजे : कडुनी रूपे होये ॥ ४ ॥ विचुवे :
 मीठ : तोंवें : हे तिन्ही ठाये म्हेंसाचीया सीगां आतु घाल्वावे मँ विचुवे १० ॥
 मग मिठ तोंवे घाल्वावे : सींग मातीयानी बुंजावें : न्यारी पाहार पांची मंदाज्ञी
 दिजे : सवळे काढीजे : तिषीयाचें.

पृष्ठ ८० पाठ.

चुर्ण करावे : करून वरी ताल्लकु घाल्वावा : घाल्लुन मुसे आटावे आंतु तोंवें
 घाल्जीजे : आवघे आटाजे रूपे होये । ॥ ५ ॥ सोमळपार : पडीपापड १ फळतुरी
 टांक ५ मनसीळ टां २ तिनी येके टाई पळ्जीजे : गोळा करावा : पोटळ्ळी बांधावी :
 येके हांडी मध्यें ळ्हेयाची मळ्ळें फ्रिजे : येसें विणौवें जेसें पेनें भराजे : तेसें हांडी
 आंतु ठेविजे : वोपदाची मोटळ्ळी सुडकेन बाधली असेल ते डोळ्ळक यंत्री ठेविजे :
 तिचें तोडावरी दुसरी मळ्ळे तोडी सामाये येसी दिजे : धडीयांतु पानि पानी
 घाल्जीजे अग्नी कीजे : । मग निउ दिजे जीं वोपदें तुकावि : तेनें प्रमाने तेरदोच मेण :
 आधीयाचें मेण घाल्वावें । मग हें वोपदें येके टाई पळ्ळावे । पळ्ळिलेया वरी रूपे
 करावें : हा कळंके होये ॥ ७ ॥ मग तांबिया पळ्ळा १ आटावे रस बरवा होये ॥ ९ ॥

पृष्ठ ८१ पाठ.

मग तेया रसा आंतु कळंके वाळ १२ बारा दीजे गाढे फुकिजे : मग पांढरी साव-
 रीची साल्ळी : अगस्तीची साल्ळी : दोन्ही साल्ळीच्या रसांतु विस्त्रविजे रूपे होये :

२ युकीनें. ३ द्वार. (पृष्ठ ८० पाठ) १ मागील पानांत कांहीं अक्षरें गेलीं
 आहेत. २ ! ३ गध्या पेसा. ४ मळ=मग. ग गेला आहे. ५ बुंध बांधणें. बुंध=बुंज.
 (पृष्ठ ८० पाठ) १ लव्हा वनस्पति विशेष. २ वे हा क्रयादिवर्गातील होता. पाणिनीय
 धातुपाठांत भ्वादिगणांत पठित आहे. परंतु तो क्रयादिगणांतल्या प्रभाणें प्रांतिक भाषांत
 चालत असावा. अन्यथा विणणें ह्यांतील मधल्या ण ची उपपत्ति लागत नाहीं.
 ३ दाट विणलेलें गाढोडें. पेणें=चेंडू. ४ फोडलेली वस्तू. ५ स्योतक, स्युतक=सुडकें
 (जाडेंभरडें वस्त्र). ६ घट. (पृष्ठ ८१ पाठ) १ फुतरू=फुकर=फुंकरणें, फुंकरणें.

पेतळीये पीतळेंवरीची घुधी । पीतळपेतळी टांक १ चोपा तांबोळाचें पिके-आंतु
दीन ३ पळजे तो गुंलेळा करुनी मुरणा आंतु घाल्ळावा : वरी सेनी घाळावाया :
तो सुरणांतु सळी घाळावा : वरी आंगा पुट दीजे : मग निवाळीया वरी गोळा
काडिजे : मांगार होये ॥ ७ ॥ तो गोळा सुर्णकंदा भीतरी घाल्ळीजे : तांबेया पळ-
साचेया फुळाचेया रसाचे पुटे दीन । २२ सीपाता जाईजे पांचपोळी सेणी पु-
रीजे ॥ ८ ॥ ७ ॥

पृष्ठ ८१ पाठ.

रंमृगांग जानीजे ॥ ९ ॥ रूप मृत भाग १ कनक मृत्यु भाग १ मोति मृत्यु भाग
१ गंधकु आवळसर भाग १ टंकनपार भाग १ हे सर्व सम भागें कांजीये मर्दिजे ।
गोळा क्रिजे : तो गोळा कुंपितु घाल्ळीजे : कापडमाति ३ तीन क्रिजे । कुपिचें
तोंड मुंदरीजे भाडे १ मातिचें आनीजे : त्यातु मिठ घाल्ळीजे : अर्ध भरार्जें : वरी
कुपि ठेविजे : अग्नी पाहार १२ दीजे मग काढीजे : पळीजे सेंधे भरार्जे रस सिध
होये ॥ ७ ॥ मात्रा गुंज ४ अनुपाने मारीये : पिपळी : मधुसी दिजे । याचे गुन : ।
सनीपात : क्षयेरोग : रोगराज : हृदय बळस : पुष्ट : धातक्षयो : पंडरोग : अ-
जीर्न : ॥ ७ ॥

पृष्ठ ८४ पाठ.

ळी : हांग : गंधक : सेंधव : कारेळीचा रसु : तुप + बुरसें वांटावि वोपदी १०
थेसें दिजे मोडती उतरें ॥ ७ ॥ कनीक नीवडींगाचें रसे भिजविजे : रोटी कांजे :
उन्हे पानीयेसी पाईजे मोसीचें वमन होये ॥ ३ ॥ कानाचे वोपद जुईचें पानें ८
ळसुन कडरी ७ आळेंकुडी १ वेपंड टांक १ निवाडिंग पोपरुन आंतु घाल्ळीजे
अज्ञी मध्यें पाकु क्रिजे । मग रसु दिजे । कानी घाल्ळीजे : भलतैसा कान दुपत
असेल तो चरवा होये ॥ ७ ॥ कुस्टासी वोपद । हेडुची साल्ळी : नांगुडी मुळ; वाउ

पृष्ठ ८४ पाठ.

रुडीयाची साल्ळी : कंधारी : वानीया : सेगटाचें मुळ ; वायोवरुणाची साल्ळी :
पवडांचें मुळ : निच : सावरीची साल्ळी : भाट जांबुळ : मेथीया : राम आसणु :
जाईचो साल्ळो : माहाळांगो : निचुनामुळें । सर्व सम भागें वाटावि : प्रतभागें सा-

२ ! ३ गु चा गो. ४ शल्य=सळ. शल्य म्हणजे शरीरांत घुसलेला पदार्थ.
५ पष्ठी. ६ स्नात=वाच. त=च. (पृष्ठ ८१ पाठ) १ मागील अक्षरें मागील पानांत
राहिलीं. २ सप्तमी. ३ मुद्येत लिडू. (पृष्ठ ८४ पाठ) १ ड गळाला. (पृष्ठ ८४ पाठ)
१ प्रति.

पर घाळाबि वडी बोरा प्रमाने । कीजे : येक येक वडी सेविजे कुस्ट जाये । कुवार-
काडे : कारेटें : माका : गोळीया वानीया रसु ७ घेयावा । दोनी सांझी सेवावा :
कुस्ट जाये : । महुरें : हळदि : तीळ : बिबवे : गुळ : सम भागे मेळविजे : वडी-
या किजे पोफळा प्रमाने वडी किजे : दुवेळी सेविजे दीन + +

पृष्ठ ८६ पोट.

चुर्न किजे : सेविजे भळतैसा सुळ समे । अखीप्रकर सांगैन । भुतांकुसाचा काडा
दिजे : पांढरवनी पडे ते राहे । पथ्य आंबट नेदीजे ॥ १ ॥ गोवेळीचें मुळ : पांपरी-
चे मुळ : गाईचें दुध : साकर घालुन दीजे ॥ २ ॥ वेळा दोनि । तिनी दीजे गर्भ-
नीस रगत पडत असेळ ते राहे भळतैसें ही : ॥ २ ॥ जरी दो मध्ये येक न मी-
ळेळ : तरी तो + लळ + + + घाल्ळुन दिजे । अथवा निसुधा कांदा दी + +
+ + गाईचें दुध भातु : ॥ ३३ ॥ मोराचें पति उदके : + + + + माथा घाल्ळी-
जे : रगतप्रवाह राहे ॥ ९ ॥ कोळ + + + + रीस्ट : दुधें वाटुनु पोवो दिजे माहा-
ळोह

पृष्ठ ८६ पाठ.

प्रवाहो धरे : ॥ ५ ॥ आबिठीयाचें पानें । रातेतांदुळाचें धुवनीयेसी वाटुन । गाईचें
ळोनाये पोळी कांजे : तेणे ची ळोनीयेसी पाईजे रगतप्रवाहे राहे ॥ ९ ॥ मुठेळे
केळें : येळाचें चुर्ण करुन पेवो दिजे रगतप्रवाह राहे । सापर : मधु : दुधातु आ-
ळीजे पेवो दीजे असुध गहे : तांदुळजेयाचें मुळ कांडुन तेयाचा रस सापरेसी से-
वीजे रक्तप्रवाह राहे ॥ ९ ॥ पेटारीयेचेंन आगरसें मुळें तांदुळाचेंन धुणेसी दिजे :
पगैररोग समेती ॥ १० ॥ मुकनीचा रसु : तेलातु पचीजे तेणे तेलें कापुस भीजवीजे
+ + + धरांजे असुध राहे : ॥ ११ ॥ उतरनीचे मुळ

१ पुलाक=पुळाअ=पोळा (शिजविलेला भात). २ प्रदर=पगर. ३ अक्षरें गेलीं.

बयाबाई रामदासी.

(लेखक-रा. वि. का. राजवाडे.)

या बाईचीं कांहीं पदे, श्लोक, ओव्या, व आर्या पुढें दिल्या आहेत. त्यावरून रामदासांच्या चरित्रावर कांहीं प्रकाश पडतो. रामदास वर्णानें काळेसावळे होते हें पांचव्या पदावरून कळतें. रामदासांवर बयाबाईची गुरुभाक्ति अपरंपार होती. इतकी की, पतिव्रतेची पतीवर हि तितकी नसेल. त्यामुळें दुष्ट लोकांना चक्राच्या पिटण्यास वाव होते असावी असें नवव्या प्रकरणांतिल दोन अन्योक्त श्लोकांवरून दिसतें. बयाबाई गुरुभक्तीनें इतकी परिपूर्ण भरली की, स्त्रीपुरुषलिङ्गभेद ती पूर्ण विसरली व गुरुमाउलीला आई, नवरा, बाप, परमेश्वर, कान्हा, वगैरे शब्दांनीं आळवूं लागली. ह्या प्रेमालाच यूरोपांत Platonic love गतकालीं म्हणत. आत्म्याआत्म्यांचें जें ऐक्यप्रेम तें Platonic love होय. तसलें प्रेम रामदास शिष्यांच्या व शिष्यिणींच्या ठाईं उत्पन्न करीत. तेव्हां हा पुरुष असामान्य सामर्थ्याचा होता, हें उघड आहे. बयाबाईनें आर्या केल्या आहेत त्यांवरून शिवकालीं महाराष्ट्रांत आर्या रचण्याची चाल होती, हें स्पष्ट च होतें. एका स्थलीं न सोसवती व नसो सवती असें पंचाक्षरी यमक बयाबाईनें साधिलें आहे. (१०) त्यावरून आर्यायमकाचा हि छंद मोरोपंताच्या हि पूर्वीपासून महाराष्ट्रांतिल कवींच्या ठाईं होता असें म्हणणें प्राप्त होतें.

* * * *

बयाबाई रामदासी इचीं पदे.

(१)

हा गुरुराज चिं साचा सिंधु आनंदाचा ॥ १ ॥ सा च्याराला अंत न लागे ।
कुंठित जाल्या वाचा ॥ १ ॥ जाणिव टाकुनि नेणिव यासुनि । येये चि लाग तयाचा
॥ २ ॥ भास निराभास होउनिया एक । हा चि भास जयाचा ॥ ३ ॥ गुरु हा विश्वंभर
दास बयावर । घालि पदर रुपेचा ॥ ४ ॥

(२)

क्या कहूँ रे गुरुनाथ की बात मे । मस्तमयाहे दिल मेरा रगमे ॥ धृ० ॥ लालरंगमे सफेद खुला हे । कोइ नहि जाने आप मुला हे ॥ १ ॥ जब सद्गुरुके पगलिन होना । रंगातीत रंग आप हि होना ॥ २ ॥ रामदासगुरुपगकी दासी । दास बया फिरे देसचिदेसी ॥ ३ ॥

(३)

जायो सखीरी जाहां गुरु बैठा । जिसके दिलमे येहि जग पैठा ॥ धृ० ॥ बागरंगेली महल बनाहे । महलके बीचमे झुलना खुलाहे ॥ १ ॥ इस झुलनेपर झुलो रे भाई । जनन मरनकी भूल न आई ॥ २ ॥ दास बया कहे गुरु मैयाने । मुझकू सुलाया सोहि झुलने ॥ ३ ॥

(४)

अह्ला हे बेफिकीर मे काहां जावो रे । जाहा ता वो हि खडा येहि मेरे नैनो रे ॥ धृ० ॥ नजके सदमें खल्के हजर होरी । रातदिन जाहा नही सोहि खुदा पायो रे ॥ १ ॥ जी लिया जान लिया मेरा मुजाका नही । अब तो बे मान हुवा अरज कुच सुंता नहि रे ॥ २ ॥ पलपलके खेल न्यारे जिसके हजारो हुवे । रंगातीत मेरा साईं दास बया को मिला रे ॥ ३ ॥

(५)

या गुरुनें मज वेड चि लाविले । अहो मन हे तत्पदि तन्मय जाले ॥ धृ० ॥ सावळि सुरत नयनात बैसली । पाहता पाहणे समूळ चि गेले ॥ १ ॥ पश्चमपंथ हे अबघड वाट । ब्रह्मगिरीच्या शिखरी नेले ॥ २ ॥ सत्रावीचा पाजुनि पान्हा । नेउनिया निजि निज-वीले ॥ ३ ॥ रामदासगुरुराजरूपेने । दास बया हे मीपण गेले ॥ ४ ॥

(६)

धावत येउनि सद्गुरुमाय निज पान्हा देई । तुझिया विरहनळाने व्याकुळ जीव जाला पाही ॥ धृ० ॥ इंद्रनिळाची किळा गाळुनि शाममति घडिली । अष्टदिशाला प्रभा व्यापुनि दश अंगुळ उरली ॥ १ ॥ यमुनातीरी कुंजवनामधे वाजवितो मुरली । याला पाहता चित्त-वृत्ति हे सखये घाबरली ॥ २ ॥ मग टढतर निश्चय मनांत हा केला । खरी आग लाविली या साहा ईपणेला ॥ ३ ॥ निर्धुंत होउनि शरण गेल्ये पायाला । चिद्रुंधीची गाठ सुटूनिया मिठी पडली पाई ॥ ४ ॥

(७)

या समई कां दूर टाकिलें खरें सांग मजला । दयाळा खरें सांग मजला । हीन दीन मतिमंद आळशी म्हणुन त्याग केला । अर्वाकानें फार बोलित्ये हाचि त्रास जाला । पद-कमलाचा वियोग मजवर हा पडला घाला ॥ १ ॥ आतां क्षमा करावी कर जोडुनि विन-

बिन्द्ये । निजचरणीं असंदिग्धं ठाव या मागत्ये । निर नियनी बाहे तुजलागी बाह्ये ।
उंदांसं दिसती दाही दीशा आतां धिर नाहीं ॥ २ ॥ चराचराला व्यापुनिया तूं उर्वरित
असशी । नानात्वाचा घास करूनिया त्या निजपदि रमशी । सहज लीले करूनिया टक
सच्छिष्या देशी । तेथील निज बोलायालाते नये हो मजशी ॥ ३ ॥ तेथे च्यार साहा
अठरा मौनावले । गति कुंडित जाल्या तेधुनिया परतले । त्या चिद्रगनी मग दास बया
मावळे । बहु जन्माची पुण्य संपति फळी या समई ॥ ४ ॥

(८)

लागुन गेल लगन हो । या गुरुला निजनयनी पाहातां ॥ धृ० ॥ मी ममता हे वसन
टाकिते । जनांत जाले जघन हो ॥ १ ॥ चाहो शुन्याच्या वर मी नेलें । तेथेंच जालें
मगन हो ॥ २ ॥ परपुरुषाची मिठी सुटेना । आता कशि येउ बाई फिरुन हो ॥ ३ ॥
दास बया म्हणे गुरुराजानें । दासविलें चिद्रगगन हो ॥ ४ ॥

(९)

मुक्ताफळें विधुरलीं गुरुच्या प्रबोधी । सन् शिष्य हृदई धरिताति आधीं । जे राज-
हंस सरवरांचे निवासी । निज मुक्तचारा मिळतो तयांसी ॥ १ ॥ परि तेथ काग आला
तरि तो विभागीच नाहीं । निज मुक्तचारियाची त्याजला प्राप्ति काई । अशुभशेवनानें जन्म
त्याचा च गेला । देखुनी मुकाला जल्पुनीया च गेला ॥ २ ॥

(१०)

तव वागमृतवृष्टी होतां हे मनमयूर आनंदे ।
चरणी ठेजनि दृष्टी नयनांचे बिंदु टाकि स्वानंदें ॥ १ ॥
बिंदुरूपजगं पहातां बिंदू सिंधू असंड हा भरला ।
आहिनांहिपणानें नाही आहे भरूनिया उरला ॥ २ ॥
भरला उरला हे बा वचनोक्ती सर्व कुंतुनी गेल्या ।
वृत्तिप्रवेश नाही निवृत्ति तेथ ऐउनी रमल्या ॥ ३ ॥
ज्याच्या स्वरूपीं रमत देहवृत्ती काहि नाहि हो उरल्या ।
मिळल्या एकपणानें जाणिव हे ग्रासुनी तिथें उरल्या ॥ ४ ॥
श्रीमुखचंद्रा पहातां लवतीया पापण्या न सोसवती ।
स्वसुखें स्वपतिशी रमतां त्या समयीं अन्य हे नसो सवती ॥ ५ ॥
रमताना एकांतीं द्वैताचा टाकुनी दिला पदर ।
बोधरसानें भरुनी निजवदनी लाविला असे अधर ॥ ६ ॥
बोधरसातें सेउनि मस्तपणानें च राहतो विजनी ।
तो हा सद्गुरुराजा स्वछंदेंकरुनि क्रीडतो स्वजनीं ॥ ७ ॥

ज्याच्या स्वरूपा पाहतां भ्रम गेला तीन पांच हा साचा ।
 तो हा सद्गुरुराजा स्वसुखचि घडिव आहे हो साचा ॥ ८ ॥
 सूर्यविकासित रमतो मस्त चि जाला पराग सेवोनी ।
 उगमी आसन ज्याचें स्वच्छदेंकरुनि राहतो विजनीं ॥ ९ ॥
 चंद्राची सूर्याची गति कुंठित मग तेथें चि राहतसे ।
 व्यतिरेकाच्या मार्गें स्वानंदाला पिवोनि राहतसे ॥ १० ॥
 व्यतिरेक पूर्ण जाला पूर्णाला पूर्ण भरति हे आली ।
 अन्वयसागर भरला जरि गुरुनें आत्मदृष्टि हे दिधली ॥ ११ ॥

(११)

सद्गुरुचरण मकरंद । सेउनी मस्त जाला धमर । त्या गुरुपुत्राला नमस्कार । वारं-
 वार करीतसे ॥ ११ ॥ सद्गुरुमाउली रुपाळ । पाजिली विषाची गरळा । मरोनिया जालों अचळ ।
 निजानंदीं राहिलों ॥ २ ॥

(१२)

शब्दान्वयें करुनी । प्रगट जाला वासरमणी । निजगुह्य सूर्यकमळणी । विकासातें
 पावली ॥ १ ॥ चंद्रकिरणांचे अमृत । पिऊनिया जाली तृप्त । मग तेथील आमोद देत ।
 बोधभ्रमरा कारणें ॥ २ ॥ आमोद सेउनी मस्त जाला । वाच्यांश सर्व हि राहिला । अनि-
 र्वाच्य पद पावला । जागिवे नेणिवे रहित ॥ ३ ॥ त्या निजसुखाची लहरी । प्रगट जाली
 चिदसागरी । ते हे ब्रह्मसृष्टी खरी । प्रत्ययानें पाहावी ॥ ४ ॥

(१३)

गुरुरूप चि तूं अससि हरि वा तुजला अखंड नमित असे ।
 दास बया हे न्यजुनी श्रीचरणी मस्तकास ठेवितसे ॥ १५ ॥
 श्री ज्येष्ठ शुद्ध नवमी नवमीच्या निजघरींच राहतसे ।
 समजुनिया उमजावें अक्षरपत्रां लिहून धाडितसे ॥ २ ॥
 श्रीकारा आकारा मिळणी होतांच भ्रांति हे गेली ।
 ॐकाररूप जाला जरि गुरुने आत्मदृष्टि हे केली ॥ ३ ॥
 आता बोलूं काये बोलाया मार्ग राहिला नाही ।
 मौन्य गर्भीचे निजसुख सद्गुरुराजें चि दाविलें देहीं ॥ ४ ॥
 देही असतां विदेही केले मजला गुरू समर्थानें ।
 त्याचीया उपकारा देउनिया काय व्हावे अर्थानें ॥ ५ ॥

(१४)

काय सांगूं बाई तरी कपटी मोठा कान्हा ॥ धृ० ॥ जात होत्ये यमुनातीरी अडवु-
 निया धरितो करी । पुंगुटपट काटुनिया हळु च लागे काना ॥ १ ॥ ठमक ठमक कळनि
 चाले अर्वाच्य शब्द बोले । नैनी नैन एक करी भीई ना च काणा ॥ २ ॥ गोकुळांत धूम
 केली वृत्ती चोरुनिया नेली । दास बया धन्य म्हणे गुरुराज राणा ॥ ३ ॥

(१५)

ध्याइये गुरुपग अधमोचन । सुखदायक भवाद्धीतारन ॥ धृ० ॥ चिद्रगगनमे आसन
खूला । जापर सदुरुराज रमीला । चंद्र सुरज दो दिवटि जलत हे । जब देखा तब डूब
गई तन ॥ १ ॥ जाकी सत्ता जगमो भरि हे । जा देखो ताहा ठाड रहीं हे । सो सदुरुकि-
रिपासो मिलती । सब छांडके पग जा सरन ॥ २ ॥ लिखा पढा कछु संग नहि आवे ।
अंतकालमे सब ही जावे । जोरू लडके महल मजालस । याहा रहती फेर आप हि जाना
॥ ३ ॥ दिलका मेहर मिल गया दिलको । तारनवाला गुरु हे सबको । दास बया कहे
कछु नहि देखा । जब देखा जब उलटा नयन ॥ ४ ॥

* * * * *

सदरहू रा. राजवाडे यांचा निबंध व पदें रामदासी सांप्रदायाचे अत्यंत एकनिष्ठ
सेवक रा. शंकर श्रीरुण देव यांजकडे पहावयास पाठाविलीं असतां त्यांचेकडून वरील पद
१५ वें लिहून आलें; व अस्सलावरून त्यानीं पद-पाठहि दुस्त केले आहेत. या मद्-
तीबद्दल मंडळ रा. देव यांचे ऋणी आहे.

संपादक.

५

अंबाबाई रामदासी इचें पद.

(लेखक-रा. वि. का. राजवाडे.)

मी सदुरुघरची सैरी शोभत्ये बरी ॥ धृ० ॥ बाई मज गोल्हाटि गे राहाणे ।
तेथुनि श्रीहाटी मज पाहाणे । त्रिकुटशिखरी येउनि जाणे । बोलत्ये बरी ॥ १ ॥ बाई मी
त्रिगुणी खेळ खेळत्ये । चंतुर्थगुणि मी साक्षी होत्ये । सदा मी येते जाते । भय न अंतरी
॥ २ ॥ स्थूळ सूक्ष्म कारण । चौथा देहे महाकारण । स्थाने क्रीडायाची जाण । माजी
हे बरी ॥ ३ ॥ आतां मी सर्वासि यास्तुनि । मोहातीत क्रीडने अनुदिनि । निःशंक वर्तते हो
जनी । पाह च्यातुरी ॥ ४ ॥ रामदासाश्रय म्या केला । म्हणउनि विलास सर्व हि जाला ।
अंबी न विसरे गुरूपदाला । प्रतिज्ञा खरी ॥ ५ ॥

* * * * *

६

निवृत्तिनाथाचा एक नवीन अभंग.

(लेखक-रा. वि. का. राजवाडे.)

पाणी तें चि पाणी । मस्तक तें चि कुंभ । म्या काय निरालंब । पूजा केली ?
॥ १ ॥ पाय ते चि प्रदक्षिणा । शरीर तीं फूलें । चरणी राहीयेले । कायावाचें ॥ २ ॥
चित्त हें चैतन्य । भाव तो तुळसी । न होय आळसी । शेवेलागी ॥ ३ ॥ भक्ती हे अक्षता ।
कल्पना चंदन । म्या काय बंदीजन । शेवाकरू ? ॥ ४ ॥ शेवा-करी न म्हणता । आंगी
येती अहंता । आवधी हे सत्ता । सद्गुरुची ॥ ५ ॥ निवृत्तिदेव म्हणे । निःकार्याचें शरीर ।
त्याचा अंगीकार । कोण करी ? ॥ ६ ॥

कै० रघुनाथ भास्कर गोडबोले याणीं निवृत्तिनाथाचे अभंग छापविले आहेत. त्यांत
हा अभंग नाही. म्हणजे त्यांनीं छापलेल्या अभंगाखेरीज निवृत्तीचे आणीक अभंग आहेत,
हें निःसंशय आहे. प्रस्तुत अभंगाची भाषा आधुनिक केलेली किंवा झालेली आहे.

* * * *

७

ज्ञानेश्वराचा एक अभंग.

आधुनिकीकृत.

(लेखक-रा. वि. का. राजवाडे.)

पाहे (हें) पा ध्वजेचे (चें) चिरगुट (कूट) । राया जतन करितां कष्ट । तैसा मी
एक पतित । परि तुझा चि मुद्रांकित ॥ १ ॥ मसीपत्र ते केव्हेहें । राय चालवी आपुल्या
पाडें ॥ २ ॥ तै० ॥ अगा (बाप) रघुमादेवीवरदा । सांभाळवें (सांभाळीं) आपुल्या बीदा
॥ ३ ॥ तै० ॥

हा अभंगाच्या पाठांवरून कळून येईल कीं पाठभेद कसे होतात व आधुनिक
रूपें कशीं होतात. १ राय=रावो. २ आपुलेया=आपुल्या. ३ सांभाळईं=सांभाळीं=
सांभाळवें. ४ चि=०. ५ बाप=अगा.

मसीपत्र म्हणजे शाईनें लिहिलें पत्र ऊर्फ कागद. तात्पर्य ज्ञानेश्वराच्या कालीं
कागद होते.

मुक्ताबाईचा एक नवीन अभंग.

(लेखक-रा. वि. का. राजवाडे.)

धन्य धन्य सद्गुरुराव । माझ्या देहीं दाविला देव ॥ १ ॥ माझ्या देहाचें देउळ केलें ।
आत्मलिंग प्रतिष्ठिलें ॥ २ ॥ सत्रावीचें जळ आणी । तेणें देवा असंड न्हाणी ॥ ३ ॥
त्रिगुणाच्या वळल्या वाता । साक्षी तुर्या लावी ज्योती ॥ ४ ॥ पंच प्राण पंचारती । मुक्ता
गुरूला बोवाळीती ॥ ५ ॥

कै० गोडबोले यांनीं छापलेल्या मुक्ताबाईच्या अभंगाखेरीज हा अभंग आहे. उघड
आहे कीं, न छापलेले असे मुक्ताबाईचे अभंग आहेत.

* * * *

९

तान्हाजी नामक कवीचें पद.

(लेखक-रा. वि. का. राजवाडे.)

मस्तकिं मुनिजनतन विमळा जनतारी । भाळीं रजनीनायक वामांगी गोरी ॥
नयनीं पावक श्रवणीं वनितासुतवैरी । कंटी विशनळकंबुज व्याघ्रांबरधारी ॥ १ ॥
हरहर महादेव हर शिवभूतेशा हर शिव नागेशा । उजळुनि उत्तम दीप लाउनि कपूरदीप दूर
कर भवपाशा ॥ धृ० ॥
दशभुजपंचानना वसती स्मशानी । भस्म उधळोनी आंगी कंधा परिधानी ॥
पन्नग रुंडमाळा सुर भजती निर्वाणी । वृषभारूढ तो योगी शंकरशूळपाणी ॥ २ ॥
विश्वंभर जटिला शिवकपूरगौरा । रतिपति जाळुनि क्रोधें वधिलें त्या त्रिपुरा ॥
शिव शिव नामस्मरणें जप हा रघुवीरा । नकळे महिमा शेषा निर्गुण अंकारां ॥ ३ ॥

जपतपसाधने-तै-तै साक्षे कर्माचा । नाना तत्पर योगी आश्रय धर्माचा ॥
 साधक परमार्थाचा भक्ता चो साचा । गावा स्वानंदाचा अंतक सर्वाचा ॥ ४ ॥
 सद्गुरु सर्वेशा तूं सद्गतीचा दाता । मायेचे निर्मूळ शंकर तूं कर्ता ॥
 येकवीस स्वर्गे उंची त्याहून तूं षर्ता । वंदनीं तान्हाजीच्या शिव शिव हे वार्ता ॥ ५ ॥
 हा तान्हाजी कोण ? शिवकालीन वीरपुरुष तान्हाजी तर नव्हे ?

* * * *

१०

महीपति.

(लेखक-रा. वि. का. राजवाडे.)

संतचरित्रकार महीपतिचोवा ताहारावादकर यांचे गुरु नरहरिनाथ. नरहरिनाथ हे शिवदिनकेसरीचे शिष्य. खालील पदे महीपतीचीं पुराव्यादाखल देतां.

(१)

माझे मुक्ताई मुक्ताई । लक्ष असे तुझे पाई ॥ धृ० ॥ उचलुनि कडिये घेसी । सत्रावीचें स्तन मज देसी ॥ १ ॥ अनुहात-खुळखुळ वाजे । नादें सर्व हि अंचर गाजे ॥ २ ॥ नरहरि निष्ठुर माये । महीपतिलागी दाखवी पाये ॥ ३ ॥

(२)

बाष्पा केशरी केशरी । दर्शण दे झडकरी ॥ धृ० ॥ पाहे पा रूपादृष्टी । तुझ्या चरणीं धालितो मीठी ॥ १ ॥ तव चरणामृत देई । शरणांगतासी उचलुनी घेई ॥ २ ॥ साधन करितां श्रमलों । नाम घेतां आजि उदरलों ॥ ३ ॥ असंड सद्गुरुस्मरणीं । महीपति लोळे नरहरिचरणीं ॥ ४ ॥

(३)

भजतां शिवदिन की । शिवदिन की । मन जाले उन्मन की ॥ धृ० ॥ गुरुमंचार्चें बीज । कर्णी उपदेशिलें सहज ॥ १ ॥ तर्माधकार गेला । स्वयंप्रकाशें भानु उद्रेला ॥ २ ॥ नयनीं दीप उजळतो । पाहातां तद्रूप सगळा होतो ॥ ३ ॥ शिवदिनगुरूचा चेला । नरहरि-महीपतिनाथ रंगेला ॥ ४ ॥

(४)

नरहरिनाथ भजां नाथ भजा । भक्तिभावे उमजा ॥ धृ० ॥ तनेमनधन पादि वाह रे ।
निश्चळ दृढ स्वरूपी राह रे ॥ १ ॥ आसनीं शयनीं ध्या(य) रे । घडेल तितके सादर
व्हा(य) रे ॥ २ ॥ निशिदिन स्मरण करा रे । पतितपावन हा चि खरा रे ॥ ३ ॥ माया-
ममता नुरवी । मनची मनकामना पुरवी ॥ ४ ॥ अंतरवाहेर भरला । महीपति नरहरिनाथ
तरला ॥ ५ ॥

(५)

नरहरिनाथ सहस्र माझा सुखदायक मंत्र । आसनिं शयनीं जपतां न लगे विधान
विधितंत्र ॥ धृ० ॥ नयनीं मुद्रा अलक्ष लागे नाहीं च देहभान । न दिसे स्वरूपाविरहित मन
हे जाले उभमन । नवरंगाची समाधि उघडीं पाहतां तळींन । नमन करुनी सन्निध बसतां
हारुपलें मन ॥ १ ॥ रविशशीं द्रापमाळा दोन्ही जळती सुंदर । रत्नसंचित सिंहासन शोभे
ओंठ पीठावर । रमले तुर्या अवस्थेमध्ये नीळरूप अंकार । रंगे सुनीळ गगनामधें अनु-
हात गजर ॥ २ ॥ हा सुखसोहळा पर्वतसिखरी सदोदित पाहा । हाळहाळ कल्पित ग्रासुनि
द्वैत अद्वैतीं राहा । हानि करा पडवैरी दमुनियां इंद्रिये दाहा । हा स्थूळ देह आर्धा शोधुनी
चक्रे पिंडीचीं पाहा ॥ ३ ॥ रीग करा मन गुरुच्या संगें गुंफे माझारी । रिचतिल मोतीं
एकसरा तीं वेचा दृष्टिभरी । रिखला महीपति स्वरूप ठेवी भरोनि अंतरीं । रिता न राहे
कदा कि घडिघडि आठवी नरहरी ॥ ४ ॥

(६)

सकळा आदिनाथ शिवशंकर भोळा । विष्णूचा अवतार मळींद्र जाला । गोरक्षाचे
पोटीं गोरख उद्भवला । गुरुभक्तीनें गैरीनाथ उद्भरला ॥ १ ॥ जय जय स्वामी नाथा
सहस्र गुरुमूर्ती । असंड चरणांगुठीं वोवाळू आरती ॥ धृ० ॥ निवृत्तीचा ज्ञानी त्याचा
सोपान । चौथी मुक्ताबाई ब्रह्म चि परिपूर्ण । सत्यामळा तारी सांगे गुरुखून । गैबी
त्रैलोक्यामधें जाला पावन ॥ २ ॥ गुप्त उद्बोधासी सांपडला ठेवा । केशरी जाला न कळे
मोक्षाचा हेवा । सितदिनसुत हा नरहरि मज पावेल केव्हां । अक्षयी महीपति होईन राजा
मी तेव्हां ॥ ३ ॥

* * * *

देवदासकृत भामावर्णन.

पद.

(लेखक-रा. वि. का. राजवाडे.)

शरत्कालिचें चांदण । वाट पाहे भामा जाण । सर्व हि शृंगार करुन । बसे सुंदरा
 ॥ १ ॥ मुक्ताफळ घातलें नाकीं । हस्ती कंकर्णे वोप देती । पदक डोलतां ढाळ देती । करी
 शृंगार ॥ २ ॥ माया सिसफुल वदनाचें । तें हो निशाण मदनाचें । मुद्द रासडि लेणें वे-
 णीचें । करी शृंगार ॥ ३ ॥ दोही कानीचीं तानवडें । गोरें रूप दिसे गोडें । बुगड्या झुचुक-
 वाळ्याच्या जोडें । लेणें कानाचें ॥ ४ ॥ कपाळि शोभतसे विजवरा । सकळां शृंगारांचा
 नवरा । जेवि कां टुष्टी दिसे तारा । तेज तेवीं ॥ ५ ॥ कंठीं शोभे मोहनमाळ । हंस पुत-
 ळ्या तेज कळोळ । बाजूचंद लेणें सुढाळ । करी शृंगार ॥ ६ ॥ दोहीं करी जडित कांकर्णे ।
 गोटीं शोभा अपूर्व जाणें । अंगुळि दशांगुळाचें लेणें । लेत सुंदरा ॥ ७ ॥ कंठीं ल्यालींस
 करदारा । वरता नवरनाचा फरा । जडित जडलेसैं सोनारा । केली कुसरी ॥ ८ ॥ वाकी
 रुळे गुंजनीया जाण । अनवट पोव्हारे संपूर्ण । तोरड करी सदा गर्जन । ऐक साजर्णा
 ॥ ९ ॥ ऐसा सर्व ही शृंगार । दर्पणीं अवलोकुनि सुंदर । जवळी नादेखुनी यादवेन्द्र ।
 होए घाबरी ॥ १० ॥ उकला उकला माझी वेणी । मज हे भासतसे सर्पिणी । कै देखैं
 चक्रपाणी । करूं मी काय ॥ ११ ॥ अंगीं न लवा वो चंदन । व्याकुळ होतसे माझा प्राण ।
 तथा सारंगधरा वाचुन । करूं मी काय ॥ १२ ॥ आतां होती रात्र मध्यान्नी । वाटे दिव-
 साचा हा तरणी । मज पोळवी उष्णा किरणी । करूं मी काय ॥ १३ ॥ केव्हां देखैं देव
 मुरारी । अम लागला त्याविण शरिरीं । विरहें दाटलि सुंदरी । नावडे कांहीं ॥ १४ ॥
 म्हणे म्यां धरिली तुझी कास । तरि कां जालासि उदास । झडकरी पुरवी माझी आस ।
 पाव रुसीकेशी ॥ १५ ॥ करुणोत्तरें बाहे सुंदरी । ऐकनि प्रगटला श्रीहरी । मंजकीं देखु-
 निया मुरारी । येरी सद्वद ॥ १६ ॥ भामेच्या चिर्त्तांचा आनंद । पातां देवदास सद्वद ।
 ऐसा लाववी हा मुकुंद । तारी भक्तांला ॥ १७ ॥

व्यंकटेशस्तोत्र, संतमाला वगैरे लहान काव्ये करणाऱ्या देवदासाचें हें पद आहे.

* * * *

पाध्ये व जोशी.

अस्सल निवाडपत्र.

शक १९८४.

(लेखक-रा. वि. का. राजवाडे.)

रा. पांगारकर यांनी आपल्या मोरोपंतांच्या चरित्रांत पाध्यांची वाजू खरी मानून पशव्यांनी जोशांचा पक्षपात केला, असें एकतर्फी विधान केले आहे. पांगारकरांना पाध्यांच्या पक्षाची एक कैफियत ऊर्फ बख्तर सांपडली; तींतील एकतर्फी हकीकतीवरून पांगारकर पेशव्यांस अन्यायी ठरविण्यास सिद्ध झाले. परंतु हे त्यांचें मत अग्राह्य आहे व बिलकुल टिकणारें नाहीं, असा रा. सा. साने यांनीं बापू पुरुषोत्तम जोशी यांच्या जवळील एका फारकतीच्या आधारावरून व इतर अवांतर पुराव्यावरून केसरींत प्रतिपक्ष केला. ह्या प्रतिपक्षांत रा. साने यांनीं असें म्हटलें आहे कीं, पाध्ये खरे किंवा जोशी खरे या प्रश्नाचा निकाल, तसेंच पेशव्यांनीं, पंचायतांनीं व रामशाख्यानें खोटा निकाल दिला कीं काय, ह्या प्रश्नाचा निकाल, शक १९८४ तील निवाडपत्र सांपडेल तर यथास्थित व समाधानकारक होईल. (भा. इ. सं. मंडळाचा अहवाल शक १८३२ पृ. ७६ कलम ७). सुदैवानें तें निवाडपत्र माझ्या हातीं नुकतेंच पडलें आहे. मुकाम उंबज, जिल्हा सातारा, येथें रा. रा. नाना साने या नांवाचे एक तरुण गृहस्थ राहतात. हे संगमेश्वरकर जोशी यांचे आप्त; संगमेश्वरकर जोशी हे साने यांचे मातुल होत. सद्दर जोशी यांचें घराणें पूर्वीं सातान्यास होतें. तेथें भटजीबोवाच्या मठाजवळ त्यांचा वाडा आहे. तें घराणें नुकतेंच पांच पंचवीस वर्षांपूर्वीं निर्वंश झालें; त्यांचीं कांहीं कागदपत्रें उपरिनिर्दिष्ट साने यांकडे आलीं; त्यांत हें निवाडपत्र होतें. तें अस्सल बजीनस आपल्याकडे पाठवात आहें. जरूर असेल त्यांनीं तें आपल्या कचेरींत येऊन नासधूस न करतां पहावें. ह्या निवाडपत्रांत पाध्यांच्या विरुद्ध निकाल कां झाला तें स्पष्ट नमूद केलें असल्यामुळें मी पुनरुक्ति करीत नाहीं. ह्या निवाडपत्रानें वादाचा कायमचा निकाल लागत आहे. व रा. पांगारकरांचें पेशव्यांसंबंधानें मत अगदीं कोतें, कबळें व निराधार ठरत आहे. मोरो-

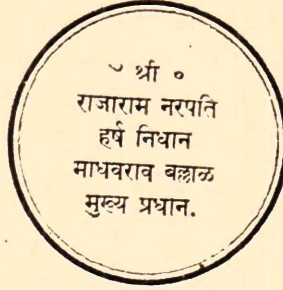
पंतांच्या चरित्राची दुसरी आवृत्ति निघाल्यास रा. पांगारकरांस आपलें हें कर्षें व एकतर्फी म्हणणें तुरुस्त करणें अपरिहार्य आहे. पहिली आवृत्ति ज्याच्याजवळ असेल त्यांनीं पांगारकरांनीं लिहिलेला पृष्ठ १०७ पासून ११० पर्यंतचा मजकूर गहाळ समजावा.

* * * * *

निवाडपत्र.

शक १६८४ माघ वद्य १ इ. स. १७६३ जानेवारी ३०.

श्री

निवाडपत्र समस्तराजकार्यधुरंधर विश्वासनिधी राजमान्य राजश्री माधवराव पंडित प्रधान ता भैरवजोसी बिन रामजोसी व वियाधरजोसी बिन रुष्णजोसी व बाळजोसी बिन भैरवजोसी प्रमुख समस्त जोसी धर्माधिकारी पुराणिक ता संगमेश्वर देखील कोढिवरें देह ७२ बाह्तर प्रां राजापुर सु॥ सन सलास सितेन मया व अलक शके १६८२ चित्रभानु नाम संवत्सर दिव्हे निवाडपत्र ऐसेजे तुंही हुजूर कसवे मिरज रुष्णातार येथील मुकामी येऊन विनंति केली कीं ता मजकुरच्या जोतिपाचे वृत्तीचा व कसवे मजकुरचे निमे धर्माधिकारणाचा कजिया आपला व यज्ञेश्वर पाध्ये बिन कासी पाध्ये गोलवलीकर यांचा होता त्याचा इनसाफ पेशर्जा श्रीमंत कैलासवासी नानासाहेब यानी मनास आपून आमच्या वृत्ती आम्हाकडे चालवावयाविशी राजश्री मोराजी सिंदे नामजाद तालुके रत्नागिरी यास सन तिसासमसेनांत ताकीद-पत्र दिव्हे याजवरून आपल्या वृत्ती चालत आहेत भोगवटियास पत्रें सरकारची असावी त्यास पेशर्जा पंचाइतानी हुजूर इनसाफ केला तेव्हां शाहिदीनामा सरकारांत करून ठेविला आहे तो पाहून त्यांताल सारांश मजकूरः--

शाहिदीनामा शके १६७० धाता नाम संवत्सर कार्तिक शुध त्रयोदसी तदिनी भैरव जोसी व रुष्ण जोसी बिन राम जोसी व बाळ जोसी बिन भैरव जोसी प्रमुख समस्त जोसी धर्माधिकारी पुगणीक ता संगमेश्वर देखील कोढीवरे याचा व यज्ञेश्वर बिन कासी पाध्ये गोलवलीकर यांचा संगमेश्वर महाल एका हतर गावचा जोतिपाचे वृत्तीचा व कसव्याचे निमे धर्माधिकारणाचा कजिया आहे त्याचा इनसाफ करावा म्हणून जोसी याणी श्रीमंत राजश्री नानासाहेब यांस विनंती केली त्याज-

वरून पंचाइतास आज्ञा केली तेव्हा पंचाइतानी हरदू वादाबास आपले करीने वर्तावयाचे जामीन घेऊन येणे म्हणोन सांगितले त्यास जोसी घांनी करीना व जामीन आणिला पाध्ये याणी करीना जामीन आणिला नाही व आपल्यास इनसाफ सांगावयास सामर्थ्य नाही असे सांगितले तेव्हा पाध्ये याचा मजकूर पंचाइतानी श्रीमंतास निवेदन केला त्याजवरून श्रीमंतांनी स्वमुखे पाध्यास बहुत प्रकारे सांगितले किं वाजवी असेल तेंच होईल तुम्हीं वादास उभे राहाणे येथे उभे न राहा तरी स्थलांतर नेमून देतो तेथे जाणे ऐसे सांगत असतां न ऐकिले तेव्हा पंडितास पुसून निश्चय केला की जो वाद्या वादास उभा न राहे त्याचा पक्ष आपण धरून जे वाद्या उभा राहिला आहे त्यासी वादविवाद करून त्याचे मजकूर जे असतील ते साक्ष मोड्यानसी मनास आणून त्या उपरी सिधांत करणे तो करावा म्हणून पंचाइतास आज्ञा केली तेव्हा पंचाइतानी जोशास बोलाऊन सांगितले की तुमचे जे मजकूर असतील ते लेहून देणे त्याजवरून जोसी यानी मुद्दे लेहून दिले वीतपसाल.

त॥ मजकुरी जोतिपाची वृत्त व पुराणाचा हक दर गावास लागी नाणे १ एक व कसब्यामध्ये जोतिप व उपाध्यपण व धर्माधिकारण आमचे वडील अनभवांत आले कलम

१

माहालांत जोतिप ब्राह्मणगावी गोलवलीकरानी सर्व घेऊन बांधारीचे गाव राहिले ते चाळीस वर्षे घेतले कलम

१

कसब्यामध्ये बलात्कारे पुस्तक वाचांत असतांत परंतु निबंधुजनादिक अर्थे अद्याप आपणाकडे चालवीत आहे कलम १

कसब्यामध्ये देशमुखाचे घरी बलात्कारे दुसरी घटका पाध्यानी घातली होती ते आपण काढून टाकिली कलम

१

गोळबलाकरानी आमचे वृत्तीबिसी रुत्रिम ताम्रपत्रे केली आहेत कलम

१

आम्ही वादास उभे राहिलो तेथे पाध्ये नामोहरम होत गेले

१ कैलासवासी शाहू महाराजापासून पळोन गेले एविसी राजपुत्र व कैलासवासी राउसाहेब प्रधान याचे पत्र सिद्दी सातास आहे

१ दुसरे वेळेस शाहूमहाराजाजवळ वाददारीसा दिल्या असता पळोन गेले

१ अंजनवेलीतून सिद्दीसाता पासो वाइदरोसा देऊन समय टाकून पळोन

गेले एविसी कासी पाध्ये यानी रघुनाथ
भट पुरोहितास खहस्ताक्षरे पत्र लिहिले
होते ते बजिनस आहे

१ तुळाजी आंगरे याजपार्सा वादास
उभे राहिले तेथे कासी पाध्ये मृत्य
पावले

कलम

१

सदरहु सा कलमे लेहून घेतल्यावर ता॥ मजकूरचे मिरासदार व वतनदार व सभ्य
ब्राह्मण माहालांत बहून दिवस राहात आले आहे त्या पाँ पुण्यांत हाजीर होते त्यास
पंचाइतानी बोलाऊन आणून त्यांच्या माथा सत्य सुरुत घालून शकत-पूर्वक पुंसिले
त्यानी सांगितले त्याची तपसिलवार नावनिर्सी येणेप्रमाणे

१ बापुजी नाा सरदेसाइ तालुके खेळणा
उमर वर्षे २५.

१ गनेश अनंत पोंकसे खोत मोजे
आंबवे ता॥ मजकूर उमर वर्षे ४५.

१ हरभट बिन रुष्णभट मिरासदार
मोजे गोजप ६५.

१ नारायणभट बिन बाळभट भिडे
मिरासदार ता॥ मजकूर उमर वर्षे
६०॥६२.

१ रामभट बिन विरेश्वरभट वैसंपायन
मिरासदार को. मजकूर उमर वर्ष
५०।५५.

१ महादेवभट बिन अनंतभट साने
उपाध्ये ता॥ देवरास उमर वर्षे ६५.

१ केशो गणेश दामले खोत मोजे को-
लंथे ता॥ पांवस उमर वर्षे ६०.

१ आणाजी रघुनाथ देशपांडे ता॥ मज
कूर उमर वर्षे ३५.

१ रुष्णभट बिन त्रिचकभट लघाटे
खोत मोजे सोनवडे ता॥ मजकूर
उमर वर्षे ६०॥६२.

१ जनार्दनभट बिन अच्युतभट बापट
मिरासदार कसबे मजकूर उमर
६२॥६३.

१ विठलभट बिन गोविंद फाटक मिरास-
दार को. मजकूर उमर वर्षे ६०॥६५

१ शिवाजी यशवंतराव फडनाईक सुभा
राजापूर मामले प्रभावळ खोत मोजे
कोसंब ता॥ देवरुस उमर वर्षे ४०॥४५.

१ बाळो पाध्ये बिन विठल पाध्ये खोत
मोजे गोळवली उमर ३५।४०.

१ सिवर्लिंग बिन जंगम मिरासदार ता॥
मा॥ उमर वर्षे ६०॥६२.

७

७

सदरहू चौदा असामी यानी सांगितले की वृती पुरातन संगमेश्वरकर जोसी यांच्या अलीकडे कासी पाध्ये याचे आज नारो पाध्ये याणी हिमायतीच्या वळें जोतिशाची वृत्त ब्राह्मण गावी थोडी थोडी घेत आले तेव्हांपासून जोसी याचा व पाध्याचा कजिया होत आहे अलीकडे कासी पाध्ये याणी बांधरीचे गांव पंधरा वास जोसी याकडे चालत होते ते तास पस्तीस वर्षां पलीकडे नारो घोरपडे याचे धामधुमीमध्ये सर्व हि घेतले म्हणून सर्वांनी साक्ष दिल्ली सदरहू चौदा असामी पाँ निरनिराळा मजकूर आणखी सांगितला आसामिया येणेप्रमाणे:—

नारायणभट भिडे याणी सांगितले की आपले चाप बाळभट जोसी याचे गुमास्तागिरीर्न जोतिशाची वृत्त बांधारीचे गावी चालवीत होते ते आपण पाहिले ते समई आपण बारा पंधरा वर्षांचा होतो. कलम १.

श्रृणंभट लघाटे व बाळो पाध्ये याणी सांगितले की कासी पाध्यानी नवीन ताम्रपत्रें रुत्रीस खोटी सत्याकै राजाचे नावाची सत्राशे वर्षांची केली आहेत नवीन रुत्रीस सिके करून नूतन कागदी पत्रें लेहून त्याजवर सिके केले आहेत ताम्रपत्रें व सिके ज्या सोनारानें खोदले तोही सोनार जिवंत आहे व बाळो पाध्ये यानी सांगितले की आपणा करून दोन कागद. चुरबाडकर नामजोसी याचे वृती-विसी लेहून घेतले दोनचार रोजात त्या पत्रावर सिके केले ती पत्रें आपण पाहिली त्याकाली आपण बारा पंधरा वर्षांचा होतो आलीकडे वीस पंचवसि वर्षे जाहली. कलम १.

महादेवभट साने देवरुसकर उपाध्ये यानी लिहून दिलेजे आपले लग्न व आपले माहालचे मराठे येजमान बांधारीचे गावी जात तेथे विट्टल जोसी व नरजोसी व बाळ जोसी घटका घालून लग्ने लावीत होते आपले लग्नासमई पंधरा वर्षांचा होतो एगोष्टीचे स्मरण आपल्यास आहे जोतिषपणास व धर्माधिकारीपणास पाध्ये कधी नडले म्हणून पुसिले तरी अवरंगजेब या प्रांती आले तेव्हा नडले. कलम १.

रामशेट सोनार गावणकर याणे रुत्रीस ताम्रपत्रे व सिके खोदून दिले म्हणून साक्षदारांनी सांगितल्यावरून सोनारास तलब करून कातवडीहून आणिला त्यास हकीकत पुसतां बोलिला की मजला कासी पाध्यानी आपल्या घरास गोळवळीस नेऊन ताम्रपत्रें खोदावयास सांगितली त्यास आपण गुराव हें कार्य आपणास होणार नाही म्हणून बोलिलो त्यास पाध्ये बोलिले की तुजला भय काय आहे आ-

हरभट बापट याणी सांगितले की संगमेश्वर महाली जोसी याच्या वृत्ता जोतीप व धर्माधिकारीपण व पुराण या वृत्ता पुरातन संगमेश्वरकर जोसी याच्या आहेत पाध्यानी जबरदस्तानें घेतल्या म्हणोन आपले वडील बोलत होते व चार पांच गावचे उपाध्यपण वानरे वगैरे गांवीं देवरुखे याचे आहे त्यास गोलवलकरानी जोतिप घेतल्यावर ते आपले गावचे जोतिप आपणच चालवितान परंतु तेथील जोतिप संगमेश्वरकर जोसी याचेच आहे. कलम १.

केशो गणेश यास पाध्यानी ताम्रपत्रे तीन दाखविली म्हणून मारानीलेनी सांगितले. कलम १.

करो संगमेश्वर येथें देशमुखाचे घरी पाध्यानी बलात्कारे दुसरी घटका मुंजीच्या लमास घातली व अंत्रपट दुसरा धरिला त्यास जोसी यानी घटका व अंत्रपट काढून टाकिला म्हणोन सदरहू चौदा असामी साक्षदारांनी हे कलम सांगितले. कलम १.

१४

मची जुनी ताम्रपत्रे आहेत ती जीण जाहली म्हणोन नवी करवितों ऐसे बोलोन नवी ताम्रपत्रे तीन हातभर लांब वीतभर रुंद आणून मजपासी देऊन एकांत जागा देऊन पाध्ये ताम्रपत्रावर आपले हाते नित्य शाहीनें चार पांच बोळी लेहून देत त्याप्रमाणें उकरीत होतो दहा पंधरा रोजात तीन पत्रे एकीकडून त्याणीं लेहून दिल्याप्रमाणें उकरून दिली एका पत्रावर माथा बहुबुर्जी सिक्का त्याणीं आखून दिल्याप्रमाणे अजमासे तीन आंगुले मध्य ऐसा वर्तुल सिक्का दिल्हा व आणखी दोन सिक्के लाहान उकरून दिले ते एका पत्र्यावर की दोन पत्र्यावर ते स्मरण नाही हे काम जालियावर जालनापुरी पासोडी व तीवट दोन सनगे आपल्यास दिली व थोडेबहुत दाणे आपणास देत असेत त्याचे घरचे कामहि करीत असे एका वर्षानंतर फिरोन मजला आपले घरी नेऊन दोन सिक्काचे छापे रुप्याचे एक अष्टपलू व एक वर्तुल व एक मोर्तब असे करविले राखेवर कसी उठतात म्हणोन पाहिले पंधरा दिवस आपणाजवळ ठेऊन फिरोन मनाकरोन कामाची नाही म्हणोन बोलोन आटविली ऐणेप्रमाणें कर्म आपल्या जवळून जाली आहेत यासिवाय आपणास टावके नाही म्हणोन तकरीर लेहून दिली. कलम १.

जोसी याजवळ आणखी कागदपत्र होते तेही चौकसीनें पाहिले. कलम १.

चौदा आसामी साक्षदार यासिवाय कान्होबा नाईक सरदेसाई मामले प्रभावळ मामले दाभोळ यांस जोसी यानी पत्र पाठविले कीं आमचा व कासी पाध्ये याचा वृत्तीविधी कलह लागला आहे त्याचें वृत्त यथास्थित असेल ते लेहून पाठविणे त्याजवरून त्यानी उत्तर पाठविले कीं शाहूमहाराज रांगण्याहून माघारे आल्यावर पंत अमात्य राजा पुरास गेले ते समयी विठ्ठल नाईक सरदेसाई याची खी लक्ष्मीबाई पंच्याणव वर्षांची होती तीस पंती बोलऊन देसाई याच्या वतनाचे विभागाची हकीगत पुसिली ते समयी आम्ही जोसी याची हकीगत तिजला पुसिली तेव्हां तिणें सांगितले कीं संगमेश्वरकर जोसी संगमेश्वर महालचे पुरातन वृत्तीवंत खरे याप्रमाणें सांगितले व आपले मातुश्रांस व आवंतर मनास आणिता संगमेश्वर महालाचे जोतीप जोसी याचे या वेगळे दुसरे जाणत नाहीं म्हणोन स्वदस्तुरे पत्र लेहून आपले मोर्तब करून जोसी यास पाठविले ते. कलम १.

बाळजोशी वेळणेश्वरकर सातारीयात राहात असता काशी पाध्ये याणी पुसिले कीं एकसे साहा शालिवान शक जाला असतां वैशाख शुद्ध त्रीतीयेस कोणवार पडतो तो सिद्धांतावरून गणीत करून सांगावा म्हणून पुसिले त्यावरून आपण गणीत करून सांगितले त्यास वीस बावीस वर्षे जाली म्हणोन जोशी मजकूर याणी श्रीमंतासन्निध पंचाईताजवळ सांगितले. कलम १.

एकूण सारांश मनास आणितां जोसी यासी यानी सा कलमे लेहून दिल्ली त्याप्रमाणें साक्ष मोड्यानसी खरी जाहाली याजवरून जोशी याचा मजकूर सर्व प्रकारे प्रबळ दिसून आला पाध्ये याचा मजकूर जागां जागां जोसी इनसाफास उभे राहिले होते त्या त्या स्थली पाध्यास दरबार सर्व प्रकारे अनुकूल असतां पळोन समय टाळून गेले व तात्र पत्रें व कागदहि कृत्रिम खोटे नवीन केले ते दरबारांत आणून दाखवीत नाहीं खोटी पत्रे केली आहेत म्हणून साक्ष मोर्से हि पुरले सांगत इनसाफास उभे राहणे म्हणून बहुत प्रकारें सांगत असतां नामोहरम जाहाले या सर्व अर्थावरून जोसी संगमेश्वरकर पुरातन वतनदार जोसीपण व धर्माधिकारण पुराणसिष्ट ब्राह्मणाच्या साक्षीवरून तिन्ही वतनें जोसी याची पुरातन खरी पाध्ये यानी हिमावतीच्या बळें जोसी याचा उपमर्द करून काहीं दिवस उपभोग केला तो सर्वांशीं खोटा पाध्यास वृत्तींसी संमंध नाहीं एणे प्रो पंचाईतमते सिद्धांत दिसोन एतो म्हणोन शाहिदीनामा असे.

सदरु शाहिदीनाम्यातील सर्व अर्थ मनास आणितां तुम्हासि यज्ञेश्वर बीन कासी पाध्ये वृत्तीविसी भांडत होते त सोटे तुम्ही जोसी धर्माधिकारणी पुराणीक ता मजकूर देखील कोटिवरे येथील वतनदार पुरातन खरे हे जाणून तुम्हास निवाडपत्र करून दिल्ले असे तरी तुम्हीं सदरु तिन्ही वतन आपले पुत्रपोत्रादि वंशपरंपरेनें अनभऊन मुखरूप राहाणे तुमचे माथा वतनसंबंधे शेरणीचे रूपचे २५०१ अडीच हजार एक करार केले ते सरकारात जमा असे जाणिजे छ० १५ रजव आज्ञा प्रमाण.

लेखन
सीमा

१३

श्रीधरस्वामी.

(लेखक-रा० काशिनाथ नारायण साने.)

१. श्रीधरस्वामीचें नांव महाराष्ट्रांत आवालवृद्धांस माहीत आहे. त्याचे ग्रंथ रसाळ आणि भक्तिपूर्ण असल्यामुळें रामायण, भारत, भागवत, ह्यांच्या ऐवजीं चातुर्मासांत ते वाचण्याचा प्रघात महाराष्ट्रांत सर्व जातींत सर्वत्र आहे. ह्यानें चोदाव्या वर्षांचें संन्यासग्रहण केलें व तो पुढें पेंठण येथें समाधिस्थ झाला, असें कैलासवासी परशुरामपंत तात्या गोडबोले ह्यांच्या नवनीतास जो महाराष्ट्रकवींवर निबंध प्रथमतः जोडलेला होता, त्यांत लिहिलें असल्याचें स्मरतें. हा निबंध नवनीताच्या दुसऱ्या आवृत्तीस जोडलेला होता असेंही स्मरतें. पण ती आवृत्ती आतां पाहण्यास मिळत नाहीं. तो निबंध पुढील आवृत्तीतून काढून टाकिला. अगदीं अलीकडच्या आवृत्तींत पुन्हा प्रत्येक कवीचें त्रोटक चरित्र त्याच्या ग्रंथांतील वेच्यांच्या आरंभी देण्याची सुरुवात झाली. ह्या सर्व आवृत्तींत वरील प्रमाणें श्रीधरानें चोदा वर्षांच्या वयांतच संन्यास घेतला व तो आपल्या वयाच्या पन्नासाव्या वर्षी पेंठण येथें समाधिस्थ झाला, असें नमूद केलें आहे.

तात्यांचें नवनीत प्रसिद्ध झाल्यावर इ० स० १८६० मध्ये मुंबईचे रा० जनार्दन रामचंद्रजी यांनी 'कविचरित्र' नांवाचा ग्रंथ प्रसिद्ध केला. त्यांतही महाराष्ट्रकवींचीं चरित्रें देतांना नवनीतांतील निबंधांतल्या मजकुराचा अनुवाद केला आहे.

सन १८७४ मध्ये रामचंद्र सदाशिव राजाध्यक्ष खानापूरकर, ह्यांनी लोकोपकारार्थ श्रीधररुत वेदांतसूर्य ग्रंथाच्या ५।६ प्रती मिळवून तो विद्वान् गृहस्थांच्या साहाय्येने छापून प्रसिद्ध केला. त्याच्या प्रस्तावनेत राजाध्यक्ष म्हणतात की, “श्रीधरस्वामीचा अंतकाळ शके १६५० मध्ये पेंठण मुक्कामी झाला असें समजतें.”

त्यानंतर सन १८८१ मध्ये रघुनाथ भास्कर गोडबोले यांनी अधिक शोधपूर्वक आपल्या “ भरतसंज्ञाचा अर्वाचीन कोश ” या ग्रंथांत महाराष्ट्रकवींचीं चरित्रे दिली आहेत. त्यांत श्रीधरानें संन्यास घेतल्याबद्दल किंवा तो पेंठणास समाधिस्थ झाल्याबद्दल ते कांहींच लिहीत नाहींत. ह्यावरून त्यांस ह्या गोष्टीबद्दल संशय आलेला असावा असें अनुमान होतें.

२. पुढें सन १८८६ मध्ये मुंबईतील पुराणप्रकाशक मंडळानें श्रीधराच्या रामविजयाच आवृत्ती छापिली, तींत श्रीधराचें चरित्र दिलें आहे. त्यांत प्रकाशक लिहितात:—

“ तारुण्यदशा लागते न लागते तोंच आपल्या वयाच्या चौदाव्या वर्षी श्रीधरानें चतुर्थाश्रम स्वीकारिला. एवढ्या अल्प वयांतच अशी कडकडीत वृत्ती धारण करून तो बालब्रह्मचारी कां झाला, ह्याबद्दल कोठेंही चांगलासा उल्लेख सांपडत नाहीं. * * * * श्रीधर आपल्या वयाच्या ५० व्या वर्षी म्हणजे शके १६५० न समाधिस्थ झाला. त्याची समाधी पेंठणास आहे.”

सारांश, नवनीतास जोडलेल्या निबंधांत जें एकदां विधान आलें त्याचाच अनुवाद सर्वत्र केलेला आहे, असें स्पष्ट दिसतें. मात्र रामविजयाचे वरील प्रकाशक ह्यांस श्रीधरास संसारसुख लाभलें असल्याचा संशय घेऊन तो त्यांनीं व्यक्त करण्याचें धारिष्ट केलें आहे. तें असें:—

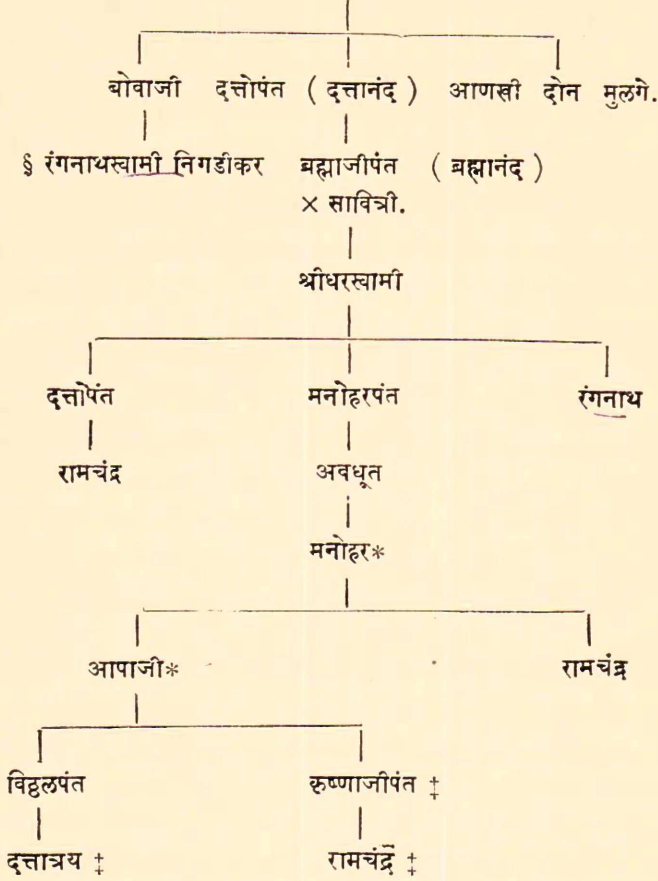
“ शृंगाररसाबद्दल जर विचार केला तर असें दृष्टोत्पत्तीस येईल कीं, सीता, अहल्या, द्रौपदी, सुभद्रा, कलावती, सीमंतिनी इत्यादी पुराणप्रसिद्ध स्त्रियांच्या सौंदर्याचें वर्णन करण्यांत श्रीधरानें अगदीं कमाल करून सोडिलां आहे, इतकेंच नाहीं, तर ज्यांस त्यानें तारुण्यदशा लागण्याच्या अगोदरच संन्यास घेतल्याविषयीचें माहीत नाहीं, त्यांस शिवलीला मृतांतील पहिल्या अध्यायांतील ९१।९२ वगेरे ओंव्या वाचून श्रीधरास संसारसुखाचा चांगला परिचय होता असें वाटल्यावांचून राहणार नाहीं.”

३. असो. ह्या दोन्ही मुद्द्यांसंबंधें खरी स्थिती आहे ती अशी:—

पंढरपूर येथें श्रीधरस्वामीचे वंशज आज्ञामितीस विद्यमान आहेत. त्यावरून त्यानें चौदाव्या वर्षीच संन्यास घेतला ही गोष्ट साफ खोटी आहे, असें स्पष्ट होईल. त्याच्या वंशजांनीं आपली वंशावळ मला सांगितली ती येणेंप्रमाणें:—

रंगोपंत घोडके.

(नाझरे परगण्याच्या देशकुळकर्णांचा म्हणजे देशपांडेपणाचा संपादक).

§ रा. रघुनाथ भास्कर गोडबोले आपल्या 'अर्वाचीन कोशांत' रंगनाथस्वामी निगडांकराची वंशावळ देतात ती ह्या वंशावळीशी जुळत नाही. गोपाळपंत मूळपुरुष. त्यास तीन पुत्र—यादव, रंगनाथ व विठ्ठल. गोपाळपंत संन्यस्त झाल्यावर त्यास निजानंद असे नांव दिले. यादव ह्याने संन्यास घेतल्यावर त्यास ब्रह्मानंद असे म्हणू लागले. तो यादवच श्रीधराचा बाप. विठ्ठलास आल्यास्वामी असे म्हणतात. रंगनाथ हा आमरण ब्रह्मचारी राहिला. यावरून रंगनाथ हा श्रीधराचा चुलता होतो. वंशाजांनी दिलेल्या वंशावळीवरून तो चुलत-चुलता होतो, व ते अधिक संभवते.

* हे कीर्तनकार हरिदास होते.

‡ आज पंढरपुरी वियमान आहेत.

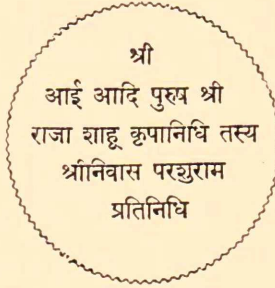
५. या वंशावळीवरून श्रीधरानें संन्यास घेतला तो आपला आज्ञा व आपला पिता ह्यांच्याप्रमाणें गृहस्थाश्रम स्वीकारून आणि संसारसुख अनुभवून नंतर घेतला असें सिद्ध होतें. शिवाय तो गृहस्थाश्रमी होता ह्याबद्दल लेखी पुरावा असा आहे की, त्याचे पुत्र दत्तोबा गोसावी व मनोहर गोसावी ह्यांस श्रीमंत शाहूछत्रपती यांनीं मौजे तडवळें, परगणे सटाव हा गांव इनाम दिला होता. त्याची अस्तल सनद मनोहर गोसावी ह्यांचे वंशज रा० रुग्णाजीपंत ह्यांजवळ आहे. तिची नकल मीं करून घेतली आहे ती येणेंप्रमाणें:-

श्री.

स्वस्ति श्री राज्याभिषेक शके ५९ परिधावी संवत्सरे कार्तिक शु॥ ५ गुरुवासरे क्षत्रियकुलावतंस श्रीराजा शाहूछत्रपती ह्यांणीं देशमुख व देशपांड्ये ता। हवेली, परगणे सटाव, यांस आज्ञा केली ऐसीजे. राजश्री दत्तोबा गोसावी व मनोहर गोसावी विन

§ §

श्रीधर गोसावी, उपनाम नाझरेकर, गोत्र वाशिष्ठ, सूत्र वाजसनी, वास्तव्य क्षेत्र श्रीपंढर-पूर यांणीं साताराचे मुक्कामी स्वामीसनिध येंऊन विनंती केली कीं, आपण श्रीचें भजन करून स्वामींस व स्वामींच्या राज्यास अभिष्ट चिंतून आहों. आपल्या कुटुंबाचे योग-क्षेमास एक गांव इनाम करून देऊन वंशपरंपरेनें चालविलें पाहिजे, म्हणोन; त्यावरून मनास आपण गोसावी थोर, सत्पात्र, त्यांचें चालविलिया श्रेयस्कर जाणोन स्वामी यांणीं कराळ होऊन मौजे तडवळें, ता। मजकूर हा गांव पेशजीच्या मुकाशियाकडून दूर करून हालीं यांस त्वराज्य व मांगलाई अमल एकून दुतर्फा कुलबाब कुलकानू देसलिल इनाम तिजाई हालीं पट्टी व पेस्तपट्टी सेरीज हकदार व कदमी इनामदार करून, नूतन इनाम दिल्या असे. तरि तुम्ही मौजे मजकूर चतु.तीमापूर्वक मर्यादेप्रमाणें यांचे दुमाले करून पुत्रपौत्रादि वंशपरंपरेनें इनाम चालविणें. प्रतिवर्षीं नवीन पत्राचा आक्षेप न करणें. या पत्राची प्रती लेहून घेऊन हें असल पत्र भोगवटियास यांजवळ परतोन देणें. जाणिजे. लेखनालंकार.

मर्यादेयं राजते.

§§ मूळ सनदेंत हे दोन शिक्रे सनदेच्या वाजवर आहेत, मध्येंच नाहीत.

५. या सनदेच्या आधारे श्रीनिवासपंडित प्रतिनिधी व बाजीराव बह्नाळ प्रधान यांनीही बिनहरकत वसूल देण्याविषयी तडवळें गांवच्या मोकदमांस सनदा दिल्या आहेत. त्यांतही दत्तोबा गोसावी बिन श्रीधर गोसावी असें नांव आहे. पुढें बाळाजी बाजीराव पेशवे यांनी अर्वा अर्बेन मया व अलफ (इ० स० १७२३।२२) मध्यें मौजे पंढरपूर येथें मळा करण्यासाठी वीस विघे जमीन मनोहर बिन श्रीधर गोसावी व रामचंद्र बिन दत्तोबा गोसावी ह्यांस इनाम दिली. त्याप्रमाणेंच इहिदे समतेन (इ० स० १७५०।५१) मध्यें मौजे टाकळी येथील मोकदास-चावेचदुल बाळाजी बाजीराव यांनी सनद दिली ती अशी:-
 “ मनोहर गोसावी बिन श्रीधर गोसावी उपनाम घोडके नाझरेकर, गोत्र वासिष्ठ, सूत्र वाजसनी, हालीं वास्तव्य श्रीक्षत्र पंढरपूर यांणी येऊन विदित केलें कीं, मौजे टाकळी प्रो. माण येथील मुकासा कुलकान् इनाम तिजाई देखील हालीं पटी व पेस्तर पटी खेरीज हकदार व इनाम, आपले बाप यांनि पुत्रपौत्रादि वंशपरंपरेनें राजश्री स्वामींनीं दिल्यापासून आपले बाप आणि आपण अनुभवित असों, येविशीं भोगवटियासि पत्र वाहिजे म्हणून विदित करून राजपुत्र आणून दाखविलें. त्याजवरून मनास आणितां हें पत्र सादर केलें असे. तरि सदरहू इनाम यांस व यांचे पुत्रपौत्रादिकांस वंशपरंपरेनें पत्राप्रमाणें चालत आल्या ब-मोजीच पुढेंही चालविणें ” इत्यादी.

६. आतां समाधीविषयीं म्हटलें तर, श्रीधरस्वामींची समाधी ब्रह्मानंदस्वामींच्या समाधीशेजारीच पंढरपुरीं चंद्रभागेच्या कांठीं कुंभारघाटावर आहे, ती मीं समक्ष पाहिली आहे. त्यावरून श्रीधर पेटण येथें समाधिस्थ झाला हेंही खोटेच ठरतें. कारण, त्यावेळीं समाधिस्थ झालेल्या स्वामीचा देह इतक्या लांबीवरून नेण्यास आगगाडीसारखी साधनें नव्हतीं, आणि तशीं साधनें असतीं तरी त्या काळच्या लोकांनीं समाधिस्थाच्या देहाचें असें स्थलांतरही केलें नसतें.

७. असो. आतां श्रीधराबद्दल माहिती त्याच्या ग्रंथांवरून, इतर जुन्या कागदपत्रांवरून, आजपर्यंत प्रसिद्ध झालेल्या पुस्तकांवरून व त्याच्या वंशजांनीं संगितलेल्या हकीकतीवरून विश्वसनीय अशा मिळते ती थोडक्यांत सांगून हा लेख पुरा करूं:-

(१) श्रीधराच्या पूर्वजांचें मूळ गांव नाझरें. ब्रह्माजीपंत व श्रीधरस्वामी पुढें पंढरपुरीं राहण्यास गेले. तेथेंच त्यांच्या समाधी कुंभारघाटीं आहेत. ब्रह्माजीपंत पंढरपुरास गेले तथापि त्यांचे भाऊबंद नाक्षन्यास आहेत.

१ ही जमीन १००० रुपये देऊन पंढरपुराच्या तलावाकरितां सरकारनें घेतली.

२ पंढरीहून चार योजनें दूर। नैर्ऋत्यकोनीं नाझरें नगर। तेथील देशलेखक निर्धार। ब्रह्मानंद पूर्वाश्रमीं ॥ मग पंढरीस येऊन। विध्वुक्त केलें संन्यासग्रहण। भोमातीरीं समाधिस्थ पूर्ण। ब्रह्मानंद यतिराव ॥ तो ब्रह्मानंद माझा पिता। सावित्री नामें माझी माता। श्रीधरें वंदूनियां उभयतां। रामविजय संपविला ॥

रामविजय—२०.

(२) हे नाक्षरे महालाचे देशपांडे ऊर्फ देशकुळकर्णी होत. 'देशलेखक' असे श्रधिर आपल्या ग्रंथांत लिहितो.^१ नुसते कुळकर्णी असें छापील पुस्तकांत लिहिलें आहे तें बरोबर नाहीं. देशपांडेपण श्रधिराचा पणजा जो रंगोपंत घोडके त्यानें संपादिलें, असें त्याचे वंशज ११० रुष्णाजीपंत म्हणतात. घोडके हें त्यांचें पहिलें आडनांव. नाक्षरे महालाचे देशपांडे झाल्यावर ते नाक्षर्यास राहूं लागले, म्हणून नाक्षरेकर असेंही त्यांस म्हणूं लागले. सनदांत दोन्ही आडनांवां आढळतात.

(३) श्रधिर देशस्थ ब्राह्मण खरा, पण ऋग्वेदी नव्हे. यजुर्वेदी वाजसनीय माध्यंदिन शाखेचा. याचें गोत्र वाशिष्ठ, सूत्र कात्यायन. याचा सांप्रदाय आनंद सांप्रदाय.^२

(४) श्रधिराच्या बापानें व आजोवानें संसार करून मग संन्यासदीक्षा घेतली त्याचप्रमाणें श्रधिरही बालब्रह्मचारी नसून प्रथम गृहस्थाश्रमी होता. पुढें त्यानें मुलेंबाळें झाल्यानंतर उत्तरवयांत चतुर्थाश्रम स्वीकारिला. पण तो कोणत्या वर्षी स्वीकारिला तें कळत नाहीं. तो पंढरीस समाधिस्थ झाला.^३

(५) श्रधिरास मौजे टाकळी, कर्थांत कासेगांव, प्रगणे माण ह्या गांवचा मोकासा इनाम मिळाला, तो बहुधा शाहूमहाराजांकडून मिळालेला असावा. हल्लींही मोकासबाबे. बद्दल १० रुष्णाजीपंतांस दरसाल एकुण चाळीस रुपये मिळतात.

(६) श्रधिराचा जन्म शके १६०० मध्ये व मृत्यू शके १६५० मध्ये झाल्याचें नवनीतादि छापील पुस्तकांत लिहिलें आहे; पण त्यास लेखी पुरावा काय तें समजत नाहीं. हें विधान खरें मानिलें, तर छत्रपती शिवाजीच्या कारकीर्दीच्या अखेरीस तो जन्मला व शाहूच्या कारकीर्दीच्या मध्यकाळीं तो मरण पावला, असें होतें. हा काळ मोठ्या घाल-मेलीचा व धामधुमीचा होता. परंतु श्रधिराच्या ग्रंथांत कोठेंही कोणत्याही राजक्रांतीचा, किंवा राजकीय धामधुमीचा किंवा कोणत्याही राजपुरुषाचा उल्लेख नाहीं.

(७) श्रधिराचा बाप जो ब्रह्माजीपंत (ब्रह्मानंद) त्यानें 'आत्मप्रकाश' म्हणून ओवीबद्ध वेदांतपर ग्रंथ शके १६०३ दुंदुभिसंवत्सरी लिहिला. त्याचीं १४ प्रकरणें आहेत.

१. पृष्ठ १११ टांप २ पाहा. ह्याप्रमाणें इतर ग्रंथांतही 'देशलेखक' असें त्यानें म्हटलें आहे.

२. आनंदसांप्रदाय श्रधिरानें सांगितला आहे तो असाः—श्रधिरस्वामी ब्रह्मानंद । आनंद-सांप्रदाय परम अगाध । क्षीरसागरीं गोविंद । आधीं उपदेशी कमलोद्भवा ॥ तेथुनि अत्रिऋषी प्रसिद्ध । पुढें पूर्णब्रह्म दत्तात्रेय अगाध । त्यापासुनी सदानंद । रामानंद यती तेथुनी ॥ तेथोनी अमलानंद गंभीर । मग ब्रह्मानंद उदार । त्यावरी कल्याणी राहणार । सहजानंद यतींद्र पै ॥ तेथुनि पूर्णानंद यती शुद्ध । त्यापासव पितामह दत्तानंद । पिता तोचि सद्गुरू प्रसिद्ध । ब्रह्मानंद यतींद्र जो ॥ शिवलीलामृत—१४.

३. श्रधिर संन्यस्त झाल्यावर त्याचें सांप्रदायाप्रमाणें नांव काय ठेविलें तें समजत नाहीं. आपल्या सर्व ग्रंथांत तो आपणास 'श्रधिर' असेंच म्हणतो ह्यावरून त्यानें आनुर संन्यास घेतला असावा असा तर्क आहे.

शेवटी श्रीधरानें ह्या ग्रंथाचा उपसंहार ३३ ओल्यांनीं केला आहे. तो अर्थात् त्यानें मोठेपणीं लिहिला असावा. आत्मप्रकाश प्रसिद्ध झाला असल्याचें आढळत नाहीं. श्रीधराचा आज्ञा दत्तोपंत (दत्तानंद) यानें कांहीं ग्रंथरचना केल्याचें कळत नाहीं. त्याची समाधी नाझरें^५ येथें आहे.

(८) श्रीधरानें ग्रंथ लिहिले ते:—

नांव.	*संपूर्ण झाल्याचा काळ.	*आणि स्थळ.
हरिविजय	शके १६२४ मार्गशीर्ष शु० २	पंढरपूर
रामविजय	शके १६२५ श्रावण शु० ७	”
वेदान्तसूर्य	शके १६२५ माघ शु० ७	सिद्धाश्रम ^६
पांडवप्रताप	शके १६३४ माघ शु० १०	पंढरपूर
जैमिनि-अश्वमेध	शके १६३७ पौष शु० ७	पाथरी ^७
शिवलीलामृत	शके १६४० फाल्गुन शु० १५	बारामती

ह्यांशिवाय त्यानें पांडुरंगमाहात्म्य, मल्लारिमाहात्म्य, वेंकटेशमाहात्म्य, अंबिका उद्दय, इत्यादीं ग्रंथ रचिले. यांतील शेवटचे दोन प्रसिद्ध झाले असल्याचें विदित नाहीं. ह्या-शिवाय संस्कृत पदें आणि आरत्याही त्यानें बऱ्याच रचिलेल्या आहेत. पदें परमार्थपर प्रेमळ अशीं आहेत. आरत्या ज्ञाना देवतांच्या आहेत. त्या रा० कृष्णाजीपंत यांजकडे पाहावयास मिळताल.

(९) ग्रंथ लिहिण्यास त्यानें आपल्या २४ व्या वर्षीं आरंभ केला व तो बहुधा अक्षरपर्यंत तसाच चालविला होता असें दिसतें. वरील ग्रंथांपैकीं शिवलीलामृत आणि अश्वमेध हे दोन शिवाय करून बाकीचे ग्रंथ त्यानें पंढरपुरास लिहिले. तो पाथरी आणि बारामती येथें कां गेला होता तें कळत नाहीं. नवनीताच्या सन १९१० मधील आवृत्तीत “ह्यानें चौदा वर्षांच्या वयांतच सन्यास घेतला. ह्यांतर हा बहुधा तीर्थयात्रा करीत

५. तेथून दत्तानंद सुमती । नाझरें नगरीं समाधिस्थ ॥ तो पितामह आमुचा सत्य ।
....॥ पांडवप्रताप—६४.

* ग्रंथ संपूर्ण झाल्याचा काल आणि स्थळ हीं श्रीधरानें त्या त्या ग्रंथाच्या शेवटील अध्यायांत दिली आहेत. सांप्रदायही तेथेंच दिलेला आहे.

६. सिद्धाश्रम हें स्थळ कोठें आहे ?

७. पाथरी गांव मोंगलाईत आहे.

विज्ञत असे" असे लिहिले आहे ते कशावरून हे समजत नाही. तीर्थयात्रा करीत तो हिंडला असेल, तर त्याने हे काम आपल्या २४ वर्षांच्या आंतच बहुधा संपविले असावे; कारण वरील मंथरचनेचे काम पंढरपूर, पाथरी व बारामती येथेच त्याने केलेले दिसते. मंथरचना आरंभिल्यावर त्याला तीर्थयात्रेत अवसर सांपडला नसावा.

(१०) असो. शेवटी होतकरू मंडळीत एक सूचना करणे आहे ती अशी. मयूरभक्त रा. रा. लक्ष्मणराव पांगारकर यांनी बहुत परिश्रम करून मोरोपंताविषयीच्या माहितीचा जसा छडा लावून त्याचे चरित्र लिहिले व त्याच्या काव्यांचे गुणदोषविवेचन सविस्तर केले, त्याप्रमाणे कोणी श्रीधराचा भक्त नाझरे व विशेषतः पंढरपूर येथे जाऊन, त्याच्या वंशजांपाशी आहे ती सामग्री मिळवून व त्याच्या ग्रंथांचे मार्मिकतेने अवलोकन करून जर त्या लोकप्रिय कवीचे चरित्र लिहिले व त्याच्या ग्रंथांचे गुणदोषविवेचन करील, तर त्याने निःसंशय मोठेच काम बजाविले असे होईल.

१४

विजयदुर्गचे धुळप.

(लेखक-रा. पांडुरंग नरसिंह पटवर्धन.)

१. आपल्या वैभवशाली पूर्वजांनी केलेल्या इतिहासाचे यथार्थ चित्र रेखाटता येण्यास तत्कालीन पत्रे, सनदा, जाबते, बेहेडे, तहनामे व बखरी इत्यादि साधनांचे संशोधन व प्रकाशन ऐतिहासिक प्रेमाने, एकनिष्ठेने व अविरत नेटाने चालविले पाहिजे. सर्व हिंदुस्थानभर आपले साम्राज्य प्रस्थापित्याकरिता, मराठ्यांनी शाहिवाहन शकाचे पंधरावे शतकाचे उत्तरार्धात व त्याचप्रमाणे सोळावे शतकात जे अलौकिक शौर्य व अद्वितीय पराक्रम प्रकट केले त्याचे पोवाडे महाराष्ट्र मोठ्या प्रेमाने, अभिमानाने, व कौतुकाने गात आहेच; परंतु समुद्रकिनार्यावरील आपले स्वामित्व असंड कायम ठेवण्याकरिता त्यांनी केलेले प्रशासनाचे सदुद्योग, त्यांचे प्रचंड अस्मार, समुद्रातील सैन्याची त्यांची पद्धतशीर रचना इत्यादि हृदयंगम गोष्टीसंबंधाने सोपपत्तिक व संगतवार माहिती उपलब्ध नसल्यामुळे मराठ्यांचे अमदानीत सुसंघटित अस्मार अस्तित्वात नव्हते, अशा प्रकारची दुष्ट कल्पना अलौकिकील बहुतेक शिकांच्या मनात प्रादुर्भूत होत. परंतु वस्तुस्थिति अगदी

भिन्न आहे. मराठ्यांनी परशुरूपसून समुद्रकिनार्याचे रक्षण करण्याकरिता आपल्या अरमाराची संघीर व पद्दतशीर रचना करून समुद्रांतही हबरी, इंग्रज, फिरंगी, फरासीस व बलदेज इत्यादि परकी राष्ट्रांशी सामने देऊन, अनेकवेळा त्यास 'ची ची' म्हणावयास लाविले, व मराठ्यांचे राष्ट्र त्या काळच्या मानाने राष्ट्रीय संस्कृतीत मागे नव्हते, असे स्पष्टपणे जगजाहीर केले.

२. त्या काळच्या मानाने मराठ्यांनी आपले अरमार बरेच पूर्णत्वाप्रत नेले होते, हे निर्विवाद आहे. हे विचार येथे नमूद करण्याचे कारण, श्रीमंत पेशवे सरकार यांचे जंजिरे विजयदुर्ग येथील अरमारचे सुभेदार धुळप यांचे विद्यमान वंशज श्री. रुष्णराव रघुनाथराव ऊर्फ बाबासाहेब धुळप, विजयदुर्ग यांनी मोठ्या प्रेमाने व औत्सुक्याने दिलेली चार ऐतिहासिक पत्रे होत. उपलब्ध झालेली ऐतिहासिक पत्रे एकाच विशिष्ट प्रसंगासंबंधाची नसल्यामुळे, किंबहुना कार्यकारणभाव व प्रसंगांचे पौर्वापर्य अनिश्रित असल्यामुळे, तत्संबंधी विशेष माहिती देण्याचे साहजाकच जिबावर येते; परंतु ऐतिहासिक पत्रे वगैरे कसरीच्या भक्ष्यस्थानांतून व इनामदार जहागिरदार यांच्या बळदांतून मिळतील तेवढी सुसाध्य करून घेऊन, त्यास मुद्रणयंत्राचा संस्कार करावयाचा असल्यामुळे, सदरहू पत्रे तत्संबंधी ऐतिहासिक त्रोटक माहितीसह प्रसिद्ध करण्याचे धार्ष्ट्य करितो.

३. धुळप यांचे मूळचे उपनाव मोरे. हे मूळ हिंदुस्थानांत 'चतुरद्वीप' येथे राहत असत. ह्या घराण्यातील परसोजी बाजी, जयाजी बाजी व सर्वांत धाकटे (नांव ठाऊक नाही) ह्या त्रिवर्गांनी तिकडे चांगला लौकिक संपादिला. पुढे वरलि तिघापैकी परसोजी व जयाजी ह्या उभयता बंधूंनी सहाद्रीच्या पूर्वेस रुष्णा व वारणा ह्या दोन नद्यांच्या मध्ये जावळी व त्याचे समोवतालचा थोडाबहुत मुलूस स्वपराक्रमाने कार्बाज करून, जावळी हे आपल्या राहण्याचे ठिकाण केले. परसोजीस पांच पुत्र झाले. १ हणमंतराव, २ बागराव, ३ कमलराव, ४ सूर्याजीराव व ५ चंद्रराव. जयाजी बाजीचे पोटी संतान जाहले नाही. मराठी राज्यसंस्थापक श्री शिवाजीमहाराज यांचे कारकीर्दीत चंद्रराव, सूर्याजीराव व हणमंतराव ह्या त्रिवर्गांचा शेवट कोणत्या प्रकारे झाला, हे इतिहासज्ञांस विदित आहेच. शिवाजी करवीं मोरे घराण्याची धूळधान उडाल्यानंतर हणमंतराव यांचे मुलगे खेमजी व चा्याजी, बागराव यांचे प्रतापजी, सूर्याजीराव यांचे दादाजी, व चंद्रराव यांचे बाळाजी येणेप्रमाणे मोरे घराण्यातील मंडळी स्वसंरक्षणार्थ विजापूरचे बादशाहाचे आश्रयास जाऊन राहिली. वरील सहाजणांनी विजापूरकरांच्या वतीने समशेर गाजविल्यामुळे, बादशाहाने खूष होऊन 'धुळप' असा बहुमानाचा किताब दिला, अशी माहिती मिळते. विजापूरकर व छत्रपती शिवाजी यांचे सहापटीत ह्या मोन्यांपैकी-धुळपापैकी-बरीच मंडळी कामास घेऊन, शेवटी छत्रपतींच्या धाकाने अवशिष्ट मंडळी वाटफुटेल तेथे जाऊन राहिली. हणमंतराव व चंद्रराव यांचे वंशज धवडे बंदरी, बागराव यांचे दुदुशी दुदुर्गावी, सूर्याजीराव यांचे वसईस व कमलराव यांचे बीरवाडीस. ह्या घराण्याचा ह्या पुढील जवळ जवळ पाऊणशें वर्षांचा इतिहास उपलब्ध नाही. इ. स. १७५६ मध्ये तुळाजी आंग्रे ह्यास कैद केल्यानंतर, श्रीमंतांनी विजयदुर्ग येथे आपल्या प्रत्यक्ष अधि-

काराखाली व देसरेखीखाली अरमारचें मुख्य ठिकाण करून त्यास 'सुभा अरमार' अशी संज्ञा दिली. ह्या अरमारावर मुख्य अधिकारी एक असून त्यास सुभेदार निसबत सुभा अरमार असें म्हणत. इ. स. १७५६ पासून इ. स. १७६४ पर्यंत म्हणजे सुभ्याचे स्थापनेपासून तो तहत आनंदराव धुळप यांजकडे सुभा अरमाराचें आधिपत्य येईपर्यंत कोण कोण सुभेदार झाले, ह्यासंबंधानें माहिती सादर करण्याचें प्रकृत स्थळ नव्हे. इ. स. १७६४ मध्ये हणमंतराव मोरे यांचे वंशज आनंदराव धुळप ह्या दर्यायुद्धांत नाणावलेल्या गृहस्थाकडे मराठ्यांच्या अरमाराचें आधिपत्य आलें. इ. स. १७९४ पर्यंत म्हणजे जवळ जवळ तीस वर्षे आनंदराव हाच सुभ्याचा प्रामुख्येकरून कारभार आटपत असे. आनंदरावाप्रमाणेंच हरबाजीराव, जानोजीराव इत्यादि धुळप मंडळींनी अरमाराची उत्कृष्ट सेवा करून श्रीमंतांकडून वेळोवेळी बक्षिसेही मिळविलीं. इ. स. १८१८ मध्ये पेशवाई नष्ट झाल्यानंतर, त्यांचे वंशजांस इंग्रजांनी 'पोलिटिकल पेन्शन' करून दिलें. श्री. रुणाराव रघुनाथराव ऊर्फ बाबासाहेब ह्या घराण्याचे विद्यमान वंशज विजयदुर्ग येथें आहेत. ह्यांजकडील कागदपत्रांची धुळधाण झाली असून, लेले व बोडस ह्या दोन चित्वावन घराण्यांकडे ह्यांचे वडिलांचा संबंध असल्यामुळे, त्यांजकडे ऐतिहासिक कागदपत्र सांपडावे. विजयदुर्ग येथील किल्ला, गोदी वगैरे स्थळे प्रेक्षणीय आहेत.

उपलब्ध झालेल्या चार ऐतिहासिक पत्रांपैकी पहिलें ता. २३।२।१७६४ चें असून, श्री. धोरले माधवरावसाहेब यांनी त्यांत जानोजी धुळप यास 'आपली सलाबत दुसरीयावर पडोन काम होये असें पाहून मातबर स्वारीची फत्ते (हेट दक्षण प्रांत) करणें' असा प्रोत्साहनपर इपारा दिला आहे. दुसरें पत्र ता. २१।१२।१७७४ रोजचें असून ऐतिहासिक दृष्ट्या महत्त्वाचें आहे. आनंदराव धुळप व राघोजी आंग्रे वजारत माहासर-बेल या उभयतांनी एक होऊन, 'मुंबईचे शहरांत जाऊन शहर लुटून पस्त' करावें व तदनंतर 'वसईहून येऊन टापूत उतरून साष्टास इंग्रेज बसला आहे' त्याचें पारपत्य करावें अशा प्रकारची सक आज्ञा बालश्रीमंतांनी आनंदराव ह्यांस केलेली आहे. तिसरें पत्र ता. ५ मार्च सन १७७५ चें असून, तें १७७५ मधील गुजराथचे स्वारीसंबंधानें आहे. शके १६९६ माघ वद्य २, ता. १७।२।१७७५ रोजी महाराष्ट्राच्या पेलतीरीं हरीपंत फडके व श्री. दादासाहेब यांचें जें तुमुळ युद्ध झालें, त्याची हकीकत श्रीमंतांनी जानराव धुळप यांस बऱ्याच खुलाशातें कळवून, "तीर्थस्वरूप (दादासाहेब) सुरतेकडून जाहजातून जलमार्गे एसादेकडे जातील येतील याची बातमी व बंदोबस्त ठेवून, प्रसंगी त्यांशीं गांठ बालून हस्तगत करून घेण्या'विषयी सुचविलें आहे. सद्गुरू लढाई सायंकाळच्या प्रहर दिवसापासून काळोस पडेपर्यंत चालू होती. ह्यासंबंधाची दादासाहेबांतर्फेची हकीकत 'selections from state papers, Bombay Page 218' ह्या स्थळी पाहण्या' विषयी प्रेमपूर्वक सूचना करितो. चवथे व शेवटचें पत्र ले. प्रूएन वगैरे इंग्रजांशीं झालेल्या दर्यायुद्धासंबंधानें असून अत्यंत महत्त्वाचें आहे. तें ता. २५ एप्रिल सन १७८३ चें आहे.

सदर आणीबाणीच्या प्रसंगी धुळपानी बजाविलेली जहांमर्दीची कामगिरी, श्रीमंत पेशवे सरकार यांजकडून त्यांस मिळालेलें समयोचित बक्षीस, जसमी इसमांची निगादास्त, सरकार कामास आलेल्या मंडळींच्या मुलाबाळांची तरतूद ठेवण्यांत व शत्रूपक्षाकडील जसमी लोकांचा योग्य तो बंदोबस्त ठेवण्यांत पुणें दरबाराकडून करण्यांत आलेल्या प्रशंसनीय सूचना वगैरे गोष्टी वाचल्या म्हणजे तो प्रसंग आपल्या अन्तःशस्त्रपुढें उभा राहतो. ह्या पत्रांत मराठ्यांची तत्कालीन बहादुरी ठसकेदार रितीनें प्रतिबिंबित झाली आहे. इतिहास जिज्ञासूंनी सदर बाबतींत Lowe's History of the Nation Navy Pages 157-158 हा ग्रंथ वाचून पहावा म्हणजे साहेब बहादुरानें तेंथें ह्या प्रसंगासंबंधाची हकीकत देतांना किती ' गफलत ' केली आहे याचा उल्लेख होईल. सरतेशेवटीं श्री. बाबासाहेब धुळप ह्यांनीं केलेल्या मदतीबद्दल व अरमारविषयक माहिती पुरविण्याबद्दल जें आश्वासन दिलें, त्याबद्दल त्यांचे मनःपूर्वक आभार मानितों.

* * * * *

शके १६८५ माघ व॥ ७ । ता॥ २३ फेब्रुवारी १७६४ । पो॥ छ १ माहे रमजान

श्री.

(पत्रांक १) .

राजश्री जानोजी धुळप गोसावी यांस.

६ असंडित लक्ष्मी आलंरुत राजमान्य स्ने॥ माधवराव बल्लाळ प्रधान आशीर्वाद. सु॥ आर्वा सितैन मया व अलफ. तुम्ही विनंतीपत्र पाठविलें तें पावलें. अरमारची तयारी करून सात गुरावा व सोळा गलबनें घेऊन हेट दक्षण प्रांते स्वारीस गेलों म्हणोन लिहिलें तें कळलें. ऐशास तुम्ही अरमारची स्वारी मातबर करावी, भारी पैदास्त व्हावी, या गोष्टीची तुम्ही उमेद राखितां व करून दाखवालच. आपली सलाबत दुसरीयावर पडोन काम होये असें पाहून मातबर स्वारीची फते करणें, जाणीजे छ० २० साबाण बहुत काय लिहिणें.

पो॥ छ० २१ सवाल मार्गशीर्ष वद्य ७ रविवासरे दोनप्रहरौं.

शके १६९६ मार्गशीर्ष व॥ ७ ता॥ २१।१२।१७७४.

श्री.

(पत्रांक २).

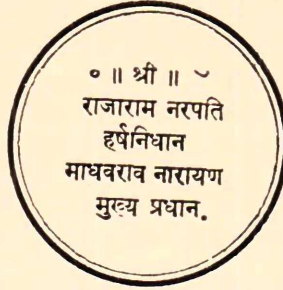
० श्री ०
राजाराम नरपति
हर्षनिधान माधवराव
नारायण प्रधान

राजश्री आनंदराव धुळप गोसावी यांस.

७. असंडित लक्ष्मी आलंरुत राजमान्य

श्ले॥ माधवराव नारायण प्रधान आशिर्वाद. सुहूर सन सप्तस सचैन मया व अलफ. तुम्ही आरमार घेऊन रेवदंडीयाचे बान्यावर आलेत म्हणून राजश्री आनंदराव राम याणीं लिहिलें त्यास तुम्ही येतेसमयीं सो × × × × × × मार आणिलेंच असेल; कदाचित् सुवर्णदुर्गचे आरमार आलें नसलें तरी एक माहागिरी पाठवून सुवर्णदुर्गचें आरमार आणवणें. येथून ही × × जाऊन बसलेच आहेत. आरमार सिद्ध आहे. सत्वरच घेऊन पोंहचेल तें क्षणीं सरकारचें सारें आरमार सुद्धां राजश्री राधोजी आंगरे वजारत माहासर-सेल यांजकडे जाऊन ते व तुम्ही एकत्र होऊन मुंबईचे शहरांत जाऊन शहर लुटून पस्त करणें. लूट लोकांस माफ केली आहे, एविर्सी सरसेल यासही पत्र लिहिलें असे; तरी हें काम आधीं करून मग वसईकडून घेऊन टापूंत उतरून साष्टीस इंगरेज बसला आहे, त्याचें पारपत्य करणें. हुजुरून फौज गाडदी व हशमी लोक रवाना जाहले आहेत हे व तुम्ही एक विचारें काम (कर) णें. परस्परे संकेत करून एक लगट हला केल्यास शत्रूस पराभव होईल यांत संशय नाही. यासमयीं मेहनत करून साहेब चाकरी करून दासवा-वयाचे दिवस हेच आहेत. शत्रूंचें पारिपत्य करावयाचा असा समय दुसरा नाही. या गोष्टी तुम्ही जाणतच आहां. जाणीजे छ० १७ सवाल बहुत काय लिहिणें.

लेखन
सिमा

राजश्री जानराव धुळप गोसावी यांस.

६. असंज्ञित लक्ष्मी आलंरुत राजमान्य स्ने॥ माधवराव नारायण प्रधान आसी वीद सु॥ खमस सवैन मया व अलफ. अर्लाकडे तुमचें पत्र येऊन वर्तमान कळत नाहीं; तरी प्रस्तुत कोणे जागा आहे, काये करितां, तें सविस्तर लिहिणें. तीर्थस्वरूप राजश्री दादासाहेब गुजराथेंत महीपार होते. आलिकडील तीरीं राजश्री हरि बळाळ देखाळ उभयेता सरदार फौजसुद्धां होते, ते माघ वद्य द्वितीयेस महीपार त्यांचे फौजेवरी चालून गेले. तेही पुढें आले. मातबर लढाई जाली. इकडील सर्व सरदार लो(क) × × × × × लढाई जमवून × × × × मर्दुमीची शर्त केली. एकडील फत्ते होऊन तिकडील मोड जाला. सदाशिव रामचंद्र, सखाराम हरि, मानार्जा फाकडे जखमी होऊन पळाले. दादासाहेबही घोड्यास पळून जाऊन तेथून × × × से दीडशानिशीं जाहजांत बसून सुरतेच्या बारियावरी आले. गोविंदराव व खंडेराव गायकवाड त्यांजकडे होते तेही पळून गेले. बाबूराव पाटणकर व गणेश विहल वगैरे दहा पांच जखमी पाडाव आणिले. पंधरा हत्ती, नव तोफा व घोडे सुतरनाला वगैरे सलतनत पाडाव होऊन आलीं. फौज लष्कर सर्व घोडे सुतरनाला वगैरे सलतनत पाडाव होऊन आलीं. फौज लष्कर सर्व लुटलें गेलें. लोक व पायेदळ तिकडील बहुत मारिले गेले. याप्रमाणें वर्तमान जालें. तुम्हांस कळावें म्हणून लिहिलें आहे. पुढें तीर्थस्वरूप सुरतेकडून जाहजांतून जलमार्गें एसादेकडे जातील येतील याची बातमी व बंदोबस्त येथस्थित असिला पाहिजे. तरी तुम्ही आपले जागा बहुत सावध राहून त्याचे जाण्यायेण्याचे मार्ग असतील त्याचा बंदोबस्त राखून, बातमीही राखीत जाणे. वरचेवरी वर्तमान हुजूर लिहिणें, सोये पडल्यास गांठही घालणेंच. हस्तगत जाल्यास फारच उत्तम आहे. जाणजे. छ० २ मोहरम बहुत काय लिहिणें. मो। छ० १७ जास्र ऊर्फ वैशाख वद्य ३ रविवार सन सलास समानीन.

लेखन
सिमा

राजश्री आनंदराव धुळप गोसावी यांस.

७. अखंडित लक्ष्मी अलंकृत राजमान्य स्ने॥ माधवराव नारायण प्रधान आसी-
वांद सुरु सलास समानीन मया व अलफ. तुम्ही छ० ७ जमादिलावलचे विनंतीपत्र
पाठविलें तें प्रविष्ट जाहलें. अरमारची तयारी करून X X X X X X X X X X
याजकरितां गोव्यापासून रत्नागिरीचे सुमारे बाहेर फिरत असतां, छ० ५ जमादिलावलीं
इंघजी लडवई दुधोशी वोट एक व बतेला एक व शिवाड तीन ऐसे पांच दागिने जंगी
सरंजाम दाखुगोळा व गाडदू भळून मेकलोर जनराल व आणखी सात कपितान पालखी-
वाले कर्नाटकांत हेंदूरखान यांजकडील प्रांत सोडविला त्याच्या बंदोबस्तास मुंबईहून जात
होते; त्यांची गांठ रत्नागिरी नर्जाक पडोन प्रातःकालचे प्रहर दिवसापासून त्याची आ-
मची लडाईं सुरू होऊन परस्पर तोफाची मारगिरी फार जाली व बरकंदाजीची मारगिरी
केली, संध्याकाळच्या प्रहर दिवसापर्यंत लडाईं होत असतां आयास न ये. त्याचा लडा-
वयाचा जोम भारी. मारगिरीनें तरांडे पाडाव होत नाहीं, ऐसें जाणून सर्व लोकांचा
एक जथ करून, धण्याचे पायाचें स्मरण करून तरांड्यास अडावणी केली. ते
समयीं रसागिरी व बरकंदाजीची मारगिरीची सीमाच केली. सरकारचे बरे बरे माणूस
आठ आसामों ठार जाले. तरांड्यावर पाय न लागे तेव्हां वरकड लोकांस इरे पडोन तरां-
ड्यावर चढले. त्या गर्दीत पाऊणशें माणूस जखमी जाले. इत्यारांस इत्यारें मिळाल्यावर
त्याजकडील एक कपितान व पंचवीस असामी ठार जाले. तरांडे पाडाव केले असतां,
बतेल्यावरील लोक कौल न घेतां बतेला लढविला. त्याजवर मारगिरी करून अडावणीस
धरून पाडाव केला. मातबर लडाईं होऊन, पांचही दागिने पाडाव करून बंदरांत आलों.
सासा जनरालास तीन जखमा आहेत व वरकडही लोक जखमी आहेत. तीस पस्तीस
गोरे वगैरे लोक चारशेंपर्यंत माणूस होईल. त्याचें वर्तमान जबानी मनास आणित्ता,
विलायतेहून करनाटक प्रांतींचा मुलकी व फौजेचा बंदोबस्त अख्त्यारीनें सांगोन रवाना
जाला. त्याजबरोबर कौशलदार घेऊन मुंबईहून जात होता, याप्रमाणें सांगतात.
सासा याचें बोलणें कीं, आपला विचार असा झाला हें वर्तमान मुंबईस
कळावें, याजकरितां आमचें पत्र जाईसें करावें. अरमारकरी लोक जखमी
आहेत. त्यांत भारी जखमा आहेत, ते वांचतां कठीण आहे. सारांश, लोकांनीं प्राणाची
आस्था न धरितां, टोपीकराचे लडवई तरांड्याची अडावणी केली. सर्फराजी करणार

धणी आहेत म्हणून विस्तारें लिहिलें, तें विदित जालें. ऐशास तुम्ही अरमारसुद्धां स्वारीस जाऊन इंग्रजी लढवई तरांड्याची गांठ घालून खासा जनरल व गाडदी लोक वरती असतां, त्याचे गळां पडोन, बेजार लढाई देऊन, जनरल व सात कपितान कोसलदार व गेरे तरांड्यावर असतां, बेलाशक तरांड्याची अडावणी करून, टोपीकराचा दाखूचा मार भारी, तितका सोसून, जनरल व कपितानसुद्धां तरांडे पाडाव करून आणिले. शाबास तुमची व लोकांची ! इंग्रजही आपल्यास शिपाई म्हणवितो. त्यापेक्षां सरकारचे लोकांनीं मर्दुमी फार चांगली केली, मोठेंच काम केलें. त्यासही तुमचा हात पुर्ता समजला. तुमचे बडिलांपासून टोपीकरावर तुमची सलावत होती व आहे, त्याप्रमाणें तुम्ही त्याजवर आपली सलावत बसविली, फार संतोष जाला. तुम्ही एकनिष्ठ साहेबचाकरांस तत्पर आहां, त्यास मोठीं मोठीं कामें करावयाची उमेद धरतां, यांतच तुमचें स्वरूप. चाकरी करून अधिकोत्तर धण्यापासून बरें म्हणोन घ्यावें. मोठें काम करून दाखवाल निशा आहे. सरकारचे आठ असामी सरदार ठार जाले आणि त्यांणीं साहेबचाकरी केली, चाकरीचा शेवट लोक सरकारकामास आले. त्यांचे मुळांचेही चालविलें जाईल. जसमी लोक आहेत, त्यांची बगदास्त चांगली करून लोकर बरे होत तें करणें. जसमांस वगेरे सच लागेल तो चौकशीनें लावून निगादास्त चांगली करणें. इंग्रजाकडील जसमी असतील त्यांस कार्याकारण खर्च लागेल तो लावणें. तुम्ही चाकरी चांगली केली सचच तुम्हांस बहुमान खासगीचा पोषाख व कंठी पाठविली आहे. घेणें. लोकांनीं मर्दुमी केली त्यांस बक्षीस द्यावयाचें; सचच कोण्हास बक्षीस काय द्यावें, याची जरूराती तुमचे विचारों असेल त्याची याद नांविनीशीवार आकारून पाठवणें. समजोन बक्षीस देविलें जाईल. त्याचा कागद मुंबईस जाऊन द्यावयाचा नाही. जाणजे. छ. २२ जमादिलावल. बहुत काय लिहिणें.

सदरहु ऐतिहासिक प्रसंगासंबंधानें एक पत्र सन १८७६ चे 'विविधज्ञान-विस्तारांत' छापिलें गेलें असून त्याचाच उतारा रा. पारसनीस ह्यांनी 'मराठ्यांचें अरमार' ह्या आपल्या प्रबंधांत घेतला आहे. माझें पत्र धुळपांच्याच दप्तरांतील असल्यामुळे जास्त विश्वास्य आहे. जिज्ञासूंनीं दोन्ही पत्रें ताडून पहावीं.

* * * *

विष्णुदास नामा

(लेखक-ग. वि. का. राजवाडे)

विष्णुदास नामा व नामा शिंपी ह्या दोन व्यक्ति भिन्न होत्या. आतांपर्यंत कित्येकांचा असा समज आहे की, ह्या दोन्ही व्यक्ति एक च आहेत. ह्या च गैरसमजुतीने पुणे येथील रा. आवटे यांनी नामा शिंपी यांच्या अभंगांच्या गाथ्यांत विष्णुदास नामा याचे अभंग घुसविले आहेत. नामा शिंपी ज्ञानेश्वरकालीन असून त्याची हयात शके ११९२ पासून शके १२७२ पर्यंत होती, आणि विष्णुदास नामा शके १५१७ त हयात होता. ह्याला प्रमाण आवठ्यांच्या गाथ्यांतील विष्णुदास नाम्याचें शुकाख्यान (पुष्टे ५३४-५५७) हें आहे. ह्या आख्यानाच्या शेवटी खालील ओव्या आहेत:—

ऐसें शुकदेव चरित्र । अगाध आणि विचित्र ।

विष्णुदास नामा विनवीत । भक्तांप्रती ॥ ३७० ॥

मन्मथनाम संवत्सर पौष्य मासी । सोमवार अमावास्येच्या दिवशीं ।

पूर्णता आली ग्रंथासी । श्रोते सावकाशी परिसीजे ॥ ३७१ ॥

ह्या ओव्यांतील मन्मथनाम संवत्सराची पौष अमावास्या सोमवारी शके १५१७ त पडते. अर्थात् हा कवि एकनाथाच्या काली होता. तेव्हां ह्याचे अभंग व ओव्या नामा शिंप्याच्या अभंगांत छापणें निव्वळ चूक आहे. शिवाय आवठ्यांच्या साकरी संप्रदायशुद्ध जुन्या बाडावरून छापलेल्या ह्या नामदेवाच्या गाथ्यांत नामदेवानंतर वऱ्याच कालानें झालेले भानुदास, मिराबाई, कवीर, संताजी पवार रांजणगांवकर, नरसी मेहता, बोधलेबोवा धामणगांवकर वगैरे संतांचीं चरित्रें छापिलीं आहेत व तीं नामा शिंप्याच्या नांवावर छापिलीं आहेत. ह्याचा अर्थ एवढाच की, हा संप्रदायशुद्ध साकरी गाथा अगदीं अविश्वसनीय आहे. खेरीज ह्या संप्रदायशुद्ध गाथ्यांतील भाषा नामदेवकालीन हि नाही व नामा विष्णुदासकालीन हि नाही, निव्वळ वर्तमानकालीन आहे. तात्पर्य, विष्णुदास नामा, भारतकर्ता, महीपतीनें मुक्तेश्वराबरोबर उल्लेखिलेला, शके १५१७ त म्हणजे एकनाथाच्या काली झाला.

* * * * *

चित्पावन

(लेखक-रा. वि. का. राजवाडे)

१. हा शब्द 'चित्पावन' व 'चित्तपावन' अशा दोन रूपांत आढळतो. विशेष प्रतिष्ठितपणें बोलवयाचें किंवा लिहावयाचें असलें म्हणजे 'चित्तपावन' हें रूप योजितात. परंतु सामान्य रोजच्या उपयोगांत चित्पावन हें रूप हमेशा येतें.

२. ह्या शब्दाची व्युत्पत्ति अनेकांनीं अनेक प्रकारांनीं केलेली आहे. (१) चित्ते-पासून पावन झालेले जे ते चित्पावन. (२) चित्त पावन ज्यांचें झालें ते चित्तपावन. (३) तिसरी व्युत्पत्ति जरा चमत्कारिक आहे. 'इजित्त' ह्या शब्दाचा अपभ्रंश 'चित्' आहे, असें गुंजीकर ह्मणतात ! ह्यांपैकीं एकहि व्युत्पत्ति ऐतिहासिक नाही; सबब ग्राह्य करण्याला अडचण येते. (१) स्मशानांत मेलेलीं शवें जिवंत झालीं व त्या पुरुषांना पुढें जी संतति झाली, ती 'चित्पावन' या नांवाची मालक झाली, हा आधार पहिल्या व्युत्पत्तीला देतात; ऐतिहासिकरीत्या आधार आधेयाच्या पूर्वकालीन असावा लागतो, मानवी व्यवहारांत शक्य असावा लागतो, व साक्षात् घडला असल्याचा त्याला पुरावा असावा लागतो. ह्या तिन्ही बाबी प्रस्तुत आधारांत विद्यमान नाहीत. कां कीं, आधेयाच्या पश्चात् आधाराची कल्पना केलेली दिसते. चित्तेवर ठेवलेलीं शवें उठल्याची हकीकत फारशी शक्य दिसत नाही. आणि यदाकदाचिन् शक्य मानिली, तत्रापि ती कालदर्शादींनीं परिछिन्न नाही. अर्थात् ही व्युत्पत्ति ग्राह्य नाही. (२) दुसऱ्या व्युत्पत्तीला आधार धर्मभ्रष्ट झालेल्यांच्या चित्तशुद्धीचा देतात. तो हि कालदर्शादींनीं विशिष्ट नाही, सबब तो हि इतिहास नाही. (३) तिसरी व्युत्पत्ती हि कालदेशादि-अनिर्देशास्तव अग्राह्य च होय. 'इजित्त' शब्दांतला जो 'जित्' त्याचा अपभ्रंश 'चित्' अशी कल्पकानें कल्पना वसविली आहे. ह्या पद्धतीनें वाटेल त्या शब्दापासून वाटेल तो शब्द निर्घू शकेल. उदाहरणार्थ, चितागांग, वगैरे. परंतु ऐतिहासिक सत्यतेच्या कक्षेंत येण्यास त्याला अनेक अडचणी येतील. सबब, ह्या तिन्ही व्युत्पत्त्या अग्राह्य होत. अर्थात्, सह्याद्रिखंड, शतप्रश्नकल्पलता वगैरे संस्कृत परंतु अर्वाचीन ग्रंथ ह्या प्रकरणीं बिलकूल विश्वास्य दिसत नाहीत.

३. तेव्हां आतां ह्या शब्दाची व्युत्पत्ति ऐतिहासिक पद्धतीनें च लाविली पाहिजे. ह्मणजे एखाद्या विश्वसनीय लेखांत ह्या शब्दाचें रूप कसें येतें तें पाहून त्यावरून ह्या शब्दाचें मूळ

शोधिले पाहिजे. चित्पावन किंवा चित्तपावन हा शब्द शालिवाहनाच्या चवदाव्या शतकाहून प्राचीन अशा लेखांत किंवा ग्रंथांत आढळत नाही. त्यापुढे शिवाजी महाराजांच्या कारकीर्दीपासून हा शब्द विशेष आढळू लागतो. पेशवे चित्पावन होते, त्यामुळे ह्या शब्दाला जग-प्रसिद्धि आली; व चित्पावन कोण, कोठील वगैरे चिकित्सा सुरू झाली. पेशव्यांच्या आर्थां या शब्दाच्या व तद्गाय अर्थांच्या कडे, अर्थात्, कोणी यत्किंचित् हि लक्ष दिलें नव्हतें.

४. चित्तपावन हा शब्द सहास्रिखंड किंवा शतप्रश्नकल्पलता या संस्कृत ग्रंथांखेरीज इतर स्वतंत्र हस्तलिखितांत सांपडतो कीं काय हें पाहत असतां, कोकणांत अर्लीबागेस एका गृहस्थाच्या दप्तरांत किरवंतांच्या संबधानें मला एक संमतिपत्र चार पांच वर्षांपूर्वी सांपडलें होतें, त्यांत हा शब्द आढळला. पत्र ' पूर्तकाली ' कागदावर लिहिलें आहे. हें वाळजा बाजीरावाच्या कारकीर्दीत केव्हां तरी लिहिलें असावें. शक, मास, तीथ, वार वगैरे कशाचा हि उल्लेख पत्रांत नाही; त्यामुळे नक्की वर्ष सांगतां येत नाहीं.

५. संमतिपत्रांतील एक सही अशी आहे:—

**“ संमतोयमर्थः सदाशिव (भ)ऽ दीक्षित
चित्तले चित्तपावनस्थ धर्माधिकारी ”**

ह्या ओळींत **चित्तपावनस्थ** हा शब्द आला आहे. ह्याचा अर्थ काय, तें आपणास पहावयाचें आहे. कोंकणस्थ, देशस्थ, करहाटकस्थ, गोमांतकस्थ, गोकर्णस्थ इत्यादि सजातीय प्रयोगांत स्थ हा शब्द स्थलवाचक नामांशी जोडलेला आढळतो. त्याप्रमाणें च चित्तपावनस्थ ह्या समासांत चित्तपावन या स्थलवाचक नामांशी ' स्थ ' हा शब्द जोडलेला आहे, असें म्हणावें लागतें. चित्तपावनस्थ ह्या सामासिक शब्दाचा अर्थ चित्तपावनजनस्थ असा हि होईल. परंतु, कऱ्हाडे, किरवंत, पळसे, शेणवी, सुतार, पांचकळशी, अशा प्रत्येक जातीला पृथक् पृथक् धर्माधिकारी नेमण्याचा संप्रदाय आपल्या देशांत प्राचीन काळी नव्हता व सध्या नाही. तेव्हां चित्तपावन म्हणजे चित्तपावन लोक अथवा जन असा अर्थ येथें घेतां येत नाहीं. चित्तपावनस्थ म्हणजे चित्तपावनप्रांतस्थ किंवा चित्तपावनग्रामस्थ असा च अर्थ स्वीकारणें अपरिहार्य आहे. ह्या अर्थस्वीकाराला दुसरें हि एक प्रमाण आहे. संमतिपत्राच्या दुसऱ्या सहींत

“ संमतमिदं महादेव भद्र खरे
ग्वाहागरकर प्रांत धर्माधिकारी ”

प्रांत धर्माधिकारी असे शब्द आहेत तेव्हां येथें धर्माधिकारित्व स्थलविशिष्ट आहे, जनविशिष्ट नाही, हें स्पष्ट आहे. तात्पर्य, चित्तपावन हें स्थलनाम आहे, लोकनाम नाही.

६. चित्तपावन हें स्थल किंवा प्रांत कोंकणांत कोठें असावा ? हें स्थल किंवा प्रांत तो असावा कीं, जेथें किंवा ज्यांत किंवा ज्याच्या आसपास चित्तपावनांच्या साठ आडनावांत गर्भित असलेलीं ग्रामे आहेत, साठ आडनावांतून जीं आडनावां गुणांवरून किंवा धंयावरून पडलीं तीं गाळून वाकीचीं जीं आडनावां उरतात तीं सर्वे ग्रामांवरून निघालेलीं आहेत. हीं ग्रामे ज्या प्रदेशांत असतील तो सर्वे प्रदेश चित्तपावनसंज्ञक होय. आतां, प्रस्तुत काळीं हें नांव प्रचलित नाही, हें स्पष्ट च आहे, नाही तर ह्या नांवाच्या व्युत्पत्तीसंबंधानें इतका धोंटाळा

माजला नसता. हा घोंटाळा सहाद्विखंडलेखन कालापासून चालू आहे. म्हणजे, सहाद्वि-
खंडलेखनकालीं हि चित्पावन हा शब्द इतका रूढ व प्राचीन होऊन गेला होता की त्याचा उगम
लोकांस कळेनासा झाला होता.

७. चित्पावनांच्या आडनांवांत ' साठे ' असें एक आडनांव येते; हें साष्टिकः या
शब्दापासून साठिआ (एकवचन), साठिए, साठिये, साठये, साठे अशा परंपरेनें निष्पन्न
झालेलें दिसते. तेव्हां साष्टि हा प्रांत चित्पावन प्रांतांत पुरातनकालीं मोडत असावा. 'दाबक'
हें एक चित्पावनाचें आडनांव आहे. दापपल्ली, दापोली या शब्दांतील जो दाप तेथील राह-
णारा जो तो दापक. दापकः=दाबकः=दाबका, अशा परंपरेनें दाबक, दाबके हें अडनांव आलेलें
आहे. अशी च परंपरा आणखी कांहीं आडनांवांची दाखवितां येईल. सारांश, दापोली, हर-
णईपासून साष्टीपर्यंतचा जो मुलूख तो पुरातनकालीं चित्पावन या संज्ञेनें महेशूर असावा.
मालशे, पोंगशे, वगैरे आडनांवां माल (मालवण), पोंग ? वगैरे प्रांतवाचक शब्दांवरून निघा-
लेलीं स्पष्ट दिसतात. चित्पावनांच्या आडनांवांसंबंधानें एक स्वतंत्र च लेख मी लिहिणार आहे;
त्यांत कोंकणस्थांच्या सर्व आडनांवांचा छडा लावण्याचा प्रयत्न करण्याचा माझा वि-
चार आहे.

८. आतां चित्पावन किंवा चित्पावन ह्या शब्दाचा अर्थ काय तो पाहूं. क्षितिपावन
किंवा चितिपावन या शब्दाचा अपभ्रंश चित्पावन हा शब्द आहे. ' क्ष ' चा ' छ ' व ' छ '
चा ' च ' होऊन.

क्षितिपावन = छितिपावन
= चितिपावन
= चित्पावन

असा अपभ्रंश होतो. क्षितौ पावनः क्षितिपावनः । पृथ्वीवर जो सर्वांना पावन करतो
तो क्षितिपावन अथवा चिति या शब्दाचा हि अर्थ पृथ्वी असा आहे. तेव्हां चितिपावन असा हि
मूळ शब्द असेल. चित्पावन याचें भारदस्त पुनःसंस्कृतीकरण ' चित्पावन ' हें आहे

* * * *

चित्पावन

(लेखक-रा० काशिनाथ नारायण साने)

१. ' चित्पावन ' ह्या मथळ्याखाली रा. रा. वि. का. राजवाडे यांचा लेख प्रसिद्ध झाला आहे. त्यांत मुख्य मुद्दा हा की, ' चित्पावन ' ह्या शब्दाची उत्पत्ति ' चित्पावन ' ह्या स्थलावरून झाली असावी. ' चित्पावन ' हें एक स्थल (मग ग्राम किंवा प्रांत म्हणा), तेथील रहिवासी ते ' चित्पावनस्थ ' किंवा ' चित्पावन ' होत असें त्यांचें म्हणणें आहे.

२. ह्या म्हणण्यास आधार एक संमतिपत्र त्यांस सांपडलें आहे तें. ह्या संमतिपत्रांत ' चित्पावन ' असें एक स्थल आहे अशावद्दल कांहीं लिहिलेलें नाहींच. फक्त एका इसमाची सही " सदाशिवट्टदीक्षितचित्तेचित्पावनस्थधर्माधिकारी " अशी आहे. त्यावरून रा. राजवाडे यांनी ' चित्पावनस्थ ' असा पाठ घेऊन ' चित्पावन ' हें स्थलविशेष आहे, असें अनुमान केलें आहे. स्यावर आक्षेप घेतां येतात ते असे:- (१) प्रथमतः हें संमतिपत्र अस्सल नाहीं, नकल आहे. (२) ही नकल कोणां कधीं कोठें केली याचा पत्ता नाहीं. (३) नकल करणारानें नकलही चांगली केलेली नाहीं; कारण, त्यानें नकल करतांना बऱ्याच ठिकाणीं अक्षरें गाळलीं आहेत. वरील सहीतच ' सदाशिवट्ट ' असें लिहिलें आहे. खालीं एका सहीत ' बाळकृष्ण दीक्षित पाटकर ' असें लिहिलें आहे. अर्थात् प्रथम सहीत ' भ ' गाळला व दुसरे सहीत ' ण ' गाळून पाटणकराचें (चित्पावनाचें) पाटकर (गौडब्राह्मण) असें रूप केलें आहे. याप्रमाणें आणखी १०।२० ठिकाणीं अक्षरें, मात्रा, काने, इत्यादि गाळलेले आहेत. लक्षपूर्वक वाचणारांनीं, जसें मोडी लेखांत तसेंच नागरी लेखांतही, अर्थ मनांत आणून ते लेख वाचले पाहिजेत. लेखक मुशिक्षित नसल्यामुळे त्यांनीं लिहिलेल्या अक्षरांकडेच आपण लक्ष देऊन चालणार नाहीं. शब्द तोडून न लिहितां ते एकसारखे जोडून लिहिण्याची पूर्वीची चाल; त्यामुळे ' चित्पावनस्थधर्माधिकारी ' असें नकल करणारानें एका तांब्यानें लिहिलें आणि तसें लिहितांना मधील ' ल ' गाळला. जसें ' सदाशिवट्ट ' बरोबर नाहीं, ' सदाशिवभट्ट, ' असें मूळ पत्रकांत असलें पाहिजे; त्याचप्रमाणें ' चित्ते चित्पावनस्थधर्माधिकारी ' असें बरोबर नसून ' चित्ते चित्पावन स्थलधर्माधिकारी ' असें असलें पाहिजे. हस्तदोषामुळे ' भट्ट ' यांतील ' भ ' तसा स्थल यांतील ' ल ' गाळला, तो वाचणारांनीं मध्यें

आहे असें कल्पून सही वाचली म्हणजे ' सदाशिवट्चित्तपावनस्थधर्माधिकारी ' असें होणार नाही. व ' चित्तपावन ' हें स्थल असावें असें अनुमान करण्यास मग जागाही राहणार नाही. गाळलेला ' भ ' जसा रा. राजवाडे यांनी ' ट्ट ' च्या मागे पुरविला व ' सदाशिवट्ट ' याचें ' सदाशिवभट्ट ' केलें, तसाच स्थधर्माधिकारी यांतील ' स्थ ' पुढें ' ल ' घालून ' स्थल-धर्माधिकारी ' असें केलें नाही. ' स्थलधर्माधिकारी ' पाठ त्यांस मीं सुचविलाही होता; पण त्यांस तो पसंत पडला नाही, असें दिसतें.

३. ह्या संमतिपत्रांत सद्यांचे तीन रकानें (कॉलम) आहेत. पहिला रकाना चित्-पावनांस व दुसरा देशस्थ, द्रावीड, तैलंग यांस व तिसरा कच्चाडे यांस दिलेला आहे. मात्र दुसऱ्या व तिसऱ्या रकान्यांच्या शेवटीं कांहीं सद्या चित्पावनांच्याही आहेत. तिन्ही रकान्यांत पहिल्या सद्या धर्माधिकार्यांच्या आहेत. पहिल्या रकान्यांत सदाशिवभट्ट चितळे चित्त-पावन स्थलधर्माधिकारी व महादेवभट्ट खरे प्रांतधर्माधिकारी, दुसऱ्यांत भट्ट त्रिलोचन भट्ट धर्माधिकारी, व तिसऱ्यांत श्रीमद्धर्माधिकारी नारायण पंडित, अशा पहिल्यानेच धर्माधिकार्यांच्या सद्या आहेत. त्यांच्या खालीं इतर ब्राह्मणांच्या आहेत. असो; पहिल्या रकान्यांत पहिलीच सही सदाशिवभट्ट दीक्षित चितळे स्थलधर्माधिकारी यांची आहे व त्याचे खालीं महादेवभट्ट खरे प्रांतधर्माधिकारी यांची आहे. स्थलधर्माधिकारी याचा अर्थ ' त्या स्थळांचा धर्माधिकारी ' असा असावा. स्थळ म्हणून अष्टागरांत एक गांव आहे, त्या गांवचा धर्माधिकारी असाही अर्थ संभवे. पण ' स्थल ' शब्दानें ' स्थानिक ' ' त्या जागचा ' असा अर्थ घेणें अधिक सयुक्तिक दिसतें. विशेषतः लागलाच खालीं ' प्रांतधर्माधिकारी ' ही आला आहे. ह्यावरून स्थलधर्माधिकारी असाच मूळ सहीचा पाठ असावा असें बळकट अनुमान होतें, आणि तें कबूल झालें तर ' चित्तपावनस्थ ' ह्या अपपाटावरून जो तर्क वांधिला आहे तो पार टांस-कून जातो.

४. रत्नागिरी जिल्ह्याचे माहितगार ' चित्तपावन ' असा गांव किंवा प्रांत कोठें अस-त्याचें सांगत नाहीत. रत्नागिरीचे ग्याझेष्टियरकर्यांसही अशा स्थळाचा शोध लागला नाही. लागला असता तर ' चित्तपावन ' ह्या शब्दाची व्युत्पत्ति देतांना त्यांस फारशी भानगड पडली नसती. ह्या पुढेही शोध लागल्यास उत्तमच. रत्नागिरी जिल्ह्यांतील व वाडी-गोमांतक प्रांतांतील शोधक गृहस्थ शोधपूर्वक चित्तपावन ह्या स्थळाचा छडा लावतील तर चांगलेंच ! परंतु आजमितीस ' चित्तपावन ' यांचा संबंध कोणत्याही स्थळाशीं असेल तर तें स्थल चिपळूण होय. चिपळूण गांवाचें नांव ' चितपोलन ' असें पूर्वीं होतें. तें कदाचित् चित्-पु-लिन किंवा चित्ति-पुलिन म्हणजे बुद्धीचें, विचाराचें वाळवंट (स्थान) ह्या शब्दाचें अपभ्रष्ट रूप होऊं शकेल. चित्ति-पुलिन ह्या शब्दाचा अर्थ चितेचें वाळवंट (स्थान) असाही अर्थ होईल. कारण ' चि-ति ' शब्दाचा अर्थ और्ध्वदेहिकासाठीं रचलेलें सरण असा आहे. चित्तपावनांचा संबंध चिपळूणाशीं असण्याचें विशेष कारण चिपळूण व त्याच्या भोंवतालचा प्रदेश चित्तपावनांचा मूळ देश दिसतो. ' कोंकण ' ज्यास म्हणतात तो मूळचा हाच प्रांत असावा. कोंकण प्रदेशाची व्याप्ति सांप्रतच्या इतकी नव्हती, संकुचित होती. इल्लीं घाटा-

खालचा मुद्दख तो सर्व कोंकण असा समज आहे; पण भगवान् परशुरामानें जे केरल, कुंतल, करहाट, कोंकण, कीकट, इत्यादि सात देश समुद्रापासून काढून घेतले म्हणून आपण ऐकतो, त्यांत ' कोंकण ' देशाची व्याप्ति हल्लींचा चिपळूण तालुका व न्याशेजारचे दापोली, खेड, संगमेश्वर, रत्नागिरी हे तालुके, म्हणजे उत्तरेस सावित्री नदीपासून साधारणतः दक्षिणेस मुचकुंदी नदीपर्यंतचा प्रदेश इतकीच असावी. वाशिष्ठी नदी चिपळूणावरून व दाभोळवरून वाहात जाऊन अंजनवेलीजवळ समुद्रास मिळते. ह्या नदीच्या दोन्ही तीरांस कोंकण देश पसरला होता, व म्हणून चित्पावनांस ' कोंकणस्थ ' असें म्हणतात, तें ह्या दृष्टीनें वरोवर आहे. हेच तेवढे कोण कोंकणस्थ ? बाकीचे ब्राह्मण म्हणजे कऱ्हाडे, देवरुखे, गौड, वगैरे हे कोंकणस्थ नाहीत कीं काय ? असा आक्षेप कांहीं विद्वान् लोक घेतात. पण कोंकण देश वर लिहिल्याप्रमाणें संकुचित मानिला म्हणजे मग चित्पावनांसच ' कोंकणस्थ ' ब्राह्मण म्हणणें सयुक्तिक दिसतें. कोंकण देशाचे दक्षिणेस लागूनच गोमांतकापर्यंत तो ' करहाट ' देश. तेथील ब्राह्मण ते करहाटे म्हणजे करहाडे, कऱ्हाडे होत. यांचा घाटावरील कऱ्हाडार्शी संबंध लावण्याचा प्रघात आहे खरा; पण वस्तुतः तसें मानण्यास नामसादृश्यापलीकडे कांहीं कारण दिसत नाही. दोन्ही वर्गांतील ब्राह्मणांचे देश शेजारीं शेजारीं होते. सांप्रतकाळीं देखील चित्पावनांचा भरणा चिपळूण, दापोली, खेड, रत्नागिरी व संगमेश्वर या तालुक्यांत विशेष आहे; व कऱ्हाडे यांचा भरणा राजापूर, देवगड, वगैरे दक्षिणेकडील प्रदेशांत विशेष आहे. ही गोष्ट वर मीं जें काय म्हटलें त्याची साक्ष म्हणून ध्यानांत ठेवण्याजोगी आहे. सावंतवाडी वगैरे दक्षिण भागांत गौड ब्राह्मणांचेही उपाध्येपण कऱ्हाडे ब्राह्मणांकडेच होतें किंवा अजूनही आहे. ह्या गोष्टीवरूनही कऱ्हाडे ब्राह्मणांचें प्राबल्य ह्या दक्षिण भागांत विशेष असावें, असें अनुमान करतां येते.

५. आतां कोंकणस्थांच्या आडनांवांवरून ' चित्पावन ' स्थलाचें ठिकाण लावावयाचें असा रा. राजवाडे यांचा यत्न आहे; तो सिद्धीस कितपत जाईल तें आज सांगतां येत नाही, त्यांच्या चित्पावनांच्या ६० उपनांवांच्या व्युत्पत्तीवरील निबंध पुढें येईल तेव्हां ह्या गोष्टीचा उलगडा होईल. तूर्त ' साठे ' यांची व्युत्पत्ति ' साष्टिक ' अशी देऊन, साठे- ' साष्टीत ' राहणारे, व दापोली म्हणजे ' दापपल्लि ' येथील राहणारे म्हणून ' दावके ' असें सांगून, त्यावरून साष्टीपासून दापोलीपर्यंत चित्पावन प्रांत, असें रा. राजवाडे अनुमानितात. पण त्यांचा वरील निबंध बाहेर येईपर्यंत ह्या त्यांच्या अनुमानाविषयी कांहीं बोलूं नये, हें उचाम. तथापि साठे यांची व्युत्पत्ति षष्टि म्ह० साठ अशी प्रचलित आहे, ती टाकून ' साष्टिकः ' अशी कां घ्यावी, याचा उलगडा रा. राजवाडे करित नाहीत. आर्षी साष्टिकः हा संस्कृत शब्द नव्हे, प्राकृतही नव्हे. असेल तर त्याचा अर्थ काय ? सारांश, चित्पावनांचा देश फार मोठा होता असें दाखविण्याचा त्यांचा झोंक आहे. त्यास अनुकूल अशा तऱ्हेची व्युत्पत्ति ते घेत आहेत असा भास होतो. मालवणचे म्हणून मालशे, पोंग (?) चे म्हणून पोंगशे ही व्युत्पत्तीही चमत्कारिक भासते. तिनें रा. राजवाडे यांचें समाधान होत असलें तर खुशाल होवा. मालशेज घाट मुरवाड तालुक्यांत आहे. त्या नांवांतही ' माल ' अशीं अक्षरें आहेत. त्यांवरून मालशे असें कां म्हणूं नये ? वसई तालुक्यांत पोपण व रत्नागिरींत पोमेंडी ही गावें आहेत, त्यांवरून पोंगशे, पोंक्षे असें तरी कां म्हणूं नये ?

६. चित्पावन या शब्दाचा अर्थ काय असावा, हे अगदी निश्चितपणे सांगता येत नाही. अनुमान करावयाचे तर चित्पुलिन, चिति-पुलिन, चितपोलन, चिपळोण, या शब्दांपासून हे अपभ्रष्ट रूप सिद्ध झाले असावे. चित्पावनांच्या संबंधे ' चितपोळे, ' चिपळुणे, ' चिपळे ' असे कुत्सार्थी शब्द क्रोधावेशांत इतर ब्राह्मण वापरतात, असे ऐकवांत आहे. त्यावरूनही वरील अनुमानास बळकटी येते. पण ' पुलिन ' जाऊन ' पावन ' कसे आले ? हा प्रश्न राहतोच. त्याचे उत्तर एकच संभवते. " चिदा वा चित्त्या पावनः चित्पावनः चित्ति-पावनो वा " अशी या शब्दाची व्युत्पत्ति देता येईल. आणि त्यांचे स्थल ते चित्पुलिन किंवा चित्तिपोलन असे म्हणता येईल. चित्पावनांचा आश्रयदाता जो परशुराम त्याचे देवस्थानही चित्पुलिनाजवळच आहे. ' चित्पावन ' ह्याची अशी व्युत्पत्ति वसवित्यास वावगी दिसणार नाही; व त्यांत मूळ शब्दांची ओढाताणही करावी लागत नाही. ह्या ब्राह्मणांस चित्पावन कां म्हणावे ह्या प्रश्नाचे उत्तर पुढील कलमांत येईल. ' क्षितिपावन ' म्हणजे ' सर्व पृथ्वीवर सर्वांना जो पावन करितो ' हा रा. राजवाज्यांचा अर्थ वराच आत्मश्लाघापर दिसतो. चिति शब्दाचा पृथ्वी असा अर्थ ते करितात, पण तसा अर्थ कोशांत मिळत नाही.

७. संकुचित अशा ' कोंकण ' देशांत चित्पावन कोठून आले ? ह्या प्रश्नास हल्लीं दोन उत्तरे आहेत. (१) समुद्रमार्गाने आले. (२) देशावरून घाट उतरून आले. समुद्रमार्गाने आले अशा अनुमानास कांहीं गोष्टी अनुकूल आहेत. जहाज फुटून चौदा मृतप्राय माणसे दर्याकिन्यास आली व तीं परशुरामाने उठाविली. ही दंतकथा आणि चित्पावनांचा अंगवर्ण विशेषतः नेत्रवर्ण, ह्यावरून हे अनुमान केलेले आहे. पण ते इजिप्तमधून आले म्हणून चित्पावन हे इजिप्शियन होत, असे डॉ. भाऊदाजी प्रभृतींचे म्हणणे भाषाभेदासुद्धे फारसे संयुक्तिक दिसत नाही. जलमार्गाने किंवा समुद्रतीरांने आले असल्यास चित्पावन हे काठेवाड, कच्छ किंवा सिंधमधून आले असावे असे भाषासाम्यावरून बहुधा सिद्ध करता येईल. चित्पावनी भाषेत ओकारान्त शब्द वरेच येतात, तसेच गुजराथी व सिंधी भाषेंतही येतात. मराठींतील घोडा ह्या शब्दाचे रूप चित्पावनी व गुजराथी भाषेंत ' घोडो ' असे होते; आहे ह्या मराठी क्रियापदास चित्पावनी ' से ' व गुजराथी ' छे ' असे शब्द आहेत; इत्यादि गोष्टींकडे भाषाक्रोविदांनी लक्ष द्यावे. गोऱ्या रंगाशी आणि घान्या डोळ्यांशी हवेचा वराच संबंध असावा. इतर ब्राह्मण जातींत घारे डोळे मुळीच नसतात असे नाही; कोंकणस्थांतही सर्वांचेच तसे असतात असेही नाही. घाटावर येऊन वस्ती केलेल्या कोंकणस्थांचा रंग पुष्कळ पालटला आहे. आणि पुणे जिल्ह्यांत देशस्थ लोकांतही घान्या डोळ्यांचीं माणसे कधीकधी दृष्टीस पडतात. सारांश, अंगवर्णीशी व घान्या डोळ्यांशी समुद्राच्या सान्निध्याचा संबंध आहे असे दिसते. दुसरे उत्तर घाटावरून जोगाईचे आवे येथून परशुरामावरून चौदा गोत्राचे ब्राह्मण सहाद्रीखाली आले, व त्यांस परशुरामाने कोंकण हा नवीन प्रदेश राहण्यास दिला. जोगाई

म्हणजे जोगेश्वरी ही कोंकणस्थांत पुष्कळ कुटुंबाची कुळस्वामिनी आहे, हें विधुत आहे. ह्या गोष्टीनें वरील उत्तरास बळकट्टी चांगली येते. ह्या गोष्टीकडेही शोधकांचें लक्ष असावें. पण चित्पावन समुद्रमार्गानें आले असोत किंवा घाटावरून उतरले असोत, पृथ्वीच्या पोटांतील ज्वलत्पदार्थ उसळून त्यांच्या स्फोटाच्या योगानें समुद्रांतून सह्याद्रीखालचा जो प्रदेश बाहेर पडला, त्याची वसाहत करण्याच्या कामीं परशुरामास त्यांनीं मनापामून साहाय्य केलें असावें, आणि इतर ब्राह्मणांपेक्षां हे ब्राह्मण त्यास अत्यंत अनुकूल असे साहाय्य-कर्ते झाले म्हणून त्यांस ' चित्पावन ' म्हणजे ' शुद्धबुद्धीचे ' ' पूत विचाराचे ' असें नांव त्यानें दिलें असावें, असें संभवतें. चित्पावन व कऱ्हाडे ह्यांची उत्पत्ति सह्याद्रीखंडांत वर्णिली आहे, ती असंभाव्य झणून अर्थात् त्याज्य होय.

८. असो. चित्पावन या शब्दाच्या व्युत्पत्तीकडे दक्षिण कोंकणांतील लोकांचें लक्ष जाऊन तिचा समाधानकारक शोध लागावा, ह्या हेतूनें हा सूचनात्मक लेख लिहिला आहे. तो हेतू पूर्ण करणें त्यांजकडे व इतर तद्विषयत्र लोकांकडे आहे.

मेस्तक

हेमाडपंती

(लेखक-रा. वि. का. राजवाडे)

हे मेस्तक एका जुन्या सड्यावरून उतरलें आहे. मूळ हेमाडपंताची जी जमासर्चाची पद्धति होती, तिची हि फारशी-मराठी नकल आहे.

* * * * *

मेस्तक

श्री

मेस्तक जमासर्च माहालानिहाय पद्धत राजश्री हेमाद्रिपंडित जमा कलमें

१ हर्फे ऐनलजमा	मशहूर
१ हर्फे हाअसिल अमल	कर्ते सालमजकूर
२	१ महसुलबाब
हर्फे ऐनलजमा बेरीज	१ दस्त वजू
१ दफाते मामले मजकूर	१ बाजे वजू
१ दफाते इजाफती	१ बाजे माहालपट्ट्या वगैरे
वीत	१ गैर महसुली
दफाते मामले मजकूर	१ मुस्तकबल
१ कर्ते सालमजकूर	
१ कर्ते बाकी सालमजकूर	
२	६

बीत

महसुलवाच

- १ जकाती
- १ जराईव
- १ बागाईत
- १ बार नगजग
- १ बार गुजार
- १ बार दस्त
- १ कटू बाण
- १ मुजेरी

मशहूर

जकायत

बीत

धावर आपले जागां

- १ चादी बारदा गुलाम
- १ अश्वजकाती
- १ मेंढी
- १ थळ-मुदी-गाव
- १ वन्हाड टका
- १ पाटदाम
- १ चुलीदाम
- १ राहाट
- १ सारा
- १ बोलांडा
- १ खंड मरुता
- १ सिंग-सिंगोटी
- १ विर फोळी विक्रा

१३

बीत

ऐन जकाती

- १ उभा मार्ग
- १ निकळू जाजती
- १ पैसाळू

३

कानूप्रमाणें जकाती घेरून जमा

धरणें १

मशहूर

जिराईव

- १ मीट केणी
- १ तेल केणी
- १ घीव केणी
- १ पत्र केणी
- १ मधु केणी
- १ गोबानी
- १ तंबाखू

—

<

मशहूर

बागाईत पाटस्थळ व मोटथळ

- १ जव
- १ नैशकर
- १ हळद
- १ कंदमुळें
- १ द्राक्षें
- १ { अलें
- १ { सागसबजी
- १ अफान
- १ तंबाखू

—

<

मशहूर

बार दस्ता शार्डे

१ अनारे	२१ अकरूड
२ फणस	२२ वादाम
३ जाभेरी	२३ खजोरी
४ पोफली	२४ चारं
५ बोरी	२५ रायअवली
६ जांभली	२६ कंबल
७ अंजनी	२७ चापे
८ द्रक्षी	२८ अवली
९ निबोणी	२९ खतानी
१० नारेली	३० उंडिणी
११ भोकरा	३१ चंदन
१२ सेप	३२ देवदार
१३ तुते	३३ रक्तचंदन
१४ इडे	३४ शीस
१५ कंकोली	३५ भिलावे
१६ कविठी	३६ टेभरे
१७ अनास	३७ कांक्रवी
१८ पतंग	३८ मोगरे
१९ पारंग	३९ चिंचा
२० सिरस	४० देशपरवशे

शार्डे लिहिणे

४०

मशहूर

कटुबाण

१ विलायत

१ शेरी खास बाग

बीत

विलायत

१ गावगन्ना कसबा

बीत

कसबा

मशहूर

ताा मुजेरी

- १ कटुबाण साा करुनु दिल्ली असेल तरी जमा धरणे.
- २ चावराना जमीन मुळे रकमाला-प्रमाणे आकार होईल तो जमा धरणे.

मशहूर

मोहतफा ता॥ ७२

- १ बकाल
- १ चाटे
- १ सवदागार
- १ सराफ
- १ जोहरी
- १ सोनार
- १ लोहार
- १ तांबट
- १ कळेगार
- १ चितारी
- १ पटवेगार
- १ तेली
- १ परकरगार
- १ सुतार
- १ बागवान
- १ क्षेत्री
- १ फणीगार
- १ वेव्हारे
- १ कुंभार
- १ सिंपी
- १ मोमीन
- १ रंगरेज
- १ दलाल
- १ सफातगार
- १ धावड लोखंडी
- १ सडीगर

- १ पिसवणार
- १ वॉड
- ७ १ जरगार
- १ मणीयार
- १ सिकलगार
- १ तांबोली
- १ कातारी
- १ तीरगार
- १ चुनांडे
- १ चपरसी
- १ जोगी
- १ खुश अहेगर
- १ धोबी
- १ कासार
- ७ १ जरगार
- १ साली
- १ कोटे
- १ धणगर
- १ काचारी
- १ पोहेकट
- १ तिवाशीगर
- १ जिनगार
- १ कसाई
- १ पेंढारी
- १ गोंड
- १ हमाल
- १ कमानगर
- १ घरटी
- १ खोपदोज
- १ रफूगर
- १ गौली
- १ अडेकरी
- १ संग-तरास
- १ बुरूड
- १ कासीद

- १ गडेकरी
- १ पत्रावलीगर
- १ लोणारी
- १ महार
- १ मांग
- १ सेलगार
- १ ढोहेर
- १ सरखनगर
- १ कचडी
- १ कागदगार
- १ खाटीक
- १ बुदलगर

गावगन्ना मुजेरी व मोहतर्का
असेल तो जमावासील करणें कलम १

मशहूर
सेरी व खास वाग
वीत
सेरीचीं सेतें गावगन्ना असतील त्या-
प्रमाणें जमीनमुळें जिनसाना
जिन्नस आकार होईल तो जमा
धरणें. कलम १

वीत
खासवाग गावगन्ना असतील त्याचे
कमाविसीमुळें जमा धरणें.
कलम १

पूर्विया—

- १ जत्रा
- १ मेट
- १ बाजार
- १ तरी
- १ पेटा
- १ नाव
- १ टोकरा
- १ थडवा

- १ बेलावी
- १ अश्वयात्रा
- १ डांकारी
- १ आनप
- १ भुनफरोसी
- १ भोगराहाण
- १ गोंधळे
- १ पारधी
- १ वैराग्राचे मोती व हिरे पोवळी जमा धरणें.
- १ मूळ थोर समुद्रांत मरेल त्याचे पोटी सांपडेल तें जमा धरणें.
- १ जंगल सागवानी व सिसवें हर-जिन्नस लोकडें तोडून विकताती त्यासी क्रीडीप्रमाणें जकाती धेऊन जमा धरणें.
- येणेंप्रमाणें महसूलचाच लिहिली असे.

दस्तवजू

- १ अजावर्दी मुकासे व इनामती अनामत केलियावर वमूल होईल तो जमा धरणें.
- १ मिरासांचे भांडण लागलियावर वतन अनामत होईल तेव्हां हक्कलाजिमा जमा होईल तो जमा धरणें.

बाजेवजू

- १ मिठागर व साडिया बांधोन मीठ व गळ्या होईल तो जमा धरणें.
- १ डोंगरसेतें तोडून नाचणा वया पीक होईल, पुढें सात सालें पीक नाही, सबब एक साल जमा धरणें.

बाजेमाहालपट्ट्या वगैरे.

- १ उलफा
- १ नजरपट्टी
- १ बलादूर
- १ स्वर्चपट्टी
- १ इंदुभगात
- १ सोगत
- १ भेटी
- १ सदगा
- १ पायपोसी
- १ तोफ्रा
- १ इनामपट्टी
- १ पीरवालीद
- १ वोवरण
- १ मोहीमपट्टी
- १ तोरडपट्टी
- १ यादगिरी
- १ तहीपट्टी
- १ सीहस्तपट्टी

गेरमहसुली

- १ कसर
- १ नागा
- १ मूठमर्दी
- १ पाडाव
- १ बदरतवाई
- १ थलजम
- १ सांडावा
- १ निपुत्रिक
- १ खुदकसाले
- १ मुतालव
- १ खून
- १ तकसीहा
- १ + नाचान
- १ प्रायश्चित्त

- १ दुर्गाना ठेवणें सांपडेल ते जमा
- १ पैदास्त
- १ भागस्थल
- १ सतावन
- १ रुशवत
- १ अमानत
- १ दिव्य
- १ खंडपत्र
- १ आहाद
- १ सिकस्त जहाज
- १ कौश ठेवणें
- १ वेव्हार
- १ सेला
- १ सदगा
- १ जमानत
- १ मोक्रासवण
- १ बांदीहारस
- १ इमारत हरकोणाची मोडून आणिली असिली ते जमा धरणें.

१ मुस्तकबल पेस्तर सालपैकी व-सूल होईल ते जमा धरणें.
एणेंप्रमाणें कर्त सालमजकूर लिहिलें असे.

कर्त बाकी साल गुदस्ता

मजमू बाकी

सिंहक

निर्वेच

- १ दास्तान
- १ दुर्गाना
- १ फिरंगा
- १ लंगुर अन्नक्षेत्रीचीं भांडी
- १ जवाहीर
- १ विचडेवणी

- १ भांडी तोफा
- १ सदरफरासी
- १ अलंग निशान
- १ अवाचमानी
- १ नजरफसी

सेवेचे कारखाने पैकीं वाचत बाकी

- १ पोतें
- १ पागा
- १ पीलखाना
- १ सजाना
- १ उस्तरखाना
- १ थरी
- १ कोटी
- १ जामदारखाना
- १ सराफखाना
- १ सिकारखाना
- १ मुदबखखाना
- १ फरासखाना
- १ जरगरखाना
- १ जिरातखाना
- १ अलमखाना
- १ शरचतखाना
- १ अंचरखाना
- १ अचदारखाना

निसचतवार बाकी

- १ फाजील
- १ खरीदी पैकीं
- १ कर्ज पैकीं

ऐन बाकी

विलायत

- १ कसबे
- १ गावगन्ना
- १ नफर निसचत वाचवार असेल त्याप्रमाणें लिहिलें

दफाते इजाफत व कर्जे व वाजगस्त
जमा.

- १ कर्ते इजाफत
- १ कर्ते वाजगस्त

—

२

कर्ते इजाफती

ऐन इजाफती

- १ हुजरातपैकीं
- १ गैबत सुभेमहालानिहाय अ-
सेल ते लिहिणें.
- १ वजाईपैकीं
- १ निजा
- १ वजाई

—

२

वाजे इजाफती

- १ पारखावण
- १ तफावत
- १ नालबंदी
- १ दायते
- १ उपज
- १ पागा
- १ पीलखाना
- १ उष्टरखाना
- १ धटी
- १ वादी

—

५

१ नदीनाल्याचे वालबंदी उपज तर
बुजें व खरबुजें पिकें जे होतील
तीं जमा धरणें. पुढें पाण्याचा

१८

डोह पडेल परजी सबब येंथें
जमा धरणें.

- १ उजूगार
- १ कच नालबंदी
- १ हालवाजी
- १ फुसलावण
- १ करयात्रा
- १ वाटावा
- १ सौकात
- १ बैलकटी
- १ तळें पाणी असेल तें सायासें
बांधोन भात पिकलें तें जमा
धरणें.

कर्ते वाजगस्त

- १ कर्ज हासना गु॥ हाय
- १ कर्ज आमदन

हफें हासील अंमल दफाते हासील
अंमल रुजू
सर्फ अंमल

- १ खरीदी
- १ फ्रोस्त
- १ इस्तमेल
- १ ———
- १ ———

मज्यालसी व आकारीब व कारकून

- १ चिटणीस
- १ फडनीस
- १ दबीर
- १ लिहिणार
- १ दफतरदार
- १ सबनीस
- १ हशमनीस
- १ कारखानीस

मोक्षतेसर

- १ मोहतादे चारगार
- १ वैय
- १ जोसी
- १ पंडित

दिम्मत लवे

- १ हरकारे
- १ अफराद
- १ जासूद

पावलोक

हुजराती

- १ दि॥ हुदे
- १ वाडियांतील मुलें
- १ आडाव
- १ डुटेर
- १ लंकेकरी
- १ बाणकरी
- १ गोलंदाज
- १ कमाना
- १ माहालदार
- १ सरसवास
- १ लोक कारसाने

सुभे मामले हवाले व फुटनाईक

- १ सुभे
- १ मामले
- १ हवाले
- १ फुटनाईक

बाजे लोक

- १ मोई
- १ छत्रे
- १ नेजदार
- १ कर्णई

१ दिवटे

- १ हिलाळी
- १ भालदार
- १ सकेकरी
- १ गुनीजन
- १ कथने
- १ भांड
- १ राजगुरू
- १ जामदार
- १ चोपदार
- १ बेलदार
- १ पत्ताळी
- १ कदाने
- १ भाट
- १ विनोदी
- १ शाहीर

बाजे शाहीरू

- १ इनामती
- १ बाजे सच
-
- २

इनामती

ऐन इनामती

- १ हायेरे पीर व वलीदे उर्फ
- खासा पादशाहाचे व कुल
- पारवाले त्यांस व अघ्राहारें
- बाह्मणाचर्चा
- १ फकार
- १ देवस्थानें
- १ मोईनी सच
- १ मसीदी
- १ तपश्री
- १ काजी व मुलाणे व लंगर व
- अन्नछत्र

मोईनी खर्च

- १ साडीचोळी
- १ कंबोरी पीर
- १ निवाळे
- १ पुराणेवाली
- १ बानी
- १ जागर
- १ जात्रा
- १ हरिकथा
- १ खैरात
- १ वसंतपूजा
- १ उरूस

बाजे खर्च

- १ बकसिसें
- १ वर्षासन
- १ भेटी यादगार
- १ बाजवादर्मे
- १ रोशनाई
- १ देहवांदगी
- १ उलफे
- १ गर्वे
- १ शाहीशिरे
- १ सांडवण
- १ तश्रीफा
- १ देखूर
- १ मयत
- १ कागदवायु
- १ तैवज

किल्ले कोट लष्कर

- १ किल्लेहाय
- १ कोट
- १ सुभे लष्कर
- १ हशम

मामले मजकूर

- हुजराती नामजाद
- १ कारकून
- १ हशम
- १ सुभेदार
- १ मामले
- मामले मजकूर बदल मुशाहिरा
- कारकून
- १ हवालदार
- १ मजमूदार
- १ दफतरदार
- १ कमावीसदार
- १ कमावीसदार खचरा
- १ हुदेदार
- १ तरफदार
- १ जकात पतकी

हशम

- १ नाईक वाडी
- १ भालदार
- १ दिवटे
- १ कर्णई
- १ नगारची

खेरीज मुशाहिरा

- १ तैवज
- १ दिवटे
- १ तश्रिफे
- १ दफतरसास

सदर खर्च

- १ दिवायती
- १ चिछाने

—
२

बाजे खर्च

- १ उलफा
- १ मजूरो

—
२

कर्ते मीनकबल रुजू सालगुदस्ता
 दफाते मुजाफत व रदकर्ज
 कर्ते मुजाफत
 १ सुमेहाय
 १ माहालनिहाय

कर्ते रदकर्ज
 हर्फे सर्फे अंमल
 दफाते खरीदी फ्रोख्त
 इस्तकमेल रासकदर्न
 कर्ते खरीदी फ्रोख्त

१ खरीदी
 १ फ्रोख्त

—
 २

कर्ते इस्तकमेल रासकदर्न
 इस्तकमेल

१ तांदूळ भात
 १ तुरी
 १ तीळ
 १ लोणी
 १ धान्य पीठ
 १ खपले सातू

रासकदर्न
 डेरे सामान
 १ पासोडी
 १ खंडकी
 १ नवार
 १ सूत
 १ तंग

—
 ५

दगलासामान
 १ नरमीना
 १ छोट
 १ शेले
 १ सूत
 १ ताफता

—
 ५

जिन्नस सामान
 १ सखलाद
 १ मखमल
 १ दाल
 १ रेसीम
 १ कीमसान
 १ कडजोड
 १ अधोडी

—
 ७

भांडी

१ तांचे
 १ शिसें
 १ लोखंड
 १ पितळ
 १ कासें

—
 ५

कर्दन दास्तन

१ मोहरा
 १ होन
 १ रुपये

दफाते जाहाजातील टंकसाळ
 १ जाहाजातील
 १ सौदागिरी
 १ टंकसाळ
 ० लग

बाकी ताा अखेरसाल
मजमू बाकी
सिलक
कारखाने
१

खर्च बकाया
१ जाहाजांतोल
१ सेरी खासबाग
१ सोदागरी
—
३

निसबतवार
१ फाजील
१ खरीदी

१ हफ पैकी
१ कर्ज पैकी

ऐन बाकी
१ साल गुदस्ता
१ बकाया
—
२

निा विलायत
१ कसबा
१ गांवगन्ना
१ नफरनिसबत

१९

व्युत्पत्त्या

(लेखक-रा. वि. का. राजवाडे)

(१) अखें, आखें

अक्ष्णं = अख्खं = आख (खा-खी)
अक्ष्णं अखंडं (उणादि ३०२)

(२) अगोधर

अदौकरं = आदोगार = अगोदर अगोदर
म्हणजे प्रारंभी. वर्णविपर्यय.

(३) अजून

अय + पुनः = अज्ज + उण = अजून-
(नी, नियां)

(४) अडधर

अंतर्गृह = आँडधर = आडधर = अडधर

(५) अधकोर

अष्टकत्वा = अढकुर = अढकोर = अधकोर

[१४१]

(६) अभंग

अभंग म्हणजे पर्यायोक्ति, व्यंजना लक्षणा वगैरेंच्या द्वारा बोलण्याचा प्रकार. अभंग म्हणजे खडे बोल, वाच्यार्थानें स्पष्ट बोलण्याचा प्रकार. त्यांत पर्यायानें आढे-वेढे घेऊन बोलणें नसतें. जें काय सांगावयाचें तें उघड उक्तान अर्थानें व शब्दांनी सांगावयाचें.

(७) अर्जुनी

पांड्या गाईला विशेष नाम अर्जुनी गवि (विश्वमेदिन्यौ) उणादि ३५५ तत्व-बोधिनी

(८) अवाचित्-ता-ती

आहोस्वित् = आवोचित् = अवाचित् - ता - ती - तें.

(९) अवर्जनं

अवर्जनं = अवर्जणें वृजू त्याग करणें अवर्जून म्हणजे त्याग न करतां, न वगळतां, मुद्दाम.

(१०) असो

अस्तु = अस्सु = असो (निपात)

(११) अस्सं

कोणीं कांहीं विधान केलें असतां खरेंच कीं काय, या अर्थीं अस्सं हा, निपात मराठींत योजतात. तो अंजसा या संस्कृत निपातापासून निघाला आहे. अंजसा = अँस्ता = अस्सं (Really, in fact) अस्सं म्हणजे खरेंच कीं काय ! अस्सां असा उच्चार अशिष्ट लोक करतात.

(१२) आटणें

अट्ट कमीं होणें, शुष्क होणें अट्टन = आटणें = आटणें. तळें आटतें = तडागः अट्टे गाय अट्टे = गौः अट्टे

(१३) आठवडा

हा शब्द अशिष्ट लोक अटावडा असा उच्चारतात व तोच उच्चार व्युत्पत्तिदृष्ट्या युक्त आहे. अष्टावर्त (स्वार्थक) = अष्टावडअ = अटावडा = आठवडा आठव्या दिवशीं ज्या कालमानांत त्याच वाराची आवृत्ति अथवा आवर्त होतो तो आठवडा. दुधाचा आठवडा = दुग्धस्य अष्टदिवसावृत्तिः

(१४) आडगांव

अंतर्ग्राम = अँडगांव = आडगाव आडगांव = उपग्राम

(१५) आडनांव-आण्णाव.

अंतर्ग्राम = अँडनावं = आडनाव = आण्णाव = आण्णाव आडनाव म्हणजे उपनाम अंतर = उप

(१६) आडमाप

अर्धमापन = आडमाप अर्ध म्हणजे दीड (निम्मा नव्हे) आडमाप म्हणजे दिडकें माप.

(१७) आडमार्ग

अंतर्मार्ग = आडमार्ग

(१८) आडमुठ

अर्धमुष्टि = आडमुठ, आडमुठ्या (मुष्टिक)

(१९) आडरात

अर्धरात्र = आडरात

(२०) आडवख

अर्धवख किंवा अंतर्वख = आडवख

(२१) आडवाट

अंतर्वाटः = अँडवाट = आडवाट

(२२) आतां काँ

अथ कीं = आतां काँ (How else !)

(२३) आपटणें, हापटणें

आपट् - फोडणें (चुरादि) आपटनं = आपटणें, हापटणें.

(२४) आवू

आवुक = आवुअ=आवू - अवू वापाचें किंवा वडील पुलिंगी माणसाचें नांव. संस्कृत नाटकांत हा संस्कृत शब्द बोलण्याच्या भाषेंत येतो. तसा मराठींत हि तो बोलण्याच्या भाषेंत येतो.

(२५) आयत (ता-ती-तें)

संस्कृत आयत् वर्तमानकालवाचक धातु-साधित. त्यापासून मराठी आयत. आयत् = आयत (ता - ती - तें) आयत् म्हणजे चालून येणारें. आयतें अन्न म्हणजे श्रम न करतां चालून येणारें अन्न. आयती सोय म्हणजे श्रम न करतां होणारी सोय. आयतखाऊ म्हणजे श्रम न करतां चालून येणारें अन्न खारू पहाणारा.

(२६) आळवणें (बोलून तृप्त करणें)

आळपू = आळव.

(२७) आळिवणें (घोटून रबडीकरणें)

आळिपू = आळिव.

(२८) आंगठी

अंगुलिस्थ (रत्न) = आंगुठी = आंगठी ल चा लोप अंगना + उपस्त्रि या शब्दांतला ना प्राकृतांत येतांना जसा नाहीसा होतो तशीच अंगुलि शब्दांतली लि प्राकृतांत येतांना लुप्त होते.

(२९) आंगवस्त्र उवस्त्र

उपस्त्रि = उवस्त्रि = वस्त्रि = वस्त्र = अंगना + उपस्त्रि = आंगोवस्त्रि = आंगोवस्त्र = आंगवस्त्र मुख्य स्त्रि सेरीज अवांतर जी बाळगलेली अंगना ती आंगोवस्त्रि ऊर्फ

आंगवस्त्र. ह्या शब्दाचा वस्त्र ऊर्फ कपडा या शब्दाशी कांहीं एक संबंध नाही. उच्चार-साम्यामुळे इतकें मात्र झालें कीं वस्त्र शब्द मराठींत नपुंसकलिगी असल्यामुळे आंगवस्त्र (उपस्त्रि) हा हि शब्द नपुंसक-लिगी योजला जाऊं लागला. उपस्त्रि = उपस्त्र = उपवस्त्र. उपवस्त्र (कपडा) ह्या शब्दाच्या अनुकरणानें व मध्यें च आंगंतुक दिला आहे.

(३०) आंदू

हात्तीच्या पायांत तो स्थिर उभा राहावा म्हणून आंदू घालतात- अदि बंधने । अ-दित आंदू: बन्धनकर्ता. तार्थेभ्य आन्दं (मां. वा. सं. ३०-१६.)

(३१) आंधेरी

अंधकगिरि = आंधअ इरि = आंधेरी रूपण हा अंधककुलांतला होता.

(३२) इतकुली मितकुली

इतुक (ल स्वार्थे) = इतुकल (ला-ली -लें) इतुकल = इतकुल मित (क स्वार्थे व ल स्वार्थे) = मितकल (ला-ली-लें) (इतुकल च्या अनुकरणानें) = मितुकल मित म्हणजे मोजकें, अल्प इतुक म्हणजे एवढ इतकुली मितकुली गोष्ट = एवढीलहान गोष्ट. पोरानच्या बालकथांत हे शब्द येतात.

(३२) इशी इशू

लहान मूल शौच्याला जावयाचें असल्यास त्याला इशीला जावयाचें का, म्हणून विचारितात. विशि विष्टयां (मा-वा-सं-महीधर, वेददीप २५-७) विशू म्हणजे विष्टा विशू = इशू (स्त्रि) = इशू वायका घा-णेरडा पदार्थ पाहिला असतां इशू मेलं असे शब्द उच्चारितात त्यांतली इशू ह्या शब्दाचा अर्थ विष्टा असा आहे.

(३३) उचकावणे

उत्सुकायते = उच्युकाए = उचकावतो

(३४) उच्छाद

उत्साद = उच्छाद । उच्छाद म्हणजे दांडगाई पोरानीं उच्छाद मांडला आहे.

(३५) उधार

— स्यादृणं पर्युदंचनं ॥ २ उद्धारः
— ॥ ३ (द्वितीयकांड - अमर -
वैश्वर्ग) ऋण, पर्युदंचन व उद्धार हे तीन
शब्द ऋणाला आहेत. उद्धार = उधार उधार
म्हणजे ऋण. ऋणानें आणिलेली म्हणजे
रोख पैसे न देतां आणिलेली जी वस्तु ती
उधार आणिलेली वस्तु.

(३६) उधोळणे

उद्धूलन = उधोळणे = उधलणे (गुलाल,
माती, राख).

(३७) उपरणे

उपाभरणं = उपाहरणं = उपारणं = उपरणे.
उपारणें असा उच्चार गांवढे करतात.

(३८) उपरणें

उपवरणं = उपारणें = उपरणें

(३९) उपास

उपवासः, उपवासनं = भोजननिवृत्तिः उ-
पान्वध्याङ्गवसः (१-४-४८) या सूत्रावर
कात्यायनानें खालील वार्तिक रचिलें आहे.
वसे रश्यर्थस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः ग्रामे उप-
वासति = भोजननिवृत्तिं करोति । उपवास
= उपआस = उपास उपोषण (भोजन-
निवृत्तिः)

(४०) उपेरणें, उपरणें

उपारंधानि = उपेन्हाणं = उपेराणं = उपे-
रणें, उपरणें. उपेरणें असा उच्चार करतात
व तो शुद्ध आहे

(४१) उमराणी

कन्हाडमांती उमराणी हें आडनांव देशस्थ
ब्राह्मणांत आहे. औदुंबरायणिः = उंबराआणि
= उमराणी उदुंबराचा पोर औदुंबरायण,
त्याचा पोर औदुंबरायणि.

(४२) उवा, ऊ

यूका = ऊ = आ = ऊ.

(४३) उसना (ना-नी-नें)

मूल्यं वस्तोऽप्यवक्रयः (अमर-द्वितीय-
कांड-वैश्वर्ग-७९) वस्त्यस्मिन्वस्तुप्राप्ति
रिति । स्रतः वस्त्र = उस्त्र = उसन (ना-नी-
-नें) पे उसनी घेणें = पै मूल्य घेणें. दूध
उसनें घेणें = दूध मूल्य घेणें. दूध उसनें
घेणें म्हणजे दूध मूळ परत देण्याच्या इच्छे-
नें किंवा वायद्यानें आणणें.

(४४) ऊसकुट्या

इक्षुकुट्टकः = ऊंसकुट्टा इ. इ. उणादिसूत्र
२०० भट्टोजी

(४५) एकदम

एकपदम् = एकअदम् = एकदम् (At
once) (निपात)

(४६) ओचा

अवचय = ओचअ = ओचा अवचय म्ह-
णजे वस्त्राचां पायघोळ ओचा खोवणें म्हण-
जे पायघोळ वर बांधणें.

(४७) औत

आवत = आउत = आउत = औत आ-
उत म्हणजे पेरलेलें. त्यावरून पेरण्याचें
यंत्र, क्रिया. आउताचा नांगर, आउताचा
बैल, असा बोलण्याचा व्यवहार आहे.

(४८) अंडपंचा

अंतःपंचहू = अंडपंचा दहा हात लांब व

पाउणेतीन हात रुंद जें धोतर तें पायधोळ धोतर त्याच्या आंत नेसण्याचें जें लहान वख तें अंडपंचा.

(४९) कचरा

मलामसं तु मलितं कचरं मलद्रूपितं ।
(अमरः) कचरक = कचरा = कचरा. कचरा म्हणजे मळद्रूपित पदार्थ.

(५०) कटाकटा

(सं) कटकटा (घासण्याचा आवाज,)
कटकटा = कटाकटा

(५१) कट्यार

कटीतल (एका प्रकारची तरवार) = क-
टीअर = कट्यार, कटीतर असें हि रूप असावें.

(५२) कडा (डोंगराचा)

कटक = कडअ = कडा

(५३) कडें (सोन्याहण्याचें वगैरे)

कटकं = कडअं = कडँ = कडें

(५४) कणिक

कणिक (दळलेलें गव्हाचें पीठ) =
काणिक

(५५) कथिल

कस्तीर = कथिल = कथिल, कथील

(५६) कडू

कदर्यः रूपण (अमरः) कदर्यः = कदरो
= कदरू = कडू. कडू म्हणजे रूपण

(५७) कबर (रा-री-रें)

कपिल = कपिर. ल = र. कपिर = कविर
= कविर = कबर (रा-री-रें)

(५८) कवीर

कपिल = कविर = कविर = कवीर; पसिद्ध
कवी व साधू याचें नांव.

१९

(५९) कर (प्रत्यय)

नगरकर, पुणेकर, इंदुरकर, वऱ्हाड-
कर, काश्मीरकर इ. इ. इ.

हा कर प्रत्यय कोटून आला ! करणें या धातूपासून कर आला नाही हें निश्चित. आला म्हणावा, तर नगर करणारा तो नगर-कर असा अर्थ होऊं लागेल. तो अनिष्ट. सवच, कर धातूपासून हा कर प्रत्यय नाही. हा कर प्रत्यय तेंथे राहणारा या अर्थी आहे. संस्कृतांत असा प्रत्यय म्हणजे ता-स्थ्यार्थी प्रत्यय बुद्द होय. पाटलिपुत्रकः, कांपिल्यकः, नांदीपुरकः इ. इ. इ. हा बुद्द प्रत्ययापासून मराठी कर प्रत्यय आलेला आहे. बुद्द (क) च्या पुढें र मराठींत केवळ आगन्तुक आहे; परंतु तो महाराष्ट्री द्वारा आला आहे. अस्मत्क, युष्मत्क यां-बद्दल प्राकृतांत अम्हकेर, तुम्हकेर अशीं रूपें येतात. म्हणजे संस्कृत क बद्दल प्राकृत केर होतो. त्या केर चें मराठी कर. (संः) पाटलिपुत्रक = (मा.) पाडलिपुत्रकेर = (म.) पाडलिपुत्रकर. नांदीपुरकः = नांदूर-केर = नांदूरकर. इ. इ. इ.

(६०) करकरीत

कर्कर (कठिण) पासून निष्ठा कर्करित
= करकरीत. कोराकर्करित = कोराकठिण.

(६१) करपणें

रूप दौर्बल्ये, कर्पते, रूपयति. रूप =
करप. माझें हृदय करपलें = मे हृदयं कर्पते.

(६२) करवत

ककचोऽखी करपत्रं (अमर-द्वितीय-
कांड-शुद्धवर्ग-३५) करपत्र = करवत्त =
करवत. ककच = करकच = करकोचा. कपत्र
= करपत्र (!)

[१४५

(६३) कवणु

कःनु = कवणु

(६४) कां

कामं = कावँ = काअँ = काँ. वरें तें काँ
होई ना = वरं तत् कामं भवतु नाम

(६५) काकळुकी

काकरुक (दरिद्री, भिन्ना) = काकळुक
= काकळुक. काकळुक पासून नाम काक-
ळुकी. काकळुकीचें दुसरें रूप काकुळती. तो
काकळुकीस किंवा काकुळतीस आला म्ह-
णजे तो भिऊन किंवा दमून किंवा हळून
गयावया कळं लागला.

(६६) काँइ, काँय ?

किमिति = काँ इइ = काँइ = काय
(Why)

(६७) कांकीं

किं किल = काँ किर = काँ कीं (The
reason why)

(६८) काखी (रंग)

कापाय = कासाइ = काखी. काखी म्हणजे
काळा तांबूस रंगाचा

(६९) काँ गा

किं अंग = काँ गा (Wherefore
then ?)

(७०) कांचोळी (वस्त्रविशेष)

कंचूळी = कांचोळी

(७१) काँच्या

कंचुकः (चोळणा) = काँचुआ =
काँच्या

(७२) काट (देणें)

कात् (रु) अपमान करणें. कात्
(निपात). कात् = काट. काट देणें म्हणजे

ओळख तोडणें, अपमान करणें. मी त्याला
काट दिला म्हणजे त्याचा अपमान केला.

(७३) काठखुट

काष्ठकुट्ट = काठखुट

(७४) कडंगर (पेंढा वगैरे)

(सं.) कडंकर किंवा कडंगर

(७५) कान्हेरी

कान्हगिरी = कान्हेरी

(७६) काबू

कमेचुक् (उणादि ९८) कंबूः पर-
द्रव्यापहारी. कंबू = काँबू = काबू. तो मोठा
काबू आहे म्हणजे परद्रव्यापहारी आहे.

(७७) कामकरी

कर्मकरः = कामकर-री (मजूर)

(७८) कामगार

कर्मकारः = कामगार (शिल्पी, वरिष्ठ
प्रतीचा मजूर)

(७९) कारटीचिरटी

करंटीचिरंटी = कारटीचिरटी

(८०) काष्ट

काष्ठ म्हणजे उंच लुकडा मनुष्य

(८१) काँसार

कांस्यकार = काँसआर = काँसार

(८२) काँसंडी, काँसांडी

कांस्यहंडि = काँसअंडी = कासांडी =
कासांडी

(८३) कास्त

कास्तारः = कस्तारकारः. कस्तार म्हणजे
कथिल. कथलाचें काम करणारा जो तो
कास्तार. कास्तारः = कास्त

(८४) काँ हि

किम् अपि = काँ भि = काँ हि (Some
what)

(८५) कांहिच

किमापिचित् = कांहिच

(८६) किउत (ता-ती-तें)

किमुत = किवुंत = किउत

(८७) किचट

रुच्छ्र = किच + ट = किचट (कठीण,
अडचणीचें)

(८७) किरडूं

किटकतर = किडअअर = किडरूं = किरडूं
(अल्परुमि)

(८८) कींव

रुपा = कींवा = कींव

(८९) किंतु

किंतु = किंतु (नाम, अव्यय)

(९०) किळसे, किळसणें

क्लिश उपतापे । क्लिश = किळस. क्लिश्यते
= किळसए = किळसे

(९१) कुचर

कुचर (वाईट चालीचा) = कुचर

(९२) कुडी

कुडिर्देहः (उणादि ५९३)

(९३) कुडुक (अलंकारविशेष)

कुडुप (दागिन्यांचें पेचकट) = कुडुक
(आडकावयाचा दागिना.)

(९४) कुडो कुडव (माप धान्याचें)

कुटप = कुडव, कुडो

(९५) कुंड (डा- डी)

कुंडक = कुंडा. कुंडिका = कुंडी. घटिका
रुतिमुपमृत्यु कुंडिकाः क्रियन्ते । (पतंजलि-
महाभाष्य - Vol 1. P. 7. Kielhorn)

(९६) कुरडणें

रुड् (खार्णें) = कुरड, कुरडणें

(९७) कुळकुळणें

कूल = जळणें (पौनः पुन्य) कूलकूल =
कुळकुळ. कुळकुळणें म्हणजे जळजळीत होणें.
विस्तव कुळकुळला.

(९८) कुळकुळीत

कूल = जळणें. जळून निवालेल्या कोळश्या-
च्या रंगाचा काळा.

(९९) केरसुणी (वाईट स्त्री, अपशब्द)

कर्षणी (पुंश्र्वली) = करसणी = केरसुणी.
कं चा के

(१००) कैपक्ष

रुपापक्ष = कींवपक्ष = कईपक्ष = कैपक्ष.
हा शब्द रामदास योजतात.

(१०१) कैवार

रुपाकर = कींवा अर = कैवार. कैवार-
स्य भावः कैवार

(१०२) कोटावणें

कुत्रापयति = कुट्टावे = कोटावे. कुत्रापनं =
कोटावणें. कोटावणें म्हणजे कोटें जातास म्ह-
णून विचारणें. कथादीनां सर्वेषां पुकं आह
शाकटायनः

(१०३) कोडीस (वाणा)

कपोतवर्ण = कवोडवणण = कओडवाण
= कोडवाण. कपोत = कपोतीयस् (तरभाव)
= कोडीअस = कोडीस. कोडीस + वाण =
कोडीसवाण (णा-णी-णें). कोडीसवाणा
म्हणजे कपोतवर्णाचा

(१०४) कोलीत, कोलती

(वैदिक) कूल = जळणें. कूलित = को-
लीत (जळकें लांकूड). कूलिता = कोलती

(१०५) कोशेटा

कोशकीटक = कोशइटअ = कोशेटा

(१०६) कोळसा

(वैदिक) कूल् = जळणें. कूलिशः = कुलिशः = कोलिसा = कोळसा. कोळसा (जळणारा लांकडाचा विकार)

(१०७) कंक

कंक (क्षत्रिय) = कंक. एसाजी कंक हें नांव प्रसिद्ध आहे. हें घराणें भोराजवळ आहे.

(१०८) कंटाळणें

कठ रुच्छ्रजीवने कठ = कट = कटाळणें, कंटाळणें (पांडित होणें) कटाळणें असा निरनुस्वार प्रयोग अशिष्ट करतात

(१०९) कंठणे, कठणें

कठ रुच्छ्रजीवने। कठन = कठणें, कंठणें

(११०) कंटाळ

कंठतलासिका = कंठअल = कंटाळ. अ. सिका हें पद गळालें

(१११) खटारा

हा शब्द पुष्कळ वर्षे व पुष्कळानीं भो. गून खिळखिळी झालेल्या बायकोला लावतात. क्षत्ता स्यात् सारथो दाःस्थे वैश्यायामपि शूद्रजे (भट्टोजी, उणादि २५९) क्षत्तु = क्षत्तार = खटार (खटारा) क प्रत्यय = अ. आपल्या म्हाताच्या बायकोला विनोदानें खटारा म्हणण्याची चाल महाराष्ट्रांत अशिष्ट ब्राह्मणांत आहे.

(११२) खप्पा

खप्प = खप्प (पा-यी-यें) उणादि ३१५ खप्पो क्रोधबलात्कारो

(११३) खप्पी

खप्पो क्रोधबलात्कारो (उणादि ३१५) खप्पिन् = खप्पी (बलात्कारानें वर्तणारा)

(११४) खंजीर

खंजीरः = खंजीरः = खंजीर (खंजीरविशेष) जीर खंजे वणिग्भेदे (विश्वकोश)

(११५) खंय (या-यी-यें)

महोक्षः स्यादुक्षतरः स्काधिकः स्कंधवाहकः (अमर-द्वितीयकांड-वैश्ववर्ग- ६१ टीका अमरविवेक) स्काधिक = खांदिअ = खंय (या-यी-यें) खंय म्हणजे खांयानें ओढण्याला समर्थ, कर्ता, समर्थ. खंया माणूस = समर्थ माणूस

(११६) खांदेरी

स्कंदगिरि = खांदेरी = खांदेरी

(११७) खांब

खांब हा शब्द स्कंभ या शब्दापासून निघाला आहे; स्तंभ या शब्दापासून निघाला नाही. कुटरो दंडविष्कंभः (अमर-द्वितीयकांड-वैश्ववर्ग- ७४) विष्कंभ = स्तंभ

(११८) खोरें (डोंगरावें)

कुहरं = खुअरं = खोरें

(११९) खोळ (धोंगडी)

खोलि म्हणजे माता, बाण ठेवण्याची पिशवी. खोलि = खोळ (खि)

(१२०) खोळ (धोंगडीची डोक्यावरून घेण्याची)

खोल म्हणजे शिरस्त्राण. खोल = खोळ

(१२१) खिजे

खियते = खिज्जे = खिजे

(१२२) गरज (इच्छा, वांछा)

गृध = गरज. गृध्य = गरज्ज = गरज. गृध इच्छा, वांछा करणें.

(१२३) गरजू गृधु = गरजू

(इच्छा करणारा)

(१२४) जेरी (थकवा, नाश)

जिरी-जिरीणोति तनादिगण. जिरी
नाश करणें, जखम करणें. जिरी = जेरी
जेरीस चतुर्थी

(१२५) गवसणी

गवाक्षन् = गवासण = गवसण (णी)
छिद्रें किंवा जाळी असलेलें वख, पिशाची,
दोरा

(१२६) गागा (मट्ट)

गार्ग्यः = गाग्गा = गागा. हें घरचें आव-
डलें नांव आहे

(१२७) गाजरपारखी

गर्ह्यपरीक्षी = गडशापारखी गर्ह्यतरपरीक्षी
= गज्झअरपारखी = गाजरपारखी = गा-
जरपारखी. गाजर या पदार्थाशीं कांहीं संबंध
नाहीं अतिवाईट परीक्षक, अधम परीक्षक
तो गाजरपारखी

(१२८) गावी, गाय

गावी = गाई = गाय गौरित्यस्य शब्दस्य
गावी गोणी गोता गोपोतलिकेत्येवमाद्यो-
ऽपभ्रंशाः । (पतंजलि-महाभाष्य-Vol 1.
P. 2-Kielhorn). गाई हा शब्द पतं-
जलीनें उल्लेखिलेल्या गावी ह्या अपभ्रष्ट
शब्दापासून निघाला आहे.

(१२९) गागजणें

गागर्जू (क्रियासमाभिहार) = गागज्ज
= गागज = जोराणें ओरडणें

(१३०) गागणें

घग्घू हंसणे, रागावून वोलणें. घग्घू =
गग = गाग. घग्घन = गागणें

(१३१) गांधिल (माशी)

गंधाली = गांधाल = गांधिल. गंधाली
म्हणजे गांधिलमाशी गंधू म्हणजे पीडा करणें

(१३२) गुडदाणी

गुडधाना (गुडमिश्राः धानाः) = गुड-
धानी = गुडदाणी एका प्रकारचा गुळ व
दाणे यांचा मेवा

(१३३) गुंडाळलें

गुंड (गुंडयति) आळादने, वेष्टने. माथें
वखानें गुंडाळतो = वखेण मस्तकं गुंडयति

(१३४) गोठा

(सं.) गोष्ठा म्हणजे शाला, पडवी,
गोठा. प्रथम, गाई, बैल, वगैरे जनावरें
बांधण्याचा विस्तीर्ण सोपा म्हणजे गोष्ठा,
गोठा. गोष्ठः = गोठा. नंतर, कोणता हि
सभा वगैरे भरविण्याचा विस्तीर्ण सोपा,
दिवाणखाना वगैरे.

(१३५) गोंडा (घोळणें)

गुंडिकः = गुंडिआ = गोंडा. गुंडिक म्ह-
णजे कणीक, पीठ. कुत्रें गोंडा घोळतें म्ह-
णजे कुत्रें कणीक साऊन मिटक्या मारतें

(१३६) गोंधळ

गुध खेळणें. गोधळ = गोधळ = गोंधळ
(खेळ, पोरखेळ, गडबड)

(१३७) गोंधळ

गुंदल (एका वाद्याचा आवाज) = गों-
दल = गोंधळ एक प्रकारचें विशिष्ट वाद्य
ज्या गाण्यांत असतें तें

(१३८) गोमा

गोमान् गोमी (अमर-द्वितीयकांड-वै-
श्यवर्ग- ५८) गोमान् = गोमा. गोमाजी
विन लिमाजी, व गोमा गणेश ह्या शब्दां-
तील गोमा हा शब्द गोमान् ह्या संस्कृत
शब्दापासून निघाला आहे

(१३९) गोमान्तक

अपरान्तक म्हणजे पश्चिम समुद्राच्या

काठावरील प्रांत. त्याचा एक भाग गोमान्तक. गोम + अंतक = गोमान्तक इतर अंतकांचीं नांविं काय असतील तीं असोत. गोम !

(१४०) गोष्ट

गोष्ठी (संस्कृत) = गोष्ट. गोष्ठी या संस्कृत शब्दांत धातु गोष्. गोष् म्हणजे बोलणें. आविस्ती, श्रंद, फारसी धगेरे भाषांत गोफतन् ह्या धातूचा अर्थ बोलणें असा आहे. (सं.) घ = (फा.) फत. संस्कृतांत गौः म्हणजे वाणी, भाषा.

(१४१) गोहो

ना पुमान्पुरुषो गोधो धवः स्यात् ॥२८॥
धनंजयकोश

(१४२) घघ (हसणें)

घघ् = घघ्य = घघ. घघ हसतो.

(१४३) घरपांड्या

गृहेपंडितः = घरपांड्या (घरांत बाता मारणारा)

(१४४) घरा, गरा (मुखरोग)

ग्रहः = घरा = गरा. ग्रह म्हणजे धरणें, रोगविशेष

(१४५) घृतकुल्या मधुकुल्या

हे शब्द छांदस आहेत. त्यांचीं मूळ रूपें घृतकुल्या मधुकुल्या. कुल्या नाम नदी. घृतकुल्या म्हणजे तुपाची नदी, सडकून तूप. मधुकुल्या म्हणजे मधूची नदी, पुष्कळ मधु. घृतस्य कुल्या. माध्यंदिनीय वाजसनेयसंहिता ६ - १२

(१४६) घोंटाळणें गुंटाळणें

गुंठ = घोंट, घोंटाळणें, गुंटाळणें. लपणें, आंत ओढणें.

(१४७) चघळणें

(गृ) जिगल् (सन्नत) = चिघळ = चघळ (णें) गृ (गिळणें)

(१४८) चन्हाट

मराठींत चरहाट - चन्हाट असा दोराला शब्द आहे. अमरांत वराटक असा शब्द आहे. हा अमरांतील शब्द चराटक असा मूळ असावा, व च्या स्थलीं च चुकून पडला असावा.

(१४९) चवंडे

छमंड (पोरका) = चवंड-डा (आडनांव)

(१५०) चाखंदळ

चप मक्षणे चपंदरः = चाखंदळ (साण्यांत पटाईत)

(१५१) चांचरा

चंचरीक = चांचरा

(१५२) चाँचा

चंचा (पाणिनि १-२-५२-) = चाँचा. चंचा म्हणजे कुपुरुष. चच्या हें नांव मराठींत आहे. सिंध प्रांतांत चचनामा म्हणून एक फारसी तवारीख आहे. तेथें चच या शब्दाचा चंचा या शब्दाशीं कांहीं संबंध असेल काय !

(१५३) चांदेरी

चंद्रगिरि = चांदहरि = चांदेरी

(१५४) चापटपोळी

चिपिट (थापटलेली) पोळी = चापटपोळी. चि बद्दल चा

(१५५) चिकट

घासाधीस करून थोड्या पेशांत उत्तम माल घेणारें जें गिन्हाईक त्याला महारा-

प्रांत चिकट गिन्हाईक म्हणतात. चाक शब्दापासून निघालेला जो चिकट शब्द त्याशीं ह्या चिकट (गिन्हाईक) शब्दाचा काहीं एक संबंध नाही. हा शब्द निराळ्याच एका संस्कृत शब्दापासून निघालेला आहे. चिकित्सक = चिकिट्ठ = चिकिट = चिकट. चिकित्सा करणारे गिन्हाईक तें चिकट गिन्हाईक

(१५६) चिचुंदरी

छुछुंदुर (छुछु + उंदुरः) = चिचुंदर-री

(१५७) चिट्टी

चिट निरोप घेऊन पाठवणें. चिट्टिका = चिट्टी

(१५८) चितपावन

क्षेत्रपावन = चेतपावन (महाराष्ट्री) = चित्पावन. परशुराम क्षेत्राला पवित्र करणारे ब्राह्मण ते चित्पावन ही च ह्या शब्दाची व्युत्पत्ति खरी. क्षितिपावन = चितिपावन = चितपावन. पृथ्वीला पवित्र करणारे जे ब्राह्मण

(१५९) चिरफळी, चिरटी-टा-टें

चौर (लांब टुकडा) = चिरटा-टी-टें, चिरफळी.

(१६०) चुरा

छुरा = चुरा (चुन्याचा वगैरे)

(१६१) चुरचूरणें

चूरी दाहे. द्वित्वेन चुरचूर । चुरचूरणें म्हणजे दाह होणें

(१६२) चुरणें

छुरणें (घासणें) = चुरणें, (पाच वगैरे)

(१६३) चुलता

क्षुलतात = चुलतात = चुलता = चुलता

क्षुलतात म्हणजे वापाचा धाकटा भाऊ (खी.) चुलती

(१६४) चूप

चुप मंदायां गती. चूप बैस = मंद बैस, स्वस्थ बैस, उगा रहा—

(१६५) चोखंदळ

चोक्ष = चोक्क = चोक्ष

(१६६) चोतकर

चतुःरुत्वा = चतकुर = चतकोर = चोतकोर. अ चा उच्चार ओ होऊन चोतकर झालें.

(१६७) छकडा

शकटः = छकडा, (यानविशेष)

(१६८) छचोर

छित्तर = छित्तर = छिच्चर = छिचोर
छित्त्वरो धूर्तः (उणादि २८८)

(१६९) छप्पर, छत्तरी

छत्वर = छत्तर = छप्पर छत्तरी (खि)
छत्त्वरो गृहकुंजयो = (उणादि २८८)

(१७०) जाऊ

यातृ = जाऊ. जाया स्तु भातृवर्गस्य
यातरः स्युः परस्परं (भट्टोजी, उणादि २६२)

(१७१) जावळ (का-ळी-ळें)

जामि (सोदरसंबंधी) = जावि. जामल
= जावळ (का-ळी-ळें) जावळे भाऊ म्हणजे एकाच वेळीं जन्मलेले सोदर भाऊ

(१७२) जांवेई

जामेय (वहिणीचा मुलगा) = जांवेय = जांवेई. जामातृ = जांवाय = जांवाई. जांवाई व जांवेई या दोन शब्दांचा उच्चार सारखा असल्यामुळे भाचा म्हणजे वहिणीचा मुलगा तो च जांवाई झाला

(१७३) जिऊ (पुरुषनाम)

जीमूत = जीऊअ = जिऊ

(१७४) जिनगर

अजिनकर = जिनकर = जिनगर. ऋभु-
भ्योऽजिनसंधं (मा. वा. सं. ३०-१५)
अजिनसंधं चर्मसंधातारं (महीधर-वेददीप
३०-१५) चर्म ऊर्ध्वं चामर्धे जोडणारा जो
तो अजिनकर. तात्पर्यं हा शब्द वेदकाला-
पासूनचा आहे. जिनगरांना त्याचा अभि-
मान असावा.

(१७५) झव, झवणें

धव (पुमान्) = झव. धवति = झवे. तु-
झ्या आईचा मी झव = तव मातुः अहं धवः

(१७६) झवणें

(वि) धुवनं = झवणें = झुवणें. धवनं =
झवणें = झवणें. धव म्हणजे नवरा, पति;
त्याचें मुख्य कर्म धवन अथवा (वि) धुवन
(रतं). त्याचा अपभ्रंश झवणें

(१७७) झिटी, झिपरी.

झिटि (झुडुप) = झिटि झिपरी

(१७८) झिरझिरीत

झूपू वयोहानौ झिरझिरीत वस्त्र म्हणजे
कालान्तरानें जीर्ण झालेलें वस्त्र

(१७९) टका

टंकक = टकअ = टका. टंक = टांक. येथें
पहिल्या उदाहरणांत अपभ्रंश होतांना अनु-
स्वाराचा लोप झाला आहे व दुसऱ्या उदा-
हरणांत अनुस्वाराचा अनुनासिक झाला
आहे.

(१८०) टांक (देवांतला)

टंक छाप मारणें. टंक = टांक. टंक या
क्रियापदाचें टंच असें हि एक रूप असावें.
टंच हें रूप संस्कृत कोशांत नाहीं; परंतु

तदुत्पन्न टांच हा धातू मराठींत आहे. त्या-
वरून अनुमान होतें कीं संस्कृतांत जरी
नाहीं, तरी तत्कालीन प्रांतिक भाषांत टंच,
टांच हा धातू असावा.

(१८१) टांकणें

साक् = टकणें टाकणें (प्रयोजक).
हात टाकतो = हस्तं साक्यति

(१८२) टांका (चोईचा, दोन्याचा)

टंक बांधणें. टंकक = टांकअ = टांका

(१८३) टाकोटाक

त्राक् वा टाक् = द्राक् वा टाक् = टाको-
टाक. टाकोटाक म्हणजे ताचडतोच

(१८४) टांग, तंगडी, टंगडी

टंगा = टांग, तंगडी, टंगडी

(१८५) टोप

स्तुप उद्गाये । स्तुप म्हणजे उंच बांध-
लेली इमारत. स्तुप एव स्तोपः । स्तोप = टोप.
टोप म्हणजे बौद्धांचें उंच देऊळ. स्तुपः उद्घृतं
शिक्षाभूतं अंगं (माध्यंदिनीय वाजसनेय-
संहिता, महीधररुत वेददीप २५-२) मस्त-
कावर ठेवण्याचें वस्त्रविशेष. टोप शब्दाचें
ख्रिस्तिंग टोपी.

(१८६) टकी

स्थगिका (रंडी, तांबूलकरं कवाहिनी) =
टकिआ = टकी

(१८७) टग

स्थग (लुच्चा, भामत्या) = टग

(१८८) टणाणा

स्तननं = टणण (णा-णी-णें)

(१८९) टासून

स्थास्तु = टासून. त्याचें टासून भाषण
केलें = तेन स्थास्तु भाषणं रुतम्. येथें टासून
हें विशेषण आहे.

(१९०) ठेव

स्थेमन् = ठेव = ठेव कायम ठेवलेला पदार्थ

(१९१) ठोंब, ठोंब्या

स्तुंम = तुंम = ठोंब

(१९२) ठोल्या, ठोला

स्थूल = थोल = ठोल (ला-ली-लें)
स्थूलिक = थोलिअ = ठोल्या (ल्या, ल्यी, ल्ये)

(१९३) डगलें

दुकूलं = डगूलं = डगलें

(१९४) डांबरट

डंबउ = पहास करणें. डंब = डांबर. डांबर = डांबर. डांबर ह्यणजे उपहासास्पदीभूत इसम त्याचें लघुत्वदर्शक रूप डांबरट. (बहिरट, हगरट, मुचट प्रमाणें) डांबरट.

(१९५) डिच्या

डित्थ = डिच्च = डिच्या (लघुत्वदर्शक, अल्पीभाषदर्शक) डिच्या हें लहान मुलांचें आवडतें नांव

(१९६) डोचणें

दुह-दुस्यति = दुज्जे = डोचे (द्वेष करणें)

(१९७) ढप्सें

ढप्स (ताक) = ढप्सें

(१९८) तड्ड, टड्ड

हें आडनांव देशस्थ माह्यणांत आहे.
त्वष्ट = तड्ड = टड्ड

(१९९) तर मग

तन्हि मक् = तरी मग, तर मग

(२००) तरवळा

तृपला (लता) = तरवळा (उणादि १०९)
तरवळा ह्यणजे दाढी भाजण्याकरितां जमविलेला पालपाचोळा, वेलीं वगेरे.

२०

(२०१) तरांडी

तरन्ती = तरांडी, तरांडी.

(२०२) तंडणें

तंड मारणें

(२०३) ताफा

तल्प = तप्प = ताप = ताफ = ताफा
(क = अ)

(२०४) तात्या, तातू

तातगु = तातऊ = तातू. तातिकः = तातिआ = तात्या. तातगु म्हणजे धाकटा किंवा वडिल चुलता

(२०५) तिटकारा

तिरस्कारः = तिटकारा. र = ट

(२०६) तुझ्या बापाच्यान् मी झवं

हा प्रयोग गांवढे हमेश करितात व हे अपशब्द आहेत अशी सामान्य समजूत आहे. परंतु पुष्कळ सामान्य समजूती प्रमाणें ही हि समजूत चुकलेली आहे. वरील प्रयोगाची फोड येणेप्रमाणें:—

देवस्य आज्ञां अहं यावत् त्वा ग्राहयिष्यामि = देवाच्यान मी झवं तुला घालीन = देवाची आण मी तुला घालिन यावत् = जावं = जवं = झवं.

तुला तुझ्या बापाची आज्ञा ऊर्फ आण ऊर्फ शक्य मी घालीन, असा ह्या प्रयोगाचा अर्थ आहे. ह्या प्रयोगांत बाष्कळपणा विलकुल नाही. संस्कृत यावत् चा जो मराठी अपभ्रंश होतो त्याचा उच्चार दुसऱ्या एका मराठी क्रियापदासारखा होतो, त्यामुळें स्वरूपसाम्याच्या अपराधास्तव ह्या प्रयोग अपशब्दांत चुकीनें गणला गेला आहे. आप्तानें व जोरानें बोलतांना महाराष्ट्रातील माह्यणादि सर्व लोक हा प्रयोग हरघडोस करतात. हा प्रयोग मूळचा अपशब्द

[१५३]

असता तर खिया, मुलें व शिष्ट यांच्या
समोर हा योजला गेला नसता.

(२०७) तुंगेरी

तुंगगिरि = तुंगइरि = तुंगेरी

(२०८) तोडणें (फोडणें)

तुड फोडणें, फाडणें

(२०९) तोडणें (अपमान करणें)

तुडु अवमाने. तुडुन = तोडणें त्याला तोडूं
नको = त्याचा अपमान करूं नको.

(२१०) थवा

स्तवक = थवअ = थवा

(२११) थंड

स्तब्ध = थडु = थंड. थ चें दैर्घ्य आ.
कारानें होण्याच्या ऐवजीं अनुस्वारानें झालें.
थंडगार म्हणजे स्तब्ध गुरु

(२१२) थिक्कणें, ठिपका

स्तिप् (गळणें) = थिव, थिक्कणें

(२१३) थूगांव

स्तूपग्राम = थूअगाव = थूगांव

(२१४) थेट

रथेष्ठ = थेट = थेट. थेट ह्मणजे अति
स्थिर, कायमचा. थेट रस्ता ह्मणजे काय-
मचा सरळ रस्ता.

(२१५) थेंब

स्तेम = थेंब = थेंब. स्तेम ह्मणजे ओल

(२१६) थोडक्यात् सांवरला

स्तोकात् संवारितः = थोडक्यात् सांवर-
ला. स्तोकात् मुक्तः = थोडक्यात् मोकलला.
स्तोकिष्ट = थोकिट = थोकिड = थोडक =
(का-की-कें) येथें थोडक्यात् पंचमी आहे.

(२१७) थोर

स्थूल = स्थूर = थोर. आक्रमणं स्थूरा-
भ्यां (वाजसनेयसंहिता २५-२) स्थविर

पासूर थोर, थोरडा हे शब्द निघाले आहेत.
स्थूल, स्थूर पासून थोर (मोठा, अवजड,
अगडचंच, दांडगा) हा शब्द निघाला आहे.
थोर दगड, थोर इमारत, थोर वासा
इ. इ. इ.

(२१८) दरड

दरखियां प्रपाते च भयपर्वतयोरपि (मे-
दिनी) दरत् (पर्वत) = दरड

(२१९) दंडुक्या

(सं.) दुंडुक (लुच्या, अप्रामाणिक)
= दंडुक. दुंडुकिक = दंडुक्या. मूळचा अर्थ
लुच्चा; दुसरा अर्थ शिरजोर

(२२०) दारकी

हें नांव शूद्रांत आढळतें. पण्यस्त्री दारिका
दासी । द्वारका शब्द निघाला.

(२२१) देखत-चोर

(पश्यतोहरः) पश्यन्चोरः = देखतचोर
देखत पष्ठी आहे.

(२२२) देवाच्यान्, आईच्यान्

देवाच्यान्, आईच्यान्, बापाच्यान्, गुरु-
च्यान्, वगैरे शब्द महाराष्ट्रांत जोरानें व
आग्रहानें बोलनांना उच्चारितात. ह्या श-
ब्दांचा विग्रह असाः- देवाच्चा + आण =
देवाच्याण = देवाच्यान् आईची + आण
= आईच्याण = आईच्यान् इ. इ. इ. सं-
स्कृतांतल्याप्रमाणें मराठींत संधी ज्या काहीं
थोड्या स्थलीं होतात त्यापैकीं हें एक स्थल
आहे.

(२२३) दोस्त

दोःस्थ (हातातला, सेवक, विश्वास्य) =
दोस्त. हा शब्द पारशींत हि आहे; परंतु तो
हि संस्कृतांतून च फारशींत गेलेला आहे.

(२२४) धडी (पगडी)

धटी = धडी. धटी ह्मणजे जुनेरें, जुनें वस्त्र

(२२५) धंदा

धनदा = धन्दा = धंदा. धनदा (वैदिक) ह्मणजे धन देणारा. धन देणारा उद्योग तो धंदा, काम (कर्म), धाम (धर्म), आणि धंदा (धनदा) किंवा, काम (इच्छा), धाम (घर), आणि धंदा (रोजगार) धंदा ह्मणजे रोजगार. धंदा मराठी शब्द व रोजगार फारसी शब्द. शब्दांच्या अशा जोड्या मुसलमानांच्या रिवाशीत प्रचारांत फार आल्या. कारण फारसी शब्द समजून घ्यावे लागत. त्यामुळे मराठी शब्द व फारसी प्रतिशब्द एकदम बोलत.

(२२६) धाकू, धाक्या, धाकी

धाकोऽनङ्गान् (उणादि ३२७) हें नांव शूद्रांत फार आहे. धाकः = धाका (की-कें) ममतादर्शक धाकू

(२२७) धाड

धाटी (दरवडा, हल्ला) = धाडी = धाड

(२२८) धुई

डुहिवृ = धुइऊ = धुई (मुलगी)

(२२९) धुकें

धुको वायुः (उणादि ३३५) वायुसारसै पातळ अन्न

(२३०) धोंडी, धोंडभट, धोंडोपंत

हुंडि (गणपति) = धोंडी

(२३१) नस

नसा (A tendon) = न्हस, नस, नसा

(२३२) नस्य विभाषा

गुफ, लिप, फुक, सोप, कुप, लुट, सिव,

सिप, इत्यादि धातूपासून (१) गुफणें, गुफणें; (२) लिपणें, लिपणें; (३) फुकणें, फुकणें; (४) सोपणें, सोपणें; (५) कुपण, कुपण; (६) लोटणें, लोटणें; (७) सिवणें, सिवणें; (८) सिपणें, सिपणें; अशीं नोपध व अनोपध अशीं दोन रूपें मराठींत होतात. पैकीं नोपध रूपें पुणेरी भाषेंत शिष्ट समजलीं जातात; व अनोपध रूपें देसोर भाषेंत हमेषा योजिलेलीं आढळतात. हा उच्चारभेद सरुद्धर्शनी आपातिकसा भासण्याचा संभव आहे, परंतु तसा प्रकार नाहीं. भेद परंपरित आहे. पाणिनीय अष्टाध्यायी अध्याय १, पाद २, सूत्र २३ चेणेप्रमाणें आहे:—

“ नोपधात्थकान्ताद्वा ” १-२-२३ या सूत्रांत (१) ग्रथ्, ग्रन्थ्, (२) श्रथ्, श्रन्थ्; (३) गुफ्, गुम्फ्, वगैरे धातूंचीं नोपध व अनोपध अशीं दोन हिं रूपें दिलीं आहेत. तीं च वंशपरंपरेनें आपण मराठींत उच्चारतो.

(२३३) नागपाडा

नागपट्टक = नागपट्टुअ = नागपाडा. टाणें किंवा कुलाचा जिन्त्यांत ह्या नांवाचे एक क्षुद्र गांव आहे. नांवावरून दिसतें, कीं पूर्वी एथें नाग लोकांची वस्ती होती.

(२३४) नातोंड

नमृगंड = नत्तुगंड = नातोंड. गंड हा शब्द प्रशांसार्थी संस्कृतांत योजीत.

(२३५) निक (का-की-कें)

निष्क् (मापणें, वजन करणें) = निस्क = निक = नीक = निक. नीकें, निकें म्हणजे बराबर वजन केलेले, काटितोल, ठरीव, मापलेलें, सरें.

(२३६) नितकोर

न्यंङ्कस्वा = निगकोर = नितकोर. न्यंच्
= क्षुल्लक, धारीक, भिकार

(२३७) निराळ

अन्यतर = अन्यअर = न्यार. स्वार्थी ल
प्रत्यय लागून, न्यार + ल न्यारल = निराळ
(ळा-ळी-ळें)

(२३८) निसणीचा घाट

निश्रेणी = निसेणी = निसणी

(२३९) नेस, नेसणें

निवस् = निअस् = न्येस = नेस. आभर-
णानि निवसति = वखें नेसतो

(२४०) नैगांव, नायगांव

नदीग्राम = नईगावं = नैगांव = नायगांव

(२४१) पखवाज

पक्षवाद = पक्षवाज = पखवाज. द
बा ज

(२४२) पट्ट

पट्ट हा शब्द प्राकृत आहे, संस्कृत नाही;
प्राकृतानून संस्कृतांत घेतलेला आहे. मूळ
शब्द पत्र. त्याचें प्राकृत पट्ट. पत्र शब्द
पुल्लिगी किंवा नपुंसकलिगी. पैकीं पुल्लिग
पट्ट या शब्दाच्या वाट्यास आलें.

ताम्रपत्र = ताम्रपट्ट. पत्रवर्धन = पट्टवर्धन.
पत्राभिपेक = पट्टाभिपेक. पत्रराज्ञी = पट्ट-
राणी. पत्र = पत्त = पात (एक प्राकृत रूप)
पत्र = पट्ट (दुसरें प्राकृत रूप), पैकीं दुसरें
रूप पुनः संस्कृतांत घेतलें गेलें.

(२४३) पट्टवेगार

पट्टिकावायकार }
पट्टवायकार } = पट्टवेगार

रेशमाच्या पट्ट्या विणणारा. पट्टवर्णें =
पट्टवायनं = पट्टावर्णें. पट्ट्या विणणें

(२४४) पडदाणी

परिधानी = पडिदाणी = पडदाणी = पड-
दाणी. सोळे नेसतांना बायका मध्ये एक
आडवख घेतात तें

(२४५) पणजा

आर्यक = अज्जअ = आजा. आर्यक = प-
ज्जअ; पणतोंड शब्दांतील ण च्या धर्ताविर =
पणज्जअ = पणाजा = पणजा

(२४६) पणतोंड

पणसृगंड = पणत्तुअंड = पणतोंड = पण-
तोंड.

(२४७) पन्हा (कापडाचा)

परिणाह = पनाह = पन्हा (रुंदी)

(२४८) पसरणीचा घाट

पश्रेणी = पसरेणी = पसरणी

(२४९) पटाविणें (गळेसरी, अनंत वगैरे)

पट विणणें, बांधणें. पटापनं = पटावर्णें =
पटवर्णें

(२५०) पलख (वृक्षनाम)

पल्लख = पलक्ख = पलख

(२५१) पंकीं

पंकि = पंकि = पंकीं किंवा पांकी ही
वस्तु कोणत्या पंकीं पडते ! असा प्रश्न मुलें
खेळाच्या प्रश्नोत्तरांत करतात; त्यांतील पंकीं
हा शब्द संस्कृत पांकि या शब्दापासून नि-
घाला आहे.

(२५२) पंचा

(कारसी) पंज = (मराठी) पंच. पंजह
= पंचा. पांच हात लांब वख

(२५३) पंक्तिपठाण

पंक्तिप्रष्ठः = पंक्तिपट्टः = पंक्तिपठाण. पठाण
या शब्दाशीं कांहीं एक संबंध नाही,

(२५४) पंधरवडा

पंचदशावर्त (क) = पन्हरावडअ = पंध-
रावडा = पंधरवडा. पंधराव्या दिवशी ज्या
कालमानांत त्याच दिवसाची आवृत्ति होते
तो पंधरवडा. आंशिए लोक पंधरावडा असा
उच्चार करतात.

(२५५) पाडा (लहान गांव)

पद्रक = पड्डअ = पाडा गुजराथें व
कोंकणांत क्षुद्र गांवाना पाडा ह्मणतात.
जांचुळपाडा, वगैरे.

(२५६) पाणचेट

पाणचेट हा शब्द पण्यचेट या संस्कृत
शब्दापासून निघाला आहे. पण्य ह्मणजे
विकावयाला काढलेला. आणि चेट ह्मणजे
दास, गुलाम. पण्यचेट = पानचेट किंवा
पाणचेट; येथें ण्य चा न किंवा ण होतो.
पाणचेट बद्दल पानचट असा हि उच्चार
ऐकूं येतो. परंतु, पानचट म्हणजे पाण्या-
च्या चवीसारखें असा अर्थ आहे. चवट
ह्मणजे चवीचा. पाण्याच्या चवीचा जो
पदार्थ तो पानचट पदार्थ.

(२५७) पादेंलोण

पदक (पद पादणें) + लवण = पदअलोण
पाद लोण = पादें लोण. पादाच्या रूपानें
नळांतील वात काढून लावणारें जें लवण तें
पादें- लोण.

(२५८) पाडळी

पाडळी = पाडळी (ग्रामनाम)

(२५९) पान

उपाभरणं = उपाहरणं = उंपारणं = उप-
रणं = पर्णं = पर्ण = पान. सरदाराना पानें
व लुगडीं दिली म्हणजे सरदाराना उपरणीं
व वस्त्रें दिलीं.

(२६०) पार (निपात)

पार (अत्यन्त, पलीकडील तीर) = पार
(रूपका). पार साऊन टाकलें = संपेपर्यंत
साऊन टाकलें इ. इ. इ. पार हें संस्कृतांत
नाम आहे; मराठींत निपात आहे.

(२६१) पांघरणें, पांघरूण

प्रघृण्णू = पाघरण = पांघरणें. घृण्णू धरणें
घेणें

(२६२) पांडुरंग

पांडुरांग = पांडुरंग. पांडुरांग असा उच्चार
ग्रामजन व देशस्थ कोठें कोठें करतात.

(२६३) पाहाटे, औषीस, औषीं

प्रभाते उपसि = पाहाटे औषीस, औषीं.

(२६४) पी

प्रीहा (कुक्षिव्याधिः) = पीआ = पी.
त्याला पी झाली आहे ह्मणजे प्रीहानामक
कुक्षिरोग झाला आहे.

(२६५) पिचकट

पिचकट (नेत्ररोग) = पिचकट

(२६६) पिती (स्त्रीनाम)

प्रीति = पिती

(२६७) पिंपळ

पिपुः = पिंपळ.

(२६८) पित्र्ये

पित्र्यः (पितरः देवताः अस्य) = पि-
त्र्या. पित्र्ये, पित्रे अनेकवचन. माहाराष्ट्र
ब्राह्मणांत अँडिर्नांव

(२६९) पिरी (स्त्रीनाम)

प्रीति = पिरइ = पिरी

(२७०) पित्र्या (पुरुषनाम)

प्रीतिक = पिरअअ = पिरा, पित्र्या

(२७१) पिस (सा-सी, शी-सैं)

पिशाच्य = पिशाह = पिसैं (वेड). पिसैं
लागलें म्हणजे पिशाच्य लागलें

(२७२) पुरेपूर

पुरेपूर दूध प्यालों, या वाक्यांत पुरेपूर
म्हणजे पुष्कळ. वैदिक शब्द पुरु. त्याची
द्विरुक्ति पुरुपुरु. पुरु ह्मणजे पुष्कळ. पुरुपुरु
ह्मणजे सडकून पुष्कळ. पुरुपुरु या शब्दाचा
अपभ्रंश पुरेपूर.

(२७३) पुलुमायी

हैं विशेषनाम शातवाहनवंशांतील राजां-
च्या नावांत येतें. पुरुमायी = पुलुमायी. पुरु-
मायी ह्मणजे पुष्कळ माया, लक्ष्मी ज्या-
जवळ आहे तो, श्रीमान्, धनवान्, लक्ष्मी-
वान्. पुरूरवस्, पुरुकुन्स, पुलोमन्, पुलुमन्,
ह्या विशेषनामांतील आद्यावयव पुरु आहे,
असें दिसतें.

(२७४) पुष्प

पुष्प = पुष्क = + ल (पोकल). पांफल
= पुष्प (ज्ञानेश्वरी). पूर्णांकल या शब्दा-
पासून हि पोकल निघतो.

(२७५) पूषी-पोषी

पूषिका (एक पक्कान् मधुर) = पूषिआ
= पूषी = पोषी

(२७६) पुंडा ऊस

(१) पौंडक = एकाप्रकारचा ऊस पौ-
ंडक = पौंडा = पुंडा (२) पुंडू = पुंडा

(२७७) पेंडसा

पिंडसः (भिक्षु, भिकारी) = पेंडसा

(२७८) पेरण

परिधानं = पेन्हाणं = पेरण = पेरण
(वस्त्रविशेष)

(२७९) पेला-प्याला

पेरु हा शब्द ब्रह्मांडस आहे, वेदांत येतो.

माध्यंदिनीयवाजसनेयसंहिता ६-१०
पिबतीति पेरुः पानशीलः । पिबन्त्यनेति पेरुः
पात्रं । रलयो रभेदः । पेरुः = पेलुः । पेलुकः =
पेलुआ = पेला-प्याला. पिण्याचें लहान सो-
यस्कर भांडें.

(२८०) पेशावर

ह्या शहराच्या नांवाचा उच्चार तत्रस्थ
लोक पिसाऊर असा करातात व तो च
शुद्ध आहे. पिशाच, पिसाच भाषा ज्या
प्रांतांत बोलत तो पिसाच देश व तेथील
मुख्य शहर तें पिसाचपुर. पिसाचपुर = पि-
साअउर = पिसाउर = पेशावर. पुरुपपुर या
संस्कृत शब्दापासून पेशावर हा शब्द कि-
त्येक लोक व्युत्पादतात; परंतु तें प्रमाण
दिसत नाहीं.

(२८१) पोतें

पोतवं (एकप्रकारचें मार) = पोतें =
पोतें.

(२८२) पोरगा, इ इ.

पुत्रक = पुतरक = पुअरग = पोरग
(गा-गी-गें). मूलक = मूलग (गा-गी-
गें). लहानग (गा-गी-गें) = लघीयस्+
क. लांबग (गा-गी-गें) = लंब+क

(२८३) पोहणें

प्रोहण = पोहणें. प्रोह पुढें जाणें. पोहणें
म्हणजे हातांनीं पाण्यांत गती करणें. अ-
थवा, प्रवहू = पउह = पोह. नदींत पोहतो =
नयां प्रवहति अथवा प्रोहति

(२८४) फरफरणें

स्फूर् कांपणें, कंपायमान होणें, द्विरुक्त
स्फरस्फरणं = फरफरणें

(२८५) फीत

स्फीति = फीति = फीत. फुगवून सैल
विणलेलें कापड

(२८६) फुणगी

स्फुलिंग = फुणिंग = फुणग (गी) स्फु-
लिंग म्हणजे फुणगी

(२८७) फुलणें (विस्त्व, कोळसा)

स्फुलू = फुल. स्फुलन = फुलण (णें)

(२८८) फोपसा

पुफुल (वातानें फुगलेला) = फोपसा,

(२८९) फंद

स्फंडू धट्टा करणें. स्फंड = फंद. स्फंड-
फंद म्हणजे धट्टा, धट्टा होण्याजोगें कर्म

(२९०) फंदी

स्फंडिन् = फंदी फंदी. म्हणजे विनोदी,
धट्टेस्त्रोर

(२९१) फुंदणें

स्फुंद = स्फुंदन = फुंदणें. धातूचें स्फुंद असें
हि रूप असावें.

(२९२) वजरंग

वज्रांग = वजरांग = वजरंग. रा तील
आ चा अ झाला. हा शब्द अंजनीपुत्राचा
वाचक आहे.

(२९३) वनणें

(वन्) वननं = वनणें. काम वनलें =
कर्म वनितं (वन् सिद्ध होणें) मला वनतें
= मे वन्यते (वन् तयारी करणें) इ. इ. इ.

(२९४) वनात

ऊर्णावत् (लोंकरीचें) = वुण्णावत् =
वुणात = वनात (लोंकरीचें वख)

(२९५) वरेंच, असेंच इ. इ. इ.

त्याचें च काम झालें = तस्यैव कर्म

जातं । त्याचें काम च झालें = तस्य कर्मैव
जातं । त्याचें काम झालें च = तस्यैव कर्म
जातमेव । वरें च काम झालें = वर मेव कर्म
अभूत् । असें च झालें पाहिजे = ईदृशमेव
वृत्तं पाथ्यते ।

महाराष्ट्रांत संस्कृत एव बद्दल चिअ आ-
देश होतो. चिअ = चि = च एव निश्चया-
र्थे । हा महाराष्ट्री चिअ निपात वैदिक चिअ
पासून निघाला आहे हें स्पष्ट आहे. प्राकृत
वेव्याकरण, एव बद्दल चिअ आदेश होतो,
असें जें म्हणतात, त्या ऐवजीं एव बद्दल
वैदिक चिअ पासून निघालेला चिअ नि-
पात महाराष्ट्रांत योजतात, असें सांगते तर
ते शास्त्रग्रंथ झालें असतें.

(२९६) बाभुळ

बभुळ = बढभुळ = बाभुळ = बाभूळ =
बाभळ. बभु, रंग ज्या झाडाच्या सालीपा-
सून निघतो तें झाड. बाभळी रंग भगव्या
रंगाहून निराळा असतो. भगवा रंग जास्त
चकाकणारा असतो. बाभळी रंग फिकट व
निस्तेजस्वी असतो.

(२९७) वासन

वासनस्य इदं वासनं. वासन = वासन, व
सन (वखें) बांधण्याचें कापड तें वासन

(२९८) Boy

पोत = वोअ = बोय = Boy

(२९९) विथरणें

वितर्जनं = विथरणं = विथरणें. वितर्जं
गर्हाया ।

(३००) विलगणें

अपिलग् = पिलग् = विलग् अथवा वि-
लग् = विलग्. दोहीचा अर्थ एक च, चिक-
टून असणें

(३०१) विल्ली

विडाली = विलाली = विल्ली (मांजरी)

(३०२) विशी

वृसी (बुवन्तः अस्यां सीदन्ति, पढणारे जीत रहातात ती जागा, खाणावळ) = विशी = विशी (खाणावळ)

(३०३) बुझे

बुध्यते = बुझए = बुझे = बुजे

(३०४) बुळबुळीत

बुळ बुडणे, पाण्याने भिजणे. बुळबुळित = बुळबुळीत. वारंवार पाणी पडून घसरट झालेला दगड, जमीन, पदार्थ इ. इ.

(३०५) बुळा

बुळ पाण्याने निसरट, सैल होणे. बुळक = बुळअ = बुळा. बुळा म्हणजे सिथिल, सैल, सुका दाट नव्हे तो

(३०६) बुणूस

ऊर्णावस्त्र = बुणांस = बुणूस (लोंकरीचे वस्त्रविशेष)

(३०७) बेट्या

बीट + क = बीटा + अ = बीटा = बेटा (Lad) = बेट्या. विटिका = बेटी. अरे बीट्य असा हि उच्चार करतात.

(३०८) बोडण

ओदन = बोडण = बोडण. बोडण म्हणजे कुलधर्मांत अन्न बायका कालवून मळतात ते.

(३०९) भगवा-वी-वे

भगव. भार्गव = भगव = भगव. भृगुक = भगुअ = भगव. भार्गव व भृगु म्हणजे चक्राकर्णारं, लसलसणारं. लसलसणारा रंग तो भगवा रंग भगवी छाटी = भृगुका शाटी, भार्गवी शाटी. भगवा झेंडा म्हणजे लसलस-

णाऱ्या रंगाचा झेंडा. भगवा = purple colour. सन्यासी, तापसी भगवे वस्त्र पांघरतात. भगवे म्हणजे हुर्मुजी. रामदासी रंग भगवा किंवा हुर्मुजी असे. भगवे घेणे म्हणजे भगवे वस्त्र पांघरणे, संन्यासी बनणे.

(३१०) भगूर (घामनाम)

भगपुर = भगुर = भगूर

(३११) भटार

भ्रष्टकार किंवा भ्रष्टहार = भटार = भटार भटार (प्रा.) + खानह (फा.) = भटारखाना. भ्रस्त्र धातु.

(३१२) भटारक

भट्ट = भटार = भटार भटार + क = भटारक संस्कृत नाटकांत नटी आपल्या नवऱ्याला म्हणजे भट्याला भटार या प्राकृत संन्मानदर्शक नांवांन संबोधते-तेव्हा भटार हा शब्द भट्ट या संस्कृत शब्दाचे प्राकृत रूप आहे. पुढे भटार हा शब्द जशाचा तसा पुनः संस्कृतांत घेतला. हा संस्कृतीकृत भटार, भटारक शब्द जुन्या ताम्रपटांतून राजांना अनेक स्थली लावलेला आढळतो.

(३१३) भट्टी

भृष्टि = भट्टि = भट्टी (कुंभार वगैरेची)

(३१४) भट्टिकाव्य

भट्ट-(हरि)-काव्य = भट्टिकाव्य भट्ट = भट्टि

(३१५) भडभुंजा

भृष्ट भुंजक = भट्ट भुंजक = भडभुंजा भाजलेले धान्य तयार करणारा तो भडभुंजा

(३१६) भराडी

भरटक = भरडअ = भरडा = भराडी एका प्रकारचे भिस्केरी

(३१७) भसाडा

भस भर्त्सनदीप्तयोः । भसाडा म्हणजे ठळठळित, ठसठसित

(३१८) भाऊ (बहुमानार्थी)

(सं.) भाव (Respected sir) = भाअ = भाऊ; हा शब्द खानदेशांत फार ऐकू येतो.

(३१९) भाऊ (बहिणीचा नवरा)

भाम = भाव = भाऊ

(३२०) भाकर

भक्ष्याहार = भक्षार = भाकार = भाकार. अशिष्ट लोक भाकार असा च उच्चार करतात. मूळ पुढिंगाचें मराठींत खिलिंग झालें आहे-लहान भाकर ती भाकरी

(३२१) भाजी

(सं) भाजा = भाजी (म.)

(३२२) भातकुट्ट्या

भक्तकुट्टकः = भातकुट्टा इ. इ.

(३२३) भावंड

भ्रातृगंड = भाऊअंड = भाओंड, भावोंड = भावंड

(३२४) भावीण

भामिनी = भाविणी = भावीण (खिवि-शेष. जातिनाम)

(३२५) भुगांव

भूयाम = भुगांव

(३२६) भुरके ^{० सप्तम्यां}

भौरिकः (राज्ञः क्रोशागारे सुवर्णाभ्यक्षः) = भुरिका = भुरका; अनेकवचन ^{० सप्तम्यां} भुरके. हें आडनांव महाराष्ट्रांत सोनार लोकांत आहे. अर्थात्, पुर्वीच्या सात-आठशां वर्षांपली-कडील राजाच्या पदरीं हे भुरके असावे. धंद्यावरून आडनावें या देशांत पूर्वींमाणें

आतां हि पडतात. जसे, पेशवे, मुतालीक, फडनीस वगैरे. । पुरातनः—राजाध्यक्ष्य, राजोपाध्ये. भुरके, इ. इ. इ.

(३२७) भुसकुट्ट्या

भुसकुट्टकः = भुसकुट्टा इ. इ.

(३२८) भोजनभाऊ

भोजने-बहुलाः = भोजन-भाऊल = भोजनभाऊ (Parasite) भ्रातृ-भाऊ या शब्दाशीं काहीं एक संबंध नाही.

(३२९) भ्याड

भेलः पूवे भीलुके च निर्बुद्धिमुनिभेदयोः (विश्वकोश) भेल = भेड = भ्याड

(३३०) मक, मग (निपात)

(सर्वादिगण) मक् = मग, मक्

(३३१) मखर

मखगृह = मखघर = मखर = मखार = मखर. मख म्हणजे उत्सव. मखर म्हणजे उत्सवाची जागा.

(३३२) मढरी (पुत्र)

माटर (गौत्रनाम) माढरी (स्त्री) = माढरी = मढरी. वाशिष्ठीपुत्र, गौतमीपुत्र, मढरीपुत्र, हीं नांवें शातवाहनांच्या वंशांत येतात. माटरक हें विदूषकादींचें नांव संस्कृत नाटकांत येतें. माढरोस्मि गोत्रेण (पतंजलि, महाभाष्य, Vol. I, P. 452 Kielhorn.)

(३३३) ममती

ममता (स्त्रिनाम) = ममती. ममती हे नांव शूद्रांत फार

(३३४) मरकी

(पु.) मरक (रोग) = (स्त्रि) मरकी

(३३५) महाले (आडनांव)

महलक (अंतःपुरांतला खीरक्षक) =

महालअ = महाला; अनेकवचन महाले. जि-
वा महाला हा शिवाजीचा एक विश्वासू
अनुयायी होता. सध्या महालांची वस्ती
सिंहगडाभोंवती आहे.

(३३६) मात, मातु (गोष्ठ)

मंतु (विचार) = मांतु, मात

(३३७) मा तऱ्ही

मक् ताऱ्ही = मा तऱ्ही = मग तर

(३३८) मामा

मांमक (आईचा भाऊ) = ममअ =
मामा

(३३९) मिरा (बाई)

मिहिरा (मिहिर शब्दाचें स्त्रीलिंग)
मिहिर हें पुरुषनाम आहे. मिहिरा = मिऱा =
मिरा

(३४०) मुक्ता, मुक्ती

हें स्त्रिनाम शूद्रांत आढळतें. ब्रंभकी कुल-
टा मुक्ता (३५ धनंजयकोश) कुटुंबातून
सुटलेली जी स्त्री ती मुक्ता, मुक्ती

(३४१) मुदल

मुदलेयं = मूलदं = मूदलें (विपर्यय) =
मुदल = मुदलें

(३४२) मुधलीं, मुधलात्

मुधा + ल (स्वार्थी) = मुधाल = मुधल
सप्तमी मुधलीं पंचमी मुधलात्. मुदल या
फारसी-शब्दाशीं येथें काहीं एक कर्तव्य
नाहीं.

(३४३) मूद

मुद्रा = मुद्दा = मूद (भाताची, अलं-
कार) मुद्रा प्रत्ययकारिणी (भट्टोजी,
उणादि १७८)

(३४४) मूळ

मूलं (पिढीजात दास) = मूळ (नपुंसक)

मूळ येणें म्हणजे माहेरचें किंवा सासरचें
बोलावणें येणें हें बोलावणें मूल म्हणजे
दास घेऊन येई.

(३४५) मेतकूट

मिथःकूट = मितकूट = मेतकूट. मेतकूट
म्हणजे परस्पर, अन्योन्य गूढ स्नेह

(३४६) मेतकूट

मेथ्यांचें कूट तें मेथकूट = मेतकूट

(३४७) मेर मेरी

मर्या = मेरा = मेर-मेरी. मर्या म्हणजे
मर्यादा

(३४८) म्हैसूर

महिषपुर = महिसउर = महिसुर = म्हैसूर.
भारतांत माहिष्मती नांवाची दोन नगरे
येतात. एक नेमाडाच्या जवळचें व दुसरें
फार दक्षिणेकडले. त्याची जागा अद्याप
निश्चित झालेली नाहीं. कित्येकांचा असा
समज आहे कीं माहिष्मती हें नांव भार-
तांत चुकांनीं दोनदां आलेलें असावें. परंतु
तशी गोष्ट नाहीं. वर्तमान म्हैसूर शहर ज्या
स्थलीं सध्या आहे त्या स्थलीं पुरातनकालीं
माहिष्मती ऊर्फ महिषपुर हें नगर होतें.
माहिष्मती नांवाचीं दोन नगरे त्याकालीं
होतां.

(३४९) मोठमोठ (ठा-ठी-ठें)

येनाल्पेन यत्नेन महतो महतः शब्दौ-
घःप्रतिपयेरन् । (पतंजलि-महाभाष्य—
(Vol. 1. P. 6. Kielhorn) महत् =
मोठ. महत् + महत् = मोठमोठ (ठा-ठी-
ठें.) द्विरुक्तीची चाल संस्कृतांतून घेतली

(३५०) मोठी आई

मानामही ह्या शब्दाचें भाषान्तर मोठी
आई

३५० अ) मोराटो, मोराटो

MORATTO

इ. स. सतराव्या शतकातील ईस्ट इंडिया कंपनीचे हिंदुस्थानातील इंग्रज बेपारी व नोकर मराठ्यांना मोराटो म्हणत. हा उच्चार ते बंगाली लोकांपासून पाहिल्याप्रथम शिकले. बंगाली लोक अ चा उच्चार म्हस्व ओ करतात. त्यामुळे म चा मो करून तत्कालीन बंगाली लोक मराठ्यांना मोराटो म्हणत. मो उच्चार का झाला ते येथपर्यंत सांगितले. आतां टो ची परंपरा सांगतो. मराठा म्हणून जो शब्द आहे तो मराटो असा रजपूत, ब्रज, मारवाडी व बंगाली भाषांत प्रथम पुरुषाच्या एकवचनी होत असे. येणेंप्रमाणें मोराटो हा उच्चार निष्पन्न झाला. टो चा टो असा कोमल उच्चार करण्याची बंगाल्यांची लक्ष्य आहे. त्यामुळे मोराटो हा उच्चार सिद्ध झाला. तो कलकत्त्याच्या इंग्रजांच्या परिचयाचा झाला व तो त्यांनी आपल्या पत्रव्यवहारांत व इतिहासांत नमूद करून ठेविला. हा दिसण्याला वेडाचागडा उच्चार इंग्रजांनी आपल्या टांकसाशीतून स्वयंस्फूर्तीनें पाडला नाहीं. त्यांनीं फक्त बंगाली लोकांचें अंध-परंपराऱ्याचायनें अनुकरण केळें व आधुनिक मराठ्यांच्या थट्टेस आपणास नाहक पात्र करून घेतलें.

(३५१) यवनिका

यवन Ion या ग्रीक शब्दाशीं यवनिका (पडदा) या शब्दाचा काहीं एक संबंध नाहीं. कारण, ग्रीक नाटकांत पडदा होता कीं नव्हता, याचा च मुळीं संशय आहे.

यवनिका हा शब्द युक्त बंधने या क्रयादिवर्गातील धातूपासून यवन, यवनिका

अशा परंपरेनें निघाला आहे. यवनिका म्हणजे बंधनिका. बंधनिका म्हणजे, माझ्या मते, रंगाच्या पाठीमागे बांधलेला वस्त्रपट.

(३५१ अ) रात्रीं और्षीस, और्षीं

रात्रीं दोपसि = ओर्षीं (द = अ)

(३५२) रूई, रोही

रोहित् (मृगविशेषः) (ह्मरुहियुषिभ्य इतिः उणादि १०२) रोहित् = रोहिअ = रोही = रूई (हरिण एकप्रकारचें)

(३५३) रुमा

रोमकं वसुकं (अमर-द्वितीय-वैश्ववर्ग-५२) द्वे शांभरलवणस्य । शांभरिदेशे रुमानामको लवणाकरः तत्रभवं रोमकं । रुमानांवाचें सांबर देशांत सरोवर आहे हा रुम शब्द ऋग्वेदांत येतो. रुमा सरोवराजवळील जो देश तो रुम देश.

(३५४) रेड

(रेडा, रेडी, रेडें, रेडकूं रेडकी) रिष्यते इति रेट् । रिपति हिंसार्थः । यज्ञकर्माणि या रिष्यते सा रेट् ज्या म्हसगला यज्ञकर्मांत मारतात ते रेट्, रेड् रेट् = रेड् = रेड (डा-डी-डें) रेडसि ६-१० माध्यंदिनीय वाजसनेयसंहिता

(३५५) रोड

रुद्रः (रुद्र अश्रुविमोचने) = रुद्रुः = रोड (रडका वाळलेला, आसर्वे डाळणारा)

(३५६) लागलेंच

द्राक् च = (लप्रत्यय लागून) लागलाच, लांच, लेंच द्राक् म्हणजे जलद, तत्काल; तो च अर्थ लागल या शब्दाचा आहे. मराठींत विशेषण आहे; संस्कृतांत अव्यय आहे.

(३५७) लुगडे

डुकूल = डुगूल = लुगुडै = लुगडे. देशमुख व पाटील व सरदार यांना पूर्वी वखें देत त्यांना लुगडी ही संज्ञा असे.

(३५८) लोटणे (गत होणे)

लोट् पूर्वभावे = लोट. दिवस् लोटले = दिवसाः अलोटन्. लोटणं (ढकलणं) लोट् धोर्त्वे ।

(३५९) लोटणं (निजणं)

लोट् स्वप्ने अति लोट = रात्र शाल्यामुळें, लोटलों = अतिरात्रं अलोटम्

(३६०) लोणा

उषणक = लोणअ = लोणा. ओलासारसा जमीनविर येणारा मिठाचा एक विकार.

(३६१) वन्सै

पतिश्वसा = वइससा = वइसा = वयन्स = वन्स. अनुनासिक आगतुक. मराठीत असा आगन्तुक अनुनासिक अनेक शब्दांत येतो. शिर्षी, कदांचित्, तुंप, मंग (Vulgar) समंदर इ. इ. इ. •

(३६२) वहिल

व्यवहित + ल = विअहिअ + ल = वि-हिअल = विहिल = वहिल (ला-ली-लें) = वायल (ला-ली-लें). वायल, वहिल म्हणजे पृथक्, निराळें, तुटक.

(३६३) वाजणें, वाजे

वाशु शब्दे । वाश्यते = वास्सए = वासे = वाजे. तुंडं वाश्यते = तोंड वाजे

(३६४) वर्चस्व

हा शब्द संस्कृत वर्चस्व या शब्दापासून निघाला आहे:- वर्चस्व = वर्चस्व

(३६५) वाटाणा

वटधान्य = वटदाण = वटआण = वटाण = वटाण = वाटाणा = वट = वाटोळी गोळी

(३६६) वाड (पुष्कळ)

वडू = वाड

(३६७) वाढवणें (तुटणें, तूट येणें)

(वर्ध) वर्धापन = वड्ढावण = वाढावणें वाढवणें वर्ध कापणें, तोडणें.

(३६८) वाढवीस

वृद्धदिवस = वड्ढवीस = वाढवीस. वृद्ध-द्रा म्हणजे मूल किंवा मुलगी त्याचा दिवस तो वाढवीस

(३९) वातरट

वातर (वायू झालेला, वादळी) वातरिष्ठ = वातरिष्ठ = वातरट (वेडा, भंगट)

(३७०) वांड

वंड (पुंश्र्वली) = वांड

(३७१) वाहावा

संभवभागा म्येपा वृहत्तः प्रस्तरिष्ठाः परि-धेया श्र देवाः । इमां वाचं आभि विश्वे गृणन्त आसद्यास्मिन्वाह्विषि मादयध्वम् । स्वाहा वाट् ॥ १८ ॥

(२-१८ माध्यंदिनीय वाजसनेयसंहिता) स्वाहेति वाडिति च शब्दौ हविर्दानार्थौ । सर्वथा दक्षमित्यादं दर्शाधितुं शब्दद्वय-प्रयोगः ।

हविर्दान करतांना उत्कृष्ट आदर दाख-वावयाचा असतां स्वाहा वाट् या दोन नि-पातांचा उपयोग करतात, म्हणून महावर वेददापांत सांगतो. तात्पर्य स्वाहा वाट् हे आदरार्थी वैदिक निपात आहेत स्वाहा वाट् = वाहावा = वाहावा । हा शब्द फार-शक्ति द्वि आहे. तो वैदिक भाषेतून प्राकृत-द्वारा त्या भाषेच्या मूळभाषेत गेलेला अ-सावा मराठी वाहावा शब्द पूर्ण वैदिक आहे.

(३७२) विस्तु, विस्तव

विष्णु (अग्नि) = विष्टु = विस्तु = विस्तव. विस्तु असा उच्चार गांवडे करितात. मराठीत अग्निवाचक विस्तु हा शब्द नित्यांतला झाला आहे.

(३७३) वेळणें

बेल हलवणें. बेलन = वेळण, वेळणें, वेळणी

(३७४) वैराण

विरिणं शून्य मूपरं (अमर-तृतीयकांड-नानार्थवर्ग- ५६) शून्यं निराश्रयो देशः । उपरं स्थलभेदः तद्विरिणमिति स्यात् वैराण हा शब्द विरिण या शब्दापासून निघाला आहे. विरिणस्य इदं वैरिणं । देश वैरिण झाला आहे = देश वैराण झाला आहे.

(३७५) वोज (नपुंसक)

ओजस् = वोज

(३७६) वोज (स्त्री)

ऊजा = उज्जा = वोजा = वोज

(३७७) शरमणें, शरम

श्रम-तापे सेदेच । श्रम = श्रम. त्याला शरम वाटली = त्याला सेद वाटला. कारसी शरम शब्द मराठीत खालिगी असल्यामुळे हा प्राकृत शरम शब्द हि खालिगी झाला आहे.

(३७८) श्रद्धा

श्रद्धा (शौच) = श्रद्धा (शौच, परसाकडेस)

(३७९) शिजे

पिधु संराद्धो । संराद्धि निष्पत्तिः । अन्नं सिध्यति = सिज्जइ = अन्न सिजे, शिजे

(३८०) शिदू

सिद्ध = शिद, शिदू. सिदनाथवाडी, सिदोपंत, सिदनाथ, शिदोबा, शिदोजी, इ. इ.

(३८१) शिमगा

शृंगार = शिमगाअ = शिमगा. शृंगार म्हणजे काम, कंदर्प. शिमगा. म्हणजे कंदर्प-क्रीडा लक्षणें कंदर्पक्रीडेचा वार्षिक दिवस म्हणजे शिमगा. शिमगा करा = शृंगारं कुरु. शृंगार म्हणजे कंदर्पक्रीडेची वखादिक मूपणें

(३८२) शिरा

श्रा = शिग (कोणत्या हि पदार्थाचा पाक)

(३८३) शिराणी

श्रि प्राप्नो. श्रयणी = शिराणी = शिराणी, म्हणजे प्राप्ति, आश्रय

(३८४) शिवशिवणं

सिमसिमाय = शिवशिव (णे)

(३८५) शिळें

सीतल = सीअळ = सीळ = शिळ (काळी-ळें)

(३८६) शिका

छिक्का = शिका (अनुस्वाराकरण)

(३८७) शिंगाडा

शृंगाटक = शिंगाडअ = शिंगाडा

(३८८) शुक्या

शुक्यः (शुको देवता अरय) = शुक्या. शुक्ये, शुक्ये, अनेकवचन. महागष्ट वाहणत हें आंडनाँव आहे

(३८९) शृंगेरी, श्रिंगेरी

शृंगगिरि = शृंगइरि किंवा श्रिंगइरि = शृंगेरी, श्रिंगेरी

(३९०) शेण, शाण (अशिष्ट)

शुकन् (गाईचें शेण) = शअण = शाण = शेण. शाण हा उच्चार अद्योप अशिष्ट करतात.

(३९१) शेरणी

श्रेणी = शेरणी. श्रेणी म्हणजे एका च धंच्याच्या माणसांचा समाज. त्यांना वाटून देण्याचा पदार्थ तो शेरणी

(३९२) शेलक (का-की-कें)

शिल् वेंचणें. क प्रत्यय लावून शेलक (का-की-कें)

(३९३) शेवा

शेव् (सेवने) = शेवा, सेवा. म्हणजे शब्दाप्रमाणें शेवा शब्द हि शुद्ध संस्कृत आहे.

(३९४) शेळगांव

शेळग्राम = शेळगांव

(३९५) शेंबूड

श्लेष्मोदक = शेष्मोड = शेमोड = शेंबोड = शेंबोड = शेंबूड

(३९६) सकाळ

सत्काल = सकाळ = सकाळ, उत्तम शुभ काल तो सकाळ, संध्याकाळ हा शब्द पुलिगी व खिलिगी आहे. त्याच्या च धर्तीवर सकाळ हा शब्द हि पुलिगी व खिलिगी होता. संध्याकाळ ह्या सामासिक शब्दांत संध्या हा शब्द खिलिगी तरा आहे परंतु सत्काळ ह्या शब्दांतील सत् खिलिगी नाही. तेव्हां केवळ संध्याकाळ ह्या शब्दाच्या अनुकरणानें सकाळ हा शब्द खिलिगी मानला गेला आहे. मला सकाळ झाली. सकाळ झाला. संध्याकाळ झाली. संध्याकाळ झाला. दुपार झाला. दुपार झाली.

(३९७) सगट, सकट (चरोचर

Together)

सरुत् (Together) = सकट = सगट छत्रीसगट = छत्रीसुद्धा. सरसगट = सर्व-सरुत्

(३९८) सतावणें

सत्रायते (सत्रं पापं चिकीर्षति) = सतावनो

(३९९) समई (दिवा)

संदीपिका = समईआ = समईभा = समई, समय

(४००) समदें

समुदित = समुदिअ = समुद = समद (दा-दी-दें) समदें म्हणजे एकत्र केलेलें, गोळा केलेलें. सम् + उत् + इ = समुदि.

(४०१) सर्दी

छर्दिः (आजार) = सर्दी. फारसी सर्दी पासून हि हा शब्द व्युत्पादितात.

(४०२) सवयं

(पुं.) समय (चाल, कायदा, संगति) = सवयं (स्त्री)

(४०३) सर्पण

श्रपण (शिजवणें) = सरपण. शिजविण्याला लागणारें लाकूडफाटें म्हणजे सरपण. सरपणाला म्हणजे शिजविण्याला लाकूडफाटें पाहिजे. असा प्रयोग होतो. त्यावरून लाकूडफाट्याला च सरपण म्हणूं लागले. आ (शिजविणें) पोक

(४०४) सवतें-ता-ती

स्वतंत्र = सवत = सवत (ता-ती-तें) सचंतर असा हि अपभ्रंश सध्यां मराठींत होतो. सतंतर असें हि रूप आढळतें व तें सचंतर हून प्राचीन आहे

(४०५) सहणें व सोसणें

सह = सह = सहन. = सणणें. सहस्य = सोस (सोसणें) सोसणें म्हणजे सहन करणें

(४०६) Star

स्वृ (तारा) = Star

(४०७) सागळ

(छगल) छागल = सागळ (बकन्याचें मऊ कातडें)

(४०८) साज

सज्ज = साज (गाणारणींचीं सर्व वखें इ.) सज्ज ह्मणजे वखें घालणें

(४०९) सांजावणें.

दिवस सांजावतो = दिवसः संध्यायते. मला सांजावतें = मे संध्यायते (भावे) मी काल क्रमतीं = अहं कालं काम्यामि. (Simple). मला क्रमतीं = मे क्रम्यते (भावे)

(४१०) साटें-(लोटें)

षट अवयवे. साटें म्हणजे वाटा
Co-partnership

(४११) साध (धा-धी-धें)

साधु = साध (Simple) उभयगति-स्तस्य भवति साधीयो वा यद्विहस्तं गनिष्यति । (पंतजलि-व्याकरणमहाभाष्य-
Vol.1,-P.81,-Line 5.-Kielhorn, येथें साधीयस् शब्द Simple साधा या अर्थी योजिला आहे.

(४१२) सासुडी

साश्रुधी = सासुडी (सासूचें निंदाव्यं-जक रूप)

(४१३) सांडस

सांडिश = सांडिस = सांडस (हत्यार)

(४१४) सीगांव

सीमग्राम = सीवंगाव = सीअंगाव = सीगाव

(४१५) सितखेड, सिदखेड

सिदखेत्र = सिदखेट = सिदखेड

(४१६) सितावरडी

नागपुराजवळ त्या नांवाचें एक स्थल आहे. त्याचे मूळ नांव चित्तावरडी. चिह्ना-वरडी म्हणजे नागपूरकर भोसल्यांचे शि-कारखान्यांतील चित्त ज्या वरडीवर म्हणजे उंचवट्यावर ठेविलेले असत तो उंचवटा. चि चा सि होऊन सितावरडी.

(४१७) सिंदखेड

सिंदखेट = सिंदखेड, शिंदखेड

(४१८) सीधा

सिधः (साधुः, भट्टोजी, उणादि १७९)
सिध = सिध्द = सीध (धा-धी-धें)

(४१९) सुकट

शुष्कल = सुकल = सुकल = सुकड = सुकट, ड = ल सुकट; म्हणजे एकाप्रकारचे मासे.

नट्टलाभयः शौष्कलं (मा. वा. सं. ३०-१६)

(४२०) सुजणें

श्वजू (गतिकर्म) = सुज. माझें काय सुजतें आहे ! = जातें आहे.

(४२१) सुजे

शुचिर् पूर्ताभावे । शुच्यते = सुज्जए = सुजे.

(४२२) सुटणें (संपणें)

श्वट् (संपणें) = सुट = सुट. शाळा सुटते = शाला श्वठति.

(४२३) सुटणें (जाणें, निघणें)

श्वठ = सुठ = सुट. गाडी सुटते = गंठी श्वठति (चालू होते) श्वठ (गतिकर्म)

(४२४) सुपे

शुपे = सुपे = सुपे

(४२५) सुरा (पाणी प्यायचा)

सुरा चपकमद्ययोः (मेदिनी)

(४२६) सुंभ-ब

शुल्यं वराटकं स्त्री तु रज्जु खिपु वटी
गुणः ॥ २७ ॥ (अमर - द्वितीयकांड -
शुद्रवर्ग) शुल्य = सुच्य = सुंभ = सुंभ
(दोर) अनुनासिक आगन्तुक.

(४२७) सून

सुनुपा = सुन्हा सून (मुलाची वायको)

(४२८) सून

सूना (मुलर्गा) = सून (मुलाची
वायको)

(४२९) सुनरी, सुनरी (स्त्रीनाम)

सुनरी (वैदिक) = सुनरी. सुंदरी
निराळी.

(४३०) सेरीण

स्वैरिण = सेरिणी = सेरीण. ह्या नांवाचीं
गाणीं ज्ञानेश्वर-एकनाथादिकांचीं आहेत.

(४३१) सोट, सोट्या

शोट = सोट (सोटभैरव) सोट. म्हणजे
आळशी, लुच्चा माणूस

(४३२) सोडणें

छोरणं (त्यागणें) = सोडणें-णें जसें
छुरि = सुरि

(४३३) सोमट, कोमट

सोप्मन् = सोह्म = सोम, सोष्मिन् =
सोह्मिन् = सोमिन् = सोमट, सोमट म्हणजे
बरेंच उष्ण, अति ऊष्ण नव्हे तें कवीष्ण
= कोमट, म्हणजे थोडें ऊष्ण.

(४३४) सोहाळा

(नपुं.) सोहार्द = सोहाळा (पुं)
सुखसोहाळा = सुखसोहार्द

(४३५) संतापवणें

संतापयति = संतापवणें

(४३६) संतापणें

संतपयति = संतापतो

(४३७) हजार

सहस्र = सहस्र = हजर = हजार. हजार
हा शब्द फारसतून मराठीत आलेला नाही.
उपड उपड सहस्र या संस्कृत शब्दापासून
निघालेला आहे. स चा ह प्राकृतांत होतो.
सें, शें, शेंभर, शंभर, लक्ष, लाख, कोटि,
क्रोडि, क्रोडें, वगैरे सर्व संख्यावाचक शब्द
संस्कृतांतून आलेले आहेत. त्यांच्याप्रमाणें
च हजर, हजार, हज्जार हा हि शब्द संस्कृ-
तोत्पन्न आहे.

(४३८) हरणी (स्त्रीनाम)

हरेणु नां सतीने स्त्री रेणुकाकुलयोपिनोः
(मेदिनी) हरेणु = हरणी

(४३९) हरभरा

चणको हरिमंथकः ॥ १८ ॥ (वैश्वर्ग
-अमर-द्वितीयकांड) हरिभरक = हरभरा
हरिभृन्, हरिभरक असा दुसरा एक शब्द
हरभच्याला संस्कृतांत असावा. घोड्यांनं
फोडण्याचें धान्य, घोडा खातो तें धान्य.

(४४०) हि

ते हि जातात ह्या वाक्यांतल हि चार्थक
आहे. ते च गच्छन्ति ह्या संस्कृत वाक्याचें
वैदिक भाषेंत ते ईं गच्छन्ति असें होतें.
ईमित्यव्यय चार्थे (मा. वा. सं. महीधर,
वेददीप २५-३५) ईं + महाप्राण = हीं
महाप्राणन करण्याचा मराठीचा स्वभाव आहे.

तात्पर्यं हा हि, हीं वैदिक ईम् पासून नि-
घालेला समजणें युक्त आहे. अपि पासून
भि, वि बी निघाला आहे.

(४४०) हिणावतो

(हृणीयते = हिणावतो लज्जायुक्त
करतो)

(४४१) हुच्चा (लुच्चा)

हुर्छा (कौटिल्ये) हुर्छेः सनो लुक्
छलोपश्च (उणादि २५७) हुर्छ = हुच्च
(चा-ची-चें)

(४४२) हेर

निशाचरो गूढनरो हेरिकः प्राणिधिश्च

सः ॥ १६८ ॥ धनंजयकोश. हेरः एव
हेरिकः ॥

(४५३) हो

ओमित्यंगीकारार्थः ॥ तथास्तु ॥२-१३,
Weler, माध्यंदिनीयवाजसनेयसंहिता म-
हीधरकृत वेददीप ओं या निपाताचा अर्थ
वैदिक भाषेत होकारार्थी, अनुमत्यर्थी
आहे. ओं = हों = हौं किवा हो, हौं उच्चार
कोकणांत, हो उच्चार देशावर; हो ! येतो म्ह-
णजे बरें आहे, तथास्तु, तुझ्या म्हणण्या-
प्रमाणें येतो.

शुद्धिपत्र

पृष्ठ	पंक्ति	अशुद्ध	शुद्ध	पृष्ठ	पंक्ति	अशुद्ध	शुद्ध
				८		पानावर पृष्ठांक पाहिजे.	
१	१०	ढीगांतील	ढिगांतील	९	टी. ओ. ३	सप्रत्यय	स प्रत्यय
२	११	ओंवींत.	ओंवींत	९	टी. ओ. ४	आसैं	आसिं ^९
२	१२	उषाहरणाचा	उषाहरणीचा	१०	९	घडे	घडें ^९
२	१२	प्रसंगु	प्रबंधु	१०	९	ची ^९	ची
२	१३	ओंवींत.	ओंवींत	१०	टी. ओ. २	भाड्यांत	भाड्यांत
२	१४	आंता	आतां	१०	टी. ओ. ४	भाड्यांत	भाड्यांत
५	२५	नांवांचें	नांवांचें	१०	टी. ओ. १७	कां = कां.	कां = कां.
६	२७	ऐसा	ऐसा	११	६	सबदा	सबदा
७	२	ऐसी	ऐसी	११	१५	तेंची	तें ची
७	३	ऐसा	ऐसा	११	टी. ओ. ११२	येतां = एतां	आयाते =
७	३	नुपजेची	नुपजे ची			येतां = {	आयाते
७	५	ऐसा	ऐसा			एते	एते
७	१३	ऐसे	ऐसे			एतां = }	एते
७	२०	नाव	नाव	११	टी. ओ. ५	उष्म	ऊष्म
७	टी. ओ. २	क्या पुढें ' पान ९, टीप ८		११	टी. ओ. १५	प्रयय	प्रत्यय
		पहा ' असा मजकूर कंसांत		१२	१	काज	काज
		पाहिजे.		१२	३	नामी	ना भी
८	३	महारथीयां	माहारथीयां	१२	४	घेऊनी	घेउनी
८	४	समतुल्य	सम तुल्य	१२	५	नांव	नावं
८	५	नाही	नाही	१२	„	चात्र रेपा	चित्ररेपा
८	७	माहावळी	माहावळी	१२	टी. ओ. १७	X	+
८	टी. ओ. २	कोनु	को नु	१३	टी. ओ. ५	करावेयाचे	करावेयाचें
८	टी. ओ. ५	धापटणारे	धापटणारे	१३	टी. ओ. ३५	Work	Works
८	टी. ओ. १३	विमान = विमान	विमान	१४	१	पढी	पडी
		= विवान		१४	२१	करी	करीं
८	टी. ओ. १५	X	+	१४	२२	माही	माहें

पृष्ठ	पंक्ति	अशुद्ध	शुद्ध	पृष्ठ	पंक्ति	अशुद्ध	शुद्ध
१५	टी. ओ. ११	मुइ	मुइ	२५	४	माझारीची	माझारी ची
१५	टी. ओ. ११	भूर्इसि	भूर्इसि	२५	१०	तेथेंची	तेथें ची
१५	टी. ओ. ११	भूर्इसी.	भूर्इसी.	२६	३	महामुनी	माहामुनी
१५	टी. ओ. १५	यथा	यथा	२६	१२	साहीले	साहीलें
१६	४	इंटाळे	इंटाळें	२६	२०	मेल	नेला
१६	५	म्हणती	हाणती	२६	२४	बाह्मणें	बाह्मणे
१६	८	सूर्याचें	सुर्याचें	२७	१२	येथेंची	येथें ची
१६	१४	इंद्राचे	इंद्राचे	२८	३	इंद्रावरी	इंद्रा वरी
१६	२२	ऐसेया	ऐसेया	२८	१९	जुंझारी	जुंझारी
१७	६	बाणावरी	बाणा वरी	३०	१	अवघाची	अवघा ची
१७	१७	सांघो	सांघों	३१	१०	तीही	तीहीं
१८	५	नीधारी	नीधारीं	३५	२	राहीला	राहीला
१८	१९	तेणें	तेणे	३५	६	लागलें	लागले
१८	१९	करुणासरें	करुणारसें	३५	१८	वेळीं	वेळि
१८	२३	व्हुंइये	व्हुंइये	३६	१६	महामेरु	माहामेरु
१८	२५	काहीं	काहीं	३८	१४	काहीं	काहीं
१८	२७	करुणासरें	करुणारसें	३८	२१	येथें	तेथें
२०	२	कां कां	कां	३९	टी. ओ. २	पिसां सह	पिसांसह
२०	५	माझा	माझां	४०	३०	करीता	करिता
२०	१८	ऐसें	ऐसें	४१	१	उदयाचळू	उदयाचळु
२०	२५	त्यावरी	त्या वरी	४१	६	माहारथायां	माहारथीयां
२१	३	ऐसा	ऐसा	४१	२२	कल्पांत वडवानळु	कल्पांतवडवानळु
२१	११	एकलाची	एकला ची				
२१	१३	महातेज	माहातेज	४१	३०	प्रधानु	प्रधानु
२२	१	जुझसील	जुझसाल	४२	७	कों ते कौरां	कोंतिकौरां
२२	२	ऐसें	ऐसें	४२	११	ऐसें	ऐसें
२२	१२	महूर्त	महूर्त	४२	१५	प्रवतले	प्रवतले
२२	१६	पाखरां	पाखरा	४३	१८	विष्णुचाचा विभूती	ना ची
२२	टी. ओ. ५	सकळे	सकळे	४४	१७	तसं धी	तसं ची
२२	टी. ओ. १२	'वेहाळिच'	'ह्यापूर्वी'	४४	टी. ओ. ४	परंतु	परंतु
		'वेहाळिच'	असं एक	४५	१	सूर्या	सुर्या
		रूप पाहिजे.		४६	७	तेतुलें	तेतुले
२४	१५	सुर्वीयें	सुर्वीयें	४६	२०	अवस्वरी	अवस्वरी
२५	१	ऐसें	ऐसें	४६	२१	सुम रे	सुमर

पृष्ठ	पंक्ति	अशुद्ध	शुद्ध	पृष्ठ	पंक्ति	अशुद्ध	शुद्ध
४६	२३	धुधुवाटें	धुधुवाटें	५७	१७	सरस्वत्यैनमः सरस्वत्यै नमः	
४७	११	कुंमडॅलीं	कुंमडॅलीं	५७	२०	तुझी	तूझी
४७	१७	सारधी	सारधी	५८	४	तेणें	तेणे
४७	२७	नगनी	गगनी	५८	५	अजड-जडिसे	अजड-जडि वसे
४८	१	सूर्याचें	सुर्याचें	५८	२६	ने देखु	नेदेखु
४८	१	काजळेलें	काजळल	५८	२८	हें	हे
४८	४	सूर्यो	सुर्यो	५८	३१	काहीं	काहीं
४८	१०	भुमीवरी	भुमी वरी	५८	३४	पुर्णानंद	पूर्णानंद
४८	१६	मृणौन	मृणौनु	५९	१०	आपण	अपण
४८	१८	नव्हेची	नव्हे ची	६१	२०	तंव	तव
४८	१९	कल्पांतवडवानळे	कल्पांतवडवानळें	६१	२७	धनुष्य	धनुष
४९	६	पडेल	पडेल	६३	७	जुंझतां	जुंझता
४९	१७	काहीं	काहीं	६३	२४	त्रिलोकीचे	त्रिलोकिचे
४९	२५	तेणें	तेणे	६३	२७	पद्रीं	पद्री
४९	२६	त्रासलें	त्रासले	६५	१	वय	वयं
५०	७	दोषे	दोषे	६६	४	उतरावी	उतरायी
५०	२३	नाहीं	नाहो	६६	१२	वधणें	वधणे
५०	टी. ओ. १	वांट्यास	वांट्यास	६७	३	जाणतां	जाणता
५१	२८	आकर्षीलीं	आकर्षीलीं	६७	३	शिं	शिं ^३
५१	३०	धरी धरी	धरी धरी	६७	४	तूंचि	तू चि
५२	१५	ऐसें	ऐसे	६७	८	आणि	अणि
५२	२३	वीसरलीया	वीसरलांया	६८	२३	पाहे भीष्मा	पाहे पाभीष्मा
५२	२५	सूर्याचा	सुर्याचा				
५३	३	कां	कां	७२	१०	' शरणमन्विल ' ह्या	
५५	९	शिवरामरुत	शिवरामरुत			शब्दावर चुकून	टिपें
५५	१	सालून गरुपरंपरा	गुरुपरंपरा			पडलीं आहेत.	
५६	८	पेकीं	पेकीं	७२	२४	काहीं	काही
५६	८	च्यार	चार	७६	७	कसे कसे	कसे
५६	८	च्यार	चार	७६	८	तय	तेथ
५६	१८	युधिष्ठिरादिका	युधिष्ठि- रादिकाः	७७	१	हणुनि	मृणुनि
५६	२	सालून घातले	घातलें	७७	१	नाथपनरायणदी	नाथनारायणादी
५७	११	सम	सम-	९४	१	चिद्गगनमे	चिद्गगनमे

पृष्ठ	पंक्ति	अशुद्ध	शुद्ध	पृष्ठ	पंक्ति	अशुद्ध	शुद्ध
९२	७	जब	तब	१००	९	पेशव्यास	पेशव्यास
९५	७	खालून अगा (बाप) बाप (अगा)		१००	१	खालून पेशव्यासबंधानें पे- शव्यासबंधानें	
९६	६	कंठी	कंठी	१०१	२	ज्याच्या जवळ ज्यां- च्याजवळ	
९६	६	व्याघ्रांवरधारी व्याघ्रांवर- धारी		१०१	शिक्यांतील ' प्रधान ' शब्दांतील ' न ' उलटा पाहिजे.		
९७	४	त्याहून	त्याहुन				
१००	७	पशव्यांनी	पेशव्यांनी				

भारत-इतिहास-संशोधक-मंडळ

या नांवाची पुणे येथे एक संस्था स्थापन झाली आहे. जे दहा पंधरा शोधक आपआपल्या परी संशोधनाचे काम करित आहेत ते व समान-शील गृहस्थ-व असे लोक काही थोडे नाहीत-या उभयतांस एकत्र जमण्याची काही तरी सोय व्हावी, हे जरूरीचें असल्यापुढें सदरहु मंडळ अस्तित्वांत आलें आहे. एकत्र जमण्यानें शंकासमाधान, प्रश्न, विचारपूस तेथल्या तेथें समक्ष करतां येऊन, व्यक्तिमात्राच्या विस्कलित प्रयत्नांना संकलित रूप मिळतें, होतकरू शोधकांना कामाची दिशा लागते, व इष्ट अंश संशोधन त्याची प्रगति होते. १ लेखांचा संग्रह करण्याचें, २ तो ठेवण्यासाठी संग्रहालय उभारण्याचें, ३ ऐतिहासिक ग्रंथसंग्रह जुळविण्याचें, ४ संदर्भ-ग्रंथ एकत्र करण्याचें, ५ ताम्राशिलादि लेखांच्या संशोधनाचें व संग्रहाचें, इतकें च नव्हे तर हा प्रयत्न चालू ठेवून च लोकांना सहज प्रिय होतील असे ऐतिहासिक ग्रंथ निर्माण करण्याचें काम मंडळाच्या चालकांनी आपले शिरावर घेतलें आहे. उघड च आहे कीं, हीं कामें धिमेपणानें च व्हावयाची आहेत. या भगीरथ यत्नांचा अल्पसा प्रारंभ म्हणून मंडळानें या पुस्तका-शिवाय आणखी खालील ग्रंथ प्रसिद्ध केले आहेत.

१. अहवाल शके १८३२ सालाबद्दल. यांत रा. राजवाडे यांचे पाणिनी-कालनिर्णय, शेंदुर्णी, निबगांव, शेलीपपळगांव, खेड व मसूर येथील शिलालेख. नुकारामाचा अभंग, हसन गंगोबासणी, लेखनप्रशस्ति, मानभावी लिपि वगैरे २५।३० संशोधनात्मक लेख छापले आहेत. किं. ३ रुपये.

२. अहवाल शके १८३४ च्या पहिल्या संहामाहीबद्दल (छापत आहे). यांत रा. साने, राजवाडे, देव, चांदोरकर, केळकर, परांजपे, पटवर्धन वगैरे संशोधकांचे मार्मिक ऐतिहासिक लेख छापले जात आहेत.

३. सुबंत विचार.-लेखक रा. वि. का. राजवाडे-यांत रा. दामले यांच्या शास्त्रीय व्याकरणांतील सुबंत प्रक्रियेंतील ठळक ठळक प्रमादस्थानांचें दिग्दर्शन केलेंलें असून-विभक्ति प्रत्ययांचे, सर्वनामांचे, अव्ययांचे उगम थेट पाणिनीप्राप्तून परंपरागत कसे आले आहेत हे शास्त्रीय रीत्या दाखविलें आहे इतकें च नव्हे तर मराठीतील द्वितीया, कर्मध्वचर्नाय, प्रातिपदिक, स्वर, व्यंजन, अनुस्वार, एक, आपण व स्वतः-स्वता वगैरे मराठी व्याकरणांतील मरुत्तीच्या प्रयोगांचे-जेथे सर्व पूर्व वैयकरण थोटाळले आहेत-सष्ट विवेचन रा. राजवाडे यांनी केलें आहे. उघड च आहे कीं या विवेचनानें मराठी व्याकरणांतील रूढ झालेल्या समजुतींत पुष्कळ फेरफार करावे लागतील. किंमत २ रुपये.

आप्पा बळवंताचा वाडा.
भनवार, पुणे शहर.

चितणीस
भा. इ. सं. मंडळ.

हे पुस्तक नटेश अप्पाजी द्रवीड यांनी पुणे येथें ' आर्यभूषण ' छापखान्यांत छापिलें, व खंडेराव चिंतामण मेहेदळे, बी. ए. यांनी पुणे येथें प्रसिद्ध केलें.